

जानेवारी — मार्च 1992

खंड 15, अंक 4

अर्थसंवाद

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

- तुटीचे अर्थकारण :
भारताचा राजकोषीय
व्यवहार
- भारतातील लोकसंख्येची
वाढ आणि आर्थिक
अभिवृद्धी
- नरसिंहम समितीचा
अहवाल

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिद्धये ।
बोधचर्चाविवादार्थं संवादोज्यं प्रवर्तितः ॥

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसंवाद

खंड 15, अंक 4

जानेवारी-मार्च 1992

■ प्रमुख संपादक

रवीन्द्र दोशी

■ सहाय्यक संपादक

सु. गो. भानुशाली

■ सल्लागार मंडळ

विकास चित्रे

अ. रा. पडोशी

सु. दा. तुपे

दि. व्यं. जहागिरदार

■ संवादाधीन पत्रव्यवहार

रवीन्द्र दोशी,

प्राध्यापक व विभाग प्रमुख,

अर्थशास्त्र विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर-416 004

अनुक्रमणिका

255 तुटीचे (अन) अर्थकारण : भारताच्या
राजकोषीय व्यवहारांचे एक विश्लेषण
जयकुमार फाजगोंडा पाटील

285 भारतातील लोकसंख्येची वाढ आणि
आर्थिक अभिवृद्धी
नी. वि. सोवनी

298 आर्थिक वार्ता
सु. गो. भानुशाली

307 पंधरावे वार्षिक अधिवेशन : अहवाल
शरद शंकर जोशी / श्रीनिवास खांदेवाले /
दाशिकान्त गंधे / सु. दा. तुपे / रवीन्द्र दोशी /
व्यं. सु. पाटणकर

348 सोळावे वार्षिक अधिवेशन : विषयांची
रूपरेखा
आनंद नाडकर्णी / रवीन्द्र दोशी / मा. पं. घोंगडे

● **कार्यालयीन पत्रव्यवहार :**

(वर्गणी व जाहिरात पाठविणे, अंकाविषयी चौकशी करणे, सदस्यत्वाची नोंदणी करणे, इत्यादी)

व्यं. सु. पाटणकर

कार्यवाह, मराठी अर्थशास्त्र परिषद,

' संपदा,' प्राध्यापक वसाहत, देवपूर, धुळे - 424 002

३ **वर्गणी :**

(अ) परिषदेचे सदस्य

(1) आजीव सदस्य : रु. 600 (एकरकमी)

(2) साधारण सदस्य : रु. 80 (वार्षिक)

(3) संस्था सदस्य :

शैक्षणिक संस्था : रु. 80 (वार्षिक)

व्यावसायिक संस्था : रु. 150 (वार्षिक)

[* परिषदेच्या सदस्यांना ' अर्थसंवाद ' त्यांच्या वर्गणीतच दिला जातो.]

(आ) ' अर्थसंवाद ' वर्गणीदार

ग्रंथालये : रु. 80 (वार्षिक)

(इ) वर्गगणना 1 एप्रिल ते 31 मार्च.

** वर्गणी डिमांड ड्राफ्ट / मनी ऑर्डरने ' मराठी अर्थशास्त्र परिषद ' या नावाने कार्यवाहांकडे धुळेचास पाठवावी.

■ **' अर्थसंवाद ' साठीच्या अनुदानाबद्दल आभार**

(1) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

(2) पश्चिम विभागीय केंद्र, भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद

तुटीचे (अन) अर्थकारण : भारताच्या राजकोषीय व्यवहारांचे एक विश्लेषण *

अयकुमार फाजगोंडा पाटील **

प्रतिष्ठापित मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून विचार मांडण्याची संधी आपण सर्वांनी मला दिली याबद्दल मी आपणा सर्वांचे प्रारंभीच मनःपूर्वक आभार मानतो.

प्रादेशिक भाषेत सुयोग्य परिभाषा निर्माण करीत, सिद्धान्तिक व व्यावहारिक आर्थिक प्रदनांवर स्थलकाल-सापेक्ष पद्धतीने शास्त्रगुढ विचारांच्या अभिव्यक्तीसाठी व चर्चेसाठी नियमित व्यासपीठ वार्षिक अधिवेशनाच्या स्वरूपात उपलब्ध करून देण्याचे सोठे कार्य आपली परिषद गेली 15 वर्षे सातत्याने करीत आली आहे. परिषदेच्या 'अर्थसंवाद' या त्रैमासिकामध्ये संशोधक, विचारवंत, प्राध्यापक, विद्यार्थी व जागरूक नागरिक आपल्या आर्थिक विचारांना प्रसिद्धी देत आहेत.

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेला व 'अर्थसंवाद' ला आज जी शास्त्रीय प्रतिष्ठा व लोकमान्यता प्राप्त झाली आहे त्याचे श्रेय परिषदेच्या नेत्यांनी व सदस्यांनी गुणवत्ता, दर्जा, संघटनात्मक शिस्त व लोकशाही निर्णय प्रक्रिया या मूल्यांना दिलेले महत्त्व या सामूहिक प्रवृत्तीला द्यावे लागते. सर्व सदस्यांच्या क्रियाशील सहभागाने परिषद आणखी विकसित व संपन्न होत जाणार आहे याबद्दल आपणा सर्वांचाच खात्री आहे.

अध्यक्षीय भाषणातून सामान्यतः तत्कालीन परिस्थितीशी महत्त्वाचा संदर्भ असणाऱ्या कोणत्या नव कोणत्या आर्थिक प्रश्नांवर चर्चा व्हावी अशी एक परंपरा आपल्या परिषदेने निर्माण केलेली आहे. विषय निवडीच्या दृष्टीने चालू वर्ष कोणत्याही अभ्यासकाला पर्यायांचे भरघोस पीक देणारे आहे. कमतरतेचा अभ्यास करणारे शास्त्र असे अर्थशास्त्राचे वर्णन केले जाते. परंतु आर्थिक प्रश्नांची कमतरता किमान आपल्यासारख्या विकसनशील देशांच्या बाबतीत तरी कधीही दिसली नाही. देशाची सध्याची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत अडचणीची, अनेक पेचप्रसंगांच्या गुंतागुंतीची आहे हे खाता सर्वमान्य आहे. गेली दोन वर्षे आठव्या पंचवार्षिक

* मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या नांदेड येथील पंधराव्या वार्षिक अधिवेशनातील अध्यक्षीय भाषण.

** प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

योजनेच्या मसुद्यास अंतिम स्वरूप देण्याची प्रक्रिया सुरू आहे. या काळात योजना आयोगाच्या सदस्य मंडळाचा चेहरा तीन वेळा बदलला. सध्याच्या योजना आयोगाने पुन्हा एकदा दिशादर्शक निबंध, वित्तीय व्याप्ती व समष्टीय चले तसेच मूलभूत उद्दिष्टे यासारख्या शीर्षकाखाली 1992 ते 1997 या पाच वर्षासाठी आठव्या पंचवार्षिक योजनेची कागदी तयारी सुरू केलेली आहे. तथापि राजकीय अस्थैर्य, साधनसामग्रीची तीव्र कमतरता, बेकारी, दारिद्र्य, विषमता, लोकसंख्या यांचे वाढते प्रमाण, शहरीकरणचे दुष्परिणाम, प्रदूषण, जबर भाववाढ, अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय कर्जाचा वाढता योजा, आंतरराष्ट्रीय व्यवहार ताळेबंदातील सततची वाढती प्रतिकूलता व आंतरराष्ट्रीय मदतीचा घटता अंश आदि आर्थिक धोरणात झालेले अलीकडचे महत्त्वाचे बदल या वास्तवांची दखल घेता आठव्या योजनेला उद्दिष्टे, स्वरूप, रचना व साधनसामग्री देणे हा जवळ-जवळ स्वप्नरंजनाचाच प्रकार मानावा लागेल की काय अशी परिस्थिती आजही आहे. अर्थात या सर्वच प्रश्नांचा एकत्रित विचार करणे एका व्यक्तीला एका वेळी अशक्य आहे. विवेचनाला दिशा व केंद्र प्राप्त होण्यासाठी मी फक्त एकाच प्रश्नाच्या बाबतीत विस्ताराने बोलणार आहे. देशाच्या राजकोषीय व्यवहारांमध्ये मूलभूत असमतोलाची परिस्थिती आहे. ही बाब आज सर्वांनाच मान्य आहे. एवढेच नव्हे तर, गेली 10 वर्षे ही मूलभूत असमतोलाची राजकोषीय परिस्थिती अधिकाधिक गंभीर व क्लिष्ट होत गेली हे आज तज्ज्ञ, प्रशासक व राजकीय नेते प्रांजळपणे मान्य करतात. देशाच्या गंभीर आर्थिक परिस्थितीबद्दल स्पष्टपणे बोलणे, लिहिणे हे आज कधीही नव्हते इतके आवश्यक झाले आहे.¹ सामान्यतः वास्तवापासून दूर जाणे, स्वप्नरंजनात्मक मांडणी करणे हे सरकारी तज्ज्ञांना सोईचे तर राजकीय नेत्यांना गरजेचे असते. मी माझ्या भाषणामध्ये मुख्यतः भारताच्या राजकोषीय व्यवहारात गेल्या दशकात दिसून आलेल्या प्रवृत्ती व त्यातून द्यवत होणाऱ्या काही मूलभूत प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित करणार आहे.

राजकोषीय असमतोल

भारताच्या राजकोषीय व्यवहारांचा गेल्या चाळीस वर्षांचा धावता आढावा घेतल्यास राजकोषीय असमतोलाच्या दोन बाजू स्पष्टपणे लक्षात येतात.

भारताची घटना लक्षात घेता आपली राजकोषीय व्यवस्था संघराज्यात्मक पद्धतीची आहे असे मानले जाते. घटनात्मक तरतुदींचा विचार करता, व आजपर्यंतचा अनुभव लक्षात घेता, भारताच्या राजकोषीय व्यवस्थेत स्पष्टपणे केंद्रगामी प्रवृत्ती/प्रेरणांवर अधिक भर आहे हे स्पष्ट होते.² केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांच्यात राजकोषीय अधिकारांची जी वाटणी झाली आहे ती इतकी विषम आहे की, काही तज्ज्ञांच्या मते, भारताचे संघराज्य प्रत्यक्षात फक्त आभासात्मकच आहे असे म्हणावे लागते.³ घटनेने केंद्रीय अधिकारातील विषय व राज्य अधिकारातील विषयांची स्पष्टपणे विभागणी केलेली असली तरी, सभर्ती यादीमध्ये समाविष्ट असणाऱ्या विषयांची व्याप्ती बरीच मोठी आहे. या विषयांच्या बाबतीत केंद्रीय कायदा व धोरण अगो-आपच अधिक प्रभावी ठरतात व राज्य सरकारांचे कायदे निष्प्रभ ठरतात.⁴ राज्य सरकारांच्या तुलनेने केंद्र सरकारला असलेले कर्ज उभारणीचे अधिकार, त्यातल्या त्यात रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेण्याचे अधिकार, जवळ-जवळ अमर्यादित आहेत. या उलट राज्यांच्या कर्जा/ उभारणी अधिकारावर फारच मर्यादा आहेत. यामुळे वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याच्या अधिकारांचे भारतात अतिरिक्त प्रमाणात केंद्रीकरण झाले आहे. बरील सर्व कारणांमुळे घटक राज्यांच्या बाबतीत केंद्रावरील राज्यकोषीय परावलंबन मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.⁵ संघराज्यीय राज्यकोषीय व्यवस्थेत निर्माण झालेल्या अतिरिक्त केंद्रीकरणाच्या परिणामांचा सखोल अभ्यास फारसा झालेला नाही. अशा राज्यकोषीय केंद्रीकरणांमुळे आर्थिक विकासाचा दर कमी होतो व उत्पन्न वाटपातील विषमता वाढते असा एक दृष्टिकोन मांडला गेला आहे.⁶ अर्थात असे प्रडग्यासाठी ते राजकीय घटक-विसंवादी राज्यांना झुकते माप देणे, अनुत्पादक स्वरूपाच्या महामुली खर्चना अधिक प्राधान्य देणे व त्यातून घटक राज्यांनी केंद्रीय सरकारच्या धोरणाप्रमाणे वागावे असे अपेक्षित करणे इत्यादी - विकेंद्रित अवस्थेत निष्प्रभ ठरतील याची खात्री नाही. ओल्सन⁷ यांच्या मते विकेंद्रीकरणामुळे स्थानिक हितसंबंधांची अधिक प्रभावी अभिव्यक्ती शक्य होते व त्यामुळे विकास दर कमी होण्याची शक्यता दिसते. या उलट चेलिया प्रभृतींच्या⁸ मते राहणीमानाच्या दर्जांमध्ये आंतरराज्य विषमतेचे प्रमाण मोठे असलेल्या देशांमध्ये संतुलित आर्थिक विकासासाठी राज्यकोषीय केंद्रीकरणाचा आवश्यकता

निर्माण होते. अर्थात फक्त राज्यकोषीय अधिकारांचे केंद्रीकरण करण्यामुळे आंतरराज्य विकासात समतोल निर्माण होण्यास मदत होतेच असाही आपला अनुभव नाही. उलट केंद्रातील सत्तेवरील पक्ष व घटक राज्यां-
तील सत्तेवरील पक्ष यांच्यात फरक पडला की वरील अपेक्षित समतोल निर्माण होण्यामध्ये राजकीय अडचणी निर्माण होतात. विशेषतः साधनसामग्रीचे वाटप कर-
ण्याचा अधिकार व वाढत्या जाणाऱ्या साधनसामग्रीचे प्रमाण जेव्हा घटनेत तरतूद नसलेल्या योजना आयोगा-
कडे जास्त होते व वित्त आयोगाची संबंधित भूमिका मर्यादित होते तेव्हा प्रतिकूल घडण्याचीच शक्यता अधिक.

घटक राज्यांना दिलेल्या जबाबदारीच्या तुलनेने त्यांना दिलेले महसुली उत्पन्नाचे अधिकार बहुधा अपुरे पडतात. हा दोष बहुधा सर्वेच संघराज्यात अंगभूत असलेला दिसतो.⁹ आर्थिक स्थिरीकरणाची व साधन-
सामग्रीच्या अधिक समान पुनर्वाटपाची (व्यक्तिगत व समष्टीय पातळीवर) जबाबदारी केंद्र सरकारची आहे असे गृहीत धरता, राष्ट्रीय पाया असणारे कर केंद्राच्या अधिकारात असणे व इतर अप्रत्यक्ष करांच्या बाबतीत आंतरराज्य समानता असणे गरजेचे होते. आंतरराज्य आर्थिक विषमतेमुळे कर अधिभाराचे केंद्रीकरण करणे व त्यामार्गे संतुलित विकासासाठी किंवा पुनर्वाटपाच्या भूमिकेतून कर महसुलांचे हस्तांतरण करणे आवश्यक होते. साहजिकच अधिक पुरो-
गामी कर केंद्राकडे जातात. असे कर बहुधा वास्तव उत्पन्न व किमती या दोन्ही घटकांच्या दृष्टीने अधिक लवचिक असतात.¹⁰ या उलट घटक राज्यांना अधिक-
तर सामाजिक व आर्थिक सेवा पुरविण्याची जबाबदारी वेलावी लागते. त्या तुलनेने त्यांची महसुली साधने अपुरी असतात. विशेष म्हणजे ज्या सेवा घटक राज्यांना पुरवाव्या लागतात, त्यांच्या मागणीची उत्पन्न लवचिकता अधिक असते. त्यामुळे गरजा व स्वतःची साधनसामग्री यातील अंतर घटक राज्यांच्या बाबतीत सतत वाढतच गेले आहे.¹¹

1980 पूर्वीच्या काळात एका अर्थाने परिस्थिती बरी होती कारण किमान केंद्र सरकारच्या बाबतीत तरी महसुली अंदाजपत्रकात शिल्लक असायची.¹² 1980 नंतरच्या काळात मात्र महसूल वाढीच्या वेगा-

पेक्षा अधिक झपाट्याने महसुली खर्चाची वाढ होत गेल्यामुळे केंद्र सरकारच्या महसुली अंदाजपत्रकातही मोठ्या व वाढत्या तुटी दिसून येऊ लागल्या.¹³ अर्थात केंद्र सरकारला सातव्या वित्त आयोगाच्या सिफारशी नंतरच्या काळात मोठ्या प्रमाणात कराचे लागलेले वित्तीय हस्तांतरण हे या परिस्थितीचे प्रमुख कारण आहे असे नवव्या वित्त आयोगाचे म्हणणे आहे. या उलट सी. एच. हनुमंतराव यांच्या मते महसूल-
वाढीचा मंद वेग आणि समवर्ती धांदीतील क्षेत्रे व राज्य यादीतील क्षेत्रे यामध्ये केंद्र सरकारच्या राजकोषीय असमतोलाची प्रमुख कारणे आहेत.¹⁴ यातूनच आज अशी विचित्र अवस्था निर्माण झाली आहे की, राज्यांच्या विकासाच्या वाढत्या गरजा एका बाजूला तीव्र वनत चालल्यामुळे वित्तीय हस्तांतरणाची आवश्यकता अधिकाधिक महत्त्वाची होत आहे तर दुर्दैवाने केंद्राकडे वाटपासाठी उपलब्ध होऊ शकणारी साधनसामग्री झपाट्याने आटत चालली आहे. परिणामी शिल्लक मह-
सुलाच्या वाटपाऐवजी अर्थसंकल्पातील तूट वाटण्याची पाळी केंद्र सरकारवर आली आहे.¹⁵ थोडक्यात, भार-
ताच्या संघराज्यात्मक राजकोषीय व्यवहारात घटनात्मक तरतुदीतील कमतरता, विकासासाठी केलेल्या आर्थिक नियोजनाच्या गरजा, राजकीय सत्तेच्या रचनेमध्ये होत गेलेले बदल यासारख्या कारणांमुळे मुळात असलेला केंद्र-राज्य राजकोषीय असमतोल (लंबात्मक असम-
तोल) व आंतरराज्य राजकोषीय असमतोल (समवातळी असमतोल) यांचे रूपांतर आता एकूण अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत राजकोषीय असमतोलामध्ये झालेले आहे. या परिस्थितीवर लक्ष केंद्रित करणे दीर्घकालीन उपाय योजना व धोरणाची फेररचना करण्याच्या दृष्टीने अधिक आवश्यक आहे.

राजकोषीय पेचप्रसंग

गेली जवळजवळ दहा वर्षे भारताच्या राजकोषीय व्यवहारामध्ये वाढत्या प्रमाणात प्रतिकूलता, असमतोल निर्माण होत गेला आहे. गेल्या वर्षभरात परिस्थिती आटोक्याच्या बाहेर, दडविण्याच्या पलिकडे गेली. नव्या शासनाला रुपयाच्या अबमूल्यनाचा निर्णय घेऊन आंतर-
राष्ट्रीय व्यवहारात आपल्या घसरलेल्या आर्थिक परि-
स्थितीची दखल घेण्यासाठी रुपयाचा वास्तव विनिमय दर मान्य करावा लागला. अंतर्गत आर्थिक व्यवस्था-

पनाच्या बाबतीत, विशेषतः राजकोषीय व्यवहारांच्या बाबतीत, वाढत्या प्रमाणात घडत गेलेला बेजबाबदार-पणाही मान्य करावा लागला. सुदैवाची बाब अशी की, एक जबाबदार, संयत व आपल्या अर्थमंत्र्यावर पूर्ण विश्वास टाकणारे नेतृत्व आजच्या पंतप्रधानांच्या रूपाने आज देशाला उपलब्ध आहे. त्याहूनही सुदैवाची बाब ही की, अत्यंत विलक्षण, अर्थशास्त्राच्या विविध अंगांचा शिक्षण, प्रशिक्षण, संशोधन व प्रशासन या माध्यमातून राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनुभव घेऊन परिपक्व झालेले एक व्यक्तिमत्व, देशाला अर्थमंत्री म्हणून लाभले. यामुळेच आज देशाच्या आर्थिक धोरणात व्यवहाराला अधिक जवळचे, स्वप्नील समाजवादाच्या मृगजळाला न भुलणारे परंतु सामान्य माणसाच्या आर्थिक प्रश्नांची दखल घेणारे आर्थिक ध्येयधोरण राबविण्याला प्रारंभ झाला आहे. माझ्या विवेचनात मुख्यतः ज्या इतिहासातून आजचे राजकोषीय वास्तव जन्माला आले त्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न आहे.

आज आपल्या देशातील राजकोषीय व्यवहारांमध्ये मूलभूत, गंभीर स्वरूपाचा असमतोल आहे याची अनेक लक्षणे दिसून येतात. वाढता तुटीचा अर्थभरणा, सरकारचा वाढता अनुत्पादक खर्च केंद्रात वाढत चाललेला योजनाबाह्य खर्च, अप्रत्यक्ष करांचे न घटणारे प्रमाण, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचा वाढता तोटा आणि सरकारचे वाढते सार्वजनिक कर्ज ही त्यापैकी प्रमुख लक्षणे आहेत. 1984-85 च्या किमती लक्षात घेता, सातव्या पंचवार्षिक योजनेची अपेक्षित तूट 14,000 कोटी रुपयांची होती ती प्रत्यक्षात 29,000 कोटी रुपये झाली. या एका आकडेवारीतच राजकोषीय व्यवहारात मूलभूत असमतोल आहे हे स्पष्ट होते.

अर्थसंकल्पीय तूट

भारताच्या अर्थसंकल्पीय तुटीची चर्चा करण्यापूर्वी यंदाचा अर्थसंकल्प मांडताना अर्थमंत्र्यांनी मांडलेल्या तुटीच्या तीन वेगवेगळ्या संकल्पना स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.¹⁶

1. महसुली जमेपेक्षा महसुली खर्चाचे आधिक्य म्हणजे महसुली तूट (Revenue deficit)

2. चालू महसुलापेक्षा एकूण खर्चाचे आधिक्य म्हणजे राजकोषीय तूट (Fiscal deficit)

3. एकूण जमेपेक्षा एकूण खर्चाचे आधिक्य म्हणजे अर्थसंकल्पीय तूट (Budgetary deficit)

या ठिकाणी एकूण खर्च म्हणजे महसुली व भांडवली खर्च (विकास, विकासेतर, योजनांतर्गत, योजनाबाह्य वगैरे सर्व) असा अर्थ आहे. एकूण जमेमध्ये कर महसूल, करेतर महसूल, सार्वजनिक उद्योगांचा नफा, देशी कर्ज व विदेशी कर्ज यांचा समावेश होतो. अर्थसंकल्पीय तूट म्हणजे एका अर्थाने, रिझर्व्ह बँकेने भारत सरकारला संबधित वर्षी द्यावे लागणारे निव्वळ कर्ज म्हणावे लागेल. त्यामध्ये अर्थात सरकारी कर्जरोख्यात होणारी निव्वळ वाढ व रिझर्व्ह बँकेकडे असलेल्या सरकारच्या शिल्लक चलन साठ्यातील घट यांचा समावेश होतो.

चलनीकृत तुटीचा (Monetised deficit) विचार मुख्यतः चलन पुरवठ्यावर होणारा व परिणामी भाववाढीवर होणारा परिणाम लक्षात घेताना करावा लागतो. रिझर्व्ह बँकेकडे असलेल्या सरकारी कर्जरोख्यातील निव्वळ वाढ अधिक सरकारने खुल्या बाजारात घेतलेल्या कर्जात रिझर्व्ह बँकेचा हिस्सा असा चलनीकृत तुटीचा अर्थ आहे. आता आपण या तिन्ही अर्थाने भारताच्या अर्थसंकल्पातील तुटीचा आढावा घेऊ. संबधित आकडेवारी तक्ता 1 मध्ये दिली आहे. या ठिकाणी भारत सरकार या संकल्पनेत केंद्र-सरकार, घटक राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश या सर्वांचा समावेश आहे.

तक्ता 1 मधील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की, गेल्या दशकात भारताच्या अर्थसंकल्पात राजकोषीय तूट सातत्याने वाढती प्रवृत्ती दाखविते. अर्थसंकल्पीय तुटीचे स्थूल आंतर्देशीय उत्पादिताशी असणारे प्रमाण अधिक चढउतार दाखविते. अर्थात गेल्या दोन वर्षात त्याच्यात उच्च स्तराची प्रवृत्ती दिसते. या बाबतीत हेही लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की, आमच्या अर्थसंकल्पातील अंदाज, विशेषतः तुटीचे अंदाज, सुधारित होताना वाढतात आणि त्याचा शेवटचा प्रत्यक्ष आकडा

अर्थसंवाद

तक्ता 1

तुटीच्या अर्थसंरण्याची स्थिती

वर्ष	स्थूल आंतर्देशीय उत्पादित (GDP) (चालू किमतीस)	राजकीय तूट		अर्थसंकल्पीय तूट	
		एकूण	'स्थूआउ' शी टक्केवारी	एकूण	'स्थूआउ' शी टक्केवारी
1980-81	1,22,427	12,282	10.03	3,451	2.81
1984-85	2,08,577	25,727	12.33	5,105	2.44
1985-86	2,33,476	27,188	11.64	3,439	1.47
1986-87	2,59,055	35,967	13.88	9,150	3.53
1987-88	2,94,266	38,684	13.14	5,504	1.87
1988-89	3,51,724	44,334	12.60	5,102	1.45
1989-90	3,95,143	56,762 (सुधारित)	14.36	12,149 (सुधारित)	3.07
1990-91	-	58,336 (अंदाजित)	-	8,999 (अंदाजित)	-

संदर्भ : इकांनॉमिक सर्व्हे 1990-91, पृष्ठे एस 40-41.

अर्थसंकल्पीय आकड्यांच्या दुपटीपेक्षा जास्त होतो असा गेल्या पाचसहा वर्षांचा अनुभव आहे. 1990-91 च्या राजकीय तुटीचे स्थूल आंतर्देशीय उत्पादिताशी असणारे प्रमाण शेकडा 8 पेक्षा जास्त असेल असे मत अर्थमंत्र्यांनी या प्रकारच्या आकड्यांच्या आधारे व्यक्त केले आहे. पूर्वीचे प्रमाण लक्षात घेता ते 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असू शकेल असे वाटत नाही.

फक्त केंद्र सरकारचा विचार केला तर परिस्थिती आणखी गंभीर होती असे दिसते. कारण, 1980-81 ते 1989-90 या दहा वर्षांत केंद्र सरकारच्या महसुली खात्यावर देखील तूट होती. अर्थात ही लक्षात घेताना केंद्राने काही करांचा राज्यांना दिलेला हिस्सा वजावट करावा लागतो. तक्ता 2 मध्ये केंद्र सरकारच्या महसुली तुटीचे (म्हणजे महसुली खर्चाचे महसुली उत्पादनेपेक्षा आधिक्य) स्थूल आंतर्देशीय उत्पादिताशी प्रमाण दिले आहे.

तक्ता 2 मधील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की, केंद्र सरकारच्या अर्थसंकल्पातील महसुली तूटही

जानेवारी-मार्च, 1991, खंड 15, अंक 4

मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. वेगळ्या शब्दात, भारत सरकारला महसुली खर्च भागविण्यासाठी भांडवली जमा वाढत्या प्रमाणात वापरावी लागत आहे. भांडवल भंडून खाण्याचा राष्ट्र पातळीवरचा हा प्रकार आहे. या कालखंडाचे दुसरे, काळजीत टाकणारे वैशिष्ट्य असे की, या दशकात महसुली खर्चाची वार्षिक वाढ साधारणतः 19.5 टक्के होती, परंतु एकूण खर्चाची वार्षिक वाढ फक्त 17 टक्के होती. याचवेळी कर उत्पन्नाच्या वाढीचा वेग मात्र 17 टक्क्यांपेक्षा कमी होता.¹⁷

या कालखंडात घटक राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश यांची अर्थसंकल्पीय परिस्थितीही अशाच प्रकारे असंतुलित होती. त्यांच्याही बाबतीत महसुली तूट निर्माण झालेली दिसते. विशेष म्हणजे, या काळात राज्य सरकारांच्या मार्बजिनिक उद्योगांकडून साधनसामग्री (नफा) मिळण्याऐवजी वाढती तूटच पदरात पडत गेली. हा तोटा 1985-86 मध्ये 29 कोटी रुपये, 1987-88 मध्ये 654 कोटी रुपये तर 1988-89 मध्ये 623 कोटी रुपये होता.

तक्ता २

केंद्र सरकारची महसुली तूट

वर्ष	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
	-81	-82	-83	-84	-85	-86	-87	-88	-89	-90
									(सुधारित)	(अंदाजित)
महसुली तुटीची 'स्थूआंड' शी टक्केवारी	-0.6	-0.1	-0.7	-1.2	-1.5	-2.1	-2.7	-2.8	-2.8	-1.6

संदर्भ : इकॉनॉमिक सर्व्हे 1989-90, पृ. 77.

विकासेतर खर्चचे वाढते प्रमाण

सरकारी खर्चचे अनेक पद्धतीने वर्गीकरण केले जाते. महसुली खर्च व भांडवली खर्च, विकास खर्च व विकासेतर खर्च, योजनांतर्गत खर्च व योजनाबाह्य खर्च इत्यादी. यापैकी आर्थिक विश्लेषणाच्या दृष्टीने विकास खर्च व विकासेतर खर्च हे वर्गीकरण अधिक महत्त्वाचे मानावे लागते. गेल्या दशकाच्या राजकोषीय व्यवहाराचे आणखी एक महत्त्वाचे दुखणे म्हणजे विकासेतर खर्चात झपाट्याने, व विकास खर्चाच्या तुलनेने अधिक वेगाने, झालेली वाढ. या संबंधातील आकडेवारी तक्ता ३ मध्ये दिलेली आहे.

विकासेतर खर्चात या ठिकाणी योजनांतर्गत व योजनाबाह्य अशा दोन्ही खर्चाचा समावेश आहे. तक्ता ३ मधील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की, 1980-81 मध्ये अंदाजे 34 टक्के असलेला विकासेतर खर्च 1990-91 मध्ये अंदाजे 39 टक्क्यांच्या घरात पोचलेला आहे. हे वाढते प्रमाण मोठ्या वेगाने वाढणाऱ्या एकूण खर्चाचे आहे. सर्वसाधारणपणे असा एक दावा करता येईल की, आमच्या राजकोषीय पंचप्रसंगाला प्रामुख्याने कारणीभूत ठरणारा घटक म्हणजे विकासेतर

तक्ता ३

विकासेतर खर्च

(केंद्र सरकार, घटक राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश)
(कोटी रुपये)

वर्ष	विकासेतर खर्च	एकूण खर्च	शेकडा प्रमाण
1980-81	12,419	36,845	33.70
1981-82	15,085	43,738	34.48
1982-83	19,156	52,747	36.31
1983-84	21,555	60,829	35.43
1984-85	24,740	72,825	33.97
1985-86	30,564	83,961	36.40
1986-87	37,012	1,00,790	36.72
1987-88	43,368	1,12,169	38.66
1988-89	50,500	1,30,048	38.83
1989-90	57,864	1,59,618	37.50
	(सुधारित)		
1990-91	68,198	1,76,191	38.70
	(अंदाजित)		

संदर्भ : इकॉनॉमिक सर्व्हे 1989-90, पृष्ठे S 38-39 व 1990-91, पृष्ठे S 40-41.

खर्चाची बेलगाम वाढ. विकासेतर खर्चाच्या रचनेचे घटक व त्यांचे बदलते प्रमाण लक्षात घेतल्यास या विधानाची सत्यता पटू शकते. तक्ता 4 मध्ये विकासेतर खर्चाची बदलती रचना दिलेली आहे.

तक्ता 4 मधील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की, विकासेतर खर्चाचे प्रमुख चार प्रकार आहेत. संरक्षण खर्च, प्रशासन खर्च, व्याज खर्च व अर्थ-साहाय्याचा खर्च. यापैकी अधिक वाढणारा खर्च म्हणजे व्याज खर्च होय. गेल्या दहा वर्षांत महसुली खर्च भागविण्यासाठी वाढत्या प्रमाणात कर्जे घ्यावी लागली. साहजिकच व्याजाचा बोजा झपाट्याने फुगत गेला. व्याजावरील खर्च प्रशासन खर्चाच्या दुपटीहून जास्त आहे. एवढेच नव्हे तर, अर्थसाहाय्यावरील खर्चदेखील प्रशासन खर्चाच्या सव्वा ते दीडपट जास्त आहे. गेल्या

दशकात संरक्षण खर्च वार्षिक 15.9 टक्क्यांनी वाढला, प्रशासन खर्च 16.2 टक्क्यांनी वाढला, व्याज खर्च 23.9 टक्क्यांनी वाढला व अर्थसाहाय्याचा खर्च वार्षिक 17.3 टक्क्यांनी वाढला. म्हणजेच, विकासेतर खर्चाच्या वाढीचा प्रमुख कारक घटक व्याज खर्च आहे हे स्पष्टच होते. कारण, इतर विकासेतर खर्च घटकांच्या वार्षिक वाढीच्या वेगाच्या जवळजवळ दुप्पट वेगाने व्याज खर्च वाढत गेला आहे. केंद्र सरकारच्या अर्थसंकल्पातील एकूण खर्चाची आर्थिक वर्गवारी केली तर अर्थसंकल्पीय साधनसामग्रीतून झालेल्या स्थूल भांडवल संचयाचे प्रमाण घटत गेलेले, व हस्तांतरित खर्चाचे प्रमाण वाढत गेलेले दिसते. सुदैवाने सरकारच्या उपभोग खर्चाचे तुलनात्मक प्रमाण फारसे वाढले नाही. म्हणजेच, केंद्र सरकारच्या विकासेतर खर्चाच्या वाढीस मुख्यतः हस्तांतरित (transfer) खर्च कारणीभूत आहे. त्यामध्ये

तक्ता 4

वाढत्या विकासेतर खर्चाची रचना (केंद्र सरकार)

(कोटी रुपये)

वर्ष	संरक्षण	प्रशासन	व्याज	अर्थसाहाय्य	एकूण खर्च
1980-81	3,571 (15.9)	1,603 (7.1)	2,253 (10.1)	1,192 (8.5)	22,495
1981-82	4,327 (17.0)	1,769 (7.0)	2,763 (10.2)	1,946 (7.7)	25,401
1982-83	5,018 (16.5)	2,039 (6.6)	3,576 (11.5)	2,304 (7.6)	30,494
1983-84	5,823 (16.2)	2,307 (6.4)	4,450 (12.4)	2,886 (8.0)	35,988
1984-85	6,647 (15.1)	2,781 (6.3)	5,646 (12.9)	4,484 (10.2)	43,879
1985-86	7,962 (15.0)	3,248 (6.1)	7,090 (13.3)	5,070 (9.5)	53,112
1986-87	10,439 (16.3)	4,226 (6.6)	8,648 (13.5)	5,642 (8.7)	64,023
1987-88	11,879 (16.9)	4,676 (6.7)	10,702 (15.2)	5,976 (8.5)	70,304
1988-89	13,237 (16.3)	5,526 (6.8)	13,347 (16.4)	7,859 (9.7)	81,402
1989-90	14,381 (15.0)	6,550 (6.8)	16,473 (17.2)	11,035 (11.5)	95,999
(सुधारित) 1990-91 (अंदाजित)	15,619 (16.3)	7,250 (7.1)	19,215 (18.9)	9,422 (9.2)	1,01,883

टीप : कंसातील आकडे एकूण खर्चाशी टक्केवारी दर्शविल्यात.

संदर्भ : इकोनॉमिक सर्व्हे, 1990-91, पृ. 109.

जानेवारी-मार्च, 1991, खंड 15, अंक 4

मूल्यतः व्याज खर्च व अर्थसाहाय्याचा खर्च हेच प्रमुख घटक आहेत. या संदर्भातील आकडेवारी तक्ता 5 मध्ये दिली आहे.

या संदर्भात आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात घेते. ती अशी की, 1980-81 ते 1990-91 या काळात भांडवल संचयपैकी (अर्थसंकल्पीय साधनातून) वास्तव किंवा वस्तुरूप भांडवल संचयाचे प्रमाण एकूण खर्चाच्या साधारणतः 8.5 टक्के ते 9.5 टक्के या मर्यादित स्थिर दिसते. या उलट वित्तीय भांडवल संचयाचे प्रमाण 1980-81 मध्ये 31.6 टक्के होते ते 1990-91 मध्ये फक्त 23.7 टक्के इतके घसरलेले दिसते. यातूनच नियोजनासाठी अत्यावश्यक असणारा वित्तीय भांडवलाच्या वाढत्या कमतरतेचा प्रश्न व्यक्त होतो.¹⁸

अर्थसाहाय्यासाठीचा खर्च ही भारताच्या राज-कीर्षीय व्यवहारातील एक अत्यंत अडचणीची, आर्थिक-दृष्ट्या बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात असमर्थनीय व राजकीयदृष्ट्या सत्तेवरील व विरोधी अशा दोन्ही पक्षांना गोत्यात आणणारी बाब आहे. अर्थसाहाय्यासाठीच्या खर्चाची रचना लक्षात घेता ही गोष्ट स्पष्ट होऊ शकेल. केंद्र सरकारच्या अर्थसाहाय्यासाठीच्या खर्चाची आकडेवारी तक्ता 6 मध्ये दिलेली आहे. त्यावरून हे स्पष्ट होते की, एकूण अर्थसाहाय्यापैकी जवळजवळ 85 टक्के अर्थसाहाय्य अन्न, रासायनिक खते व निर्यात प्रोत्साहन यासाठी खर्च होते. रासायनिक खतांवरील अर्थसाहाय्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे व त्यात दीर्घ-कालीन वाढीची प्रवृत्ती दिसून येते.

1981-82 ते 1990-91 या 9 वर्षांत अन्न-

तक्ता 5

केंद्र सरकारच्या एकूण खर्चाची आर्थिक विभागणी

(टक्के)

वर्ष	उपभोग खर्च	हस्तांतरित खर्च	स्थूल भांडवल संचय	इतर	एकूण खर्च कोटी रु.
1980-81	23.0	30.7	40.1	6.2	22,495
1981-82	24.0	30.4	42.5	3.1	25,401
1982-83	23.1	31.4	40.7	4.7	30,494
1983-84	22.6	31.8	40.9	4.8	35,988
1984-85	21.5	34.0	40.0	4.5	43,819
1985-86	21.1	34.5	40.4	3.9	53,112
1986-87	22.9	33.2	38.0	5.9	64,023
1987-88	23.5	36.1	36.7	3.7	70,304
1988-89	23.0	38.6	35.6	2.8	81,402
1989-90	21.8	39.9	35.2	3.1	95,999
(सुधारित)					
1990-91	22.4	42.7	32.7	2.2	1,01,883
(अंदाजित)					

संदर्भ : इकोनॉमिक सर्व्हे 1990-91, तक्ता 7.6.

तक्ता 6

केंद्र सरकारच्या अर्थसाहाय्यासाठीच्या खर्चाची रचना

(कोटी रुपये)

वर्ष	अन्न	रासायनिक खते	निर्यात प्रोत्साहन व बाजार विकास	इतर	एकूण अर्थसाहाय्य
1981-82	700 (36.1)	381 (19.6)	477 (24.6)	383 (19.7)	1,941
1982-83	711 (31.4)	603 (20.6)	477 (21.2)	471 (20.8)	2,262
1983-84	835 (28.8)	1,041 (35.9)	463 (15.9)	563 (19.4)	2,902
1984-85	1,101 (26.2)	1,927 (45.8)	518 (12.3)	662 (15.7)	4,208
1985-86	1,650 (33.5)	2,050 (41.5)	605 (12.3)	624 (12.7)	4,929
1986-87	2,000 (35.9)	1,897 (34.0)	788 (14.1)	891 (16.0)	5,576
1987-88	2,000 (33.4)	2,164 (36.2)	962 (16.1)	854 (14.3)	5,980
1988-89	2,200 (28.4)	3,201 (41.5)	1,386 (17.9)	945 (12.2)	7,732
1989-90	2,476 (23.1)	4,601 (43.1)	2,069 (19.6)	1,511 (14.2)	10,677
(सुधारित)					
1990-91	2,200 (20.7)	4,000 (37.6)	2,316 (21.8)	2,108 (19.9)	70,624
(अंदाजित)					

टीप : कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दर्शवितात.

संदर्भ : दि इकॉनॉमिक टाइम्स, 19 एप्रिल 1991.

धान्यावरील अर्थसाहाय्याचा खर्च वार्षिक सरासरी 13.5 टक्के, रासायनिक खतावरील 29.8 टक्के, निर्यात प्रोत्साहनावरील 19.1 टक्के तर इतर 20.9 टक्के अशा भरमसाठ वेगाने हे सर्व खर्च वाढले असते.

केंद्र सरकारचा योजनांतर्गत व योजनाबाह्य खर्च

गेल्या दशकात योजनांतर्गत खर्चापेक्षा योजनाबाह्य खर्च अधिक प्रमाणात वाढत गेलेला दिसतो. अर्थात सर्वत्र योजना खर्च विकास खर्च नसतो, तसेच सर्वत्र योजनाबाह्य खर्च विकासेतर खर्च नसतो. तथापि योजनांतर्गत खर्च वाढणे दीर्घकालीन विकास प्रक्रियेसाठी अधिक योग्य व आवश्यक असते. वाढता योजनाबाह्य खर्च नियोजनातील विलेपना अनपेक्षित चालू खर्च व

राजकीय दडपणाखाली घेतले जाणारे खर्चाचे निर्णय व्यक्त करतो.

1981-82 ते 1990-91 या 9 वर्षांत एकूण खर्च, योजनांतर्गत खर्च व योजनाबाह्य खर्च यांच्यातील बदल तक्ता 7 मध्ये दिले आहेत.

तक्ता 7 मध्ये दिलेली आकडेवारी योजनाबाह्य खर्च गेल्या संपूर्ण दशकात योजनांतर्गत खर्चापेक्षा सतत अधिक आहे हे स्पष्ट करते. या काळात एकूण खर्चाची सरासरी वार्षिक वाढ 16.2 टक्के, योजनांतर्गत खर्चाची वाढ 12.7 टक्के तर योजनाबाह्य खर्चाची वाढ 18.3 टक्के असे चित्र दिसते. 1980-81 ते 1989-90 या काळात केंद्र सरकार, घटक राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश यांचा एकत्रित चालू महसूल वार्षिक

तक्ता 7

केंद्र सरकारच्या योजनांतर्गत व योजनाबाह्य खर्च

वर्ष	एकूण खर्च	योजनांतर्गत खर्च	3 ची 2 शी टक्केवारी	योजनाबाह्य खर्च	5 ची 2 शी टक्केवारी
1	2	3	4	5	6
1981-82	24,383	10,250	42.0	14,133	58.0
1982-83	29,637	11,913	40.1	17,724	59.9
1983-84	34,055	14,038	41.2	20,017	58.8
1984-85	41,678	16,615	39.9	25,063	60.1
1985-86	49,619	19,914	40.1	29,705	59.9
1986-87	59,688	22,941	38.4	36,747	61.6
1987-88	65,164	24,209	37.2	40,955	62.8
1988-89	74,906	26,152	35.5	48,754	64.5
1989-90	87,695	28,476	33.9	59,220	66.1
(सुधारित)					
1990-91	94,706	30,192	31.9	64,515	68.1
(अंदाजित)					

संदर्भ : दि इकोनॉमिक टाइम्स, 19 एप्रिल 1990.

सरासरी 17.2 टक्क्यांनी वाढला तर त्याच कालखंडात एकूण खर्च मात्र 17.5 टक्क्यांनी वाढला हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

दीर्घकालीन राजकोषीय धोरण :
संकल्प व वास्तव

1985 मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्र्यांनी दीर्घकालीन राजकोषीय धोरण (LTFP) मांडले. त्यामध्ये कर महसूल व करेतर महसुलाचे जे काही अंदाज बांधले होते ते बहुतेक जुळून आले; परंतु योजनाबाह्य महसुली खर्चाचे प्रत्यक्ष आकडे संकल्पित योजनाबाह्य खर्चा-पेक्षा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात वाढलेले दिसून येतात. या संबंधातील आकडेवारी तक्ता 8 मध्ये दिली आहे.

तक्ता 8 मधील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की, कर महसूल (विशेषतः अप्रत्यक्ष कर महसूल)

संकल्पापेक्षा अधिक प्रमाणात वाढला, करेतर महसूलही संकल्पापेक्षा अधिक प्रमाणात वाढला. परंतु योजना-बाह्य खर्च अपेक्षेपेक्षा कितीतरी अधिक वाढल्याने केंद्र सरकारच्या महसुली खात्यावरही तूट निर्माण होत गेली. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची अंतर्गत व अर्थसंकल्पाबाहेरची साधनसामग्री अपेक्षित प्रमाणात वाढलेली दिसत नाही आपल्या राजकोषीय व्यवहारात असलेला आणखी एक असमतोल वरील आकडेवारीतून व्यक्त होतो. कर उत्पन्नात अप्रत्यक्ष करांचा असलेला हिस्सा कमी होण्याऐवजी वाढला. खरे तर प्रत्यक्ष करांचा हिस्सा वाढण्याची गरज आहे. कारण त्यामुळे कररचनेतील प्रतिगामित्व कमी होऊ शकेल व अप्रत्यक्ष करांच्यामुळे किंमत पातळीवर होणारे प्रतिकूल परिणाम कमी होऊ शकतील.

सार्वजनिक उद्योगांचा नफा व तोटा

सार्वजनिक क्षेत्राला आपल्या आर्थिक नियोजनात

तक्ता 8

केंद्र सरकारची राजकोषीय चले : प्रत्यक्ष व संकल्पित

(स्थूल आंतर्देशीय उत्पादिताशी टक्केवारी)

चल	1985-86		1986-87		1987-88		1988-89		1989-90	
	प्रत्यक्ष घोरण	प्रत्यक्ष घोरण	प्रत्यक्ष घोरण	प्रत्यक्ष घोरण	प्रत्यक्ष घोरण	प्रत्यक्ष घोरण	प्रत्यक्ष घोरण	प्रत्यक्ष घोरण	प्रत्यक्ष घोरण	प्रत्यक्ष घोरण
1 प्रत्यक्ष कर (राज्यांचा हिस्सा सोडून)	1.5	1.5	1.5	1.7	1.3	1.8	1.5	2.0	1.5	2.1
2 अप्रत्यक्ष कर (राज्यांचा हिस्सा सोडून)	7.1	6.3	7.5	6.5	7.7	6.9	7.5	7.2	7.8	7.3
3 करेतर महसूल	3.1	3.0	3.5	2.9	3.2	2.8	2.9	2.7	3.6	2.7
4 योजनाबाह्य महसुली खर्च	11.9	11.1	12.9	11.3	13.3	11.5	13.2	11.6	14.1	11.9
5 एकूण कर महसूल	8.7	7.8	9.0	8.2	9.1	8.7	9.2	9.2	9.3	9.4
6 सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची बिगर अर्थसंकल्पीय अंतर्गत सामग्री	3.1	2.9	2.6	3.4	3.0	3.7	3.0	4.0	3.2	4.1

संदर्भ : इकॉनॉमिक सर्व्हे, 1990-91 पृ. 108.

महत्त्वाचे स्थान दिले गेले आहे. अर्थात येथून पुढच्या काळात त्याचे महत्त्व कमी होण्याची शक्यता दिसते. औद्योगिक व शोती विकासासाठी आवश्यक त्या परि-सेवा निर्माण करणे, सार्वजनिक उपयोगितांचे (public utilities) उत्पादन करणे व त्यांचा सामान्य नागरिकांना वाजवी दराला पुरवठा करणे, व व्यापारी स्वस्वाच्या सार्वजनिक उद्योगांतून वाढत्या प्रमाणात आधिक्य निर्माण करून आर्थिक नियोजनासाठी वाढती साधनसामग्री पुरविणे, रोजगार निर्माण करणे इत्यादी उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सार्वजनिक क्षेत्राला प्राधान्य देण्यात आले. या दृष्टीने केंद्र सरकारचे सार्वजनिक उपक्रम तसेच राज्य सरकारे व केंद्रशासित प्रदेशांचे सार्वजनिक उपक्रम तसेच खातेनिहाय उपक्रम यांच्या नफ्यातीट्याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

तक्ता 9 मध्ये केंद्र सरकारच्या सार्वजनिक उपक्रमांच्या वित्तीय व्यवहारांची आकडेवारी दिली आहे.

तक्ता 9 मधील आकडेवारीवरून केंद्र सरकारच्या सार्वजनिक उपक्रमांची परिस्थिती गेल्या दशकात सुधारलेली आहे असे वाटणे साहजिकच आहे. परंतु फलप्राप्तीचा दर अजूनही 5 टक्क्यांपेक्षा कमीच आहे. दुसरी महत्त्वाची बाब अशी आहे की, 1989-90 या वर्षी केंद्राच्या सार्वजनिक उपक्रमांना झालेला कर-पश्चात एकूण नफा 3,782 कोटी रुपये होता. त्यापैकी 2,900 कोटी रुपये फक्त पेट्रोलियम उद्योगाशी संबंधित उपक्रमांचा होता. म्हणजेच, केंद्र सरकारच्या सार्वजनिक उपक्रमांच्या एकूण नफ्यात पेट्रोलियम विभागाचा हिस्सा जवळजवळ 77 टक्के इतका आहे. वेगळ्या भाषेत असे म्हणता येते की, बिगर पेट्रोलियम क्षेत्रातील अंदाजे 200 उपक्रमांचा नफा फक्त 882 कोटी रुपये इतका अल्प होता. त्यांच्यापुरता फलप्राप्ती दर काढला तर तो 1989-90 साली फक्त 1.8 टक्के इतका अत्यल्प होता.¹⁹ या ठिकाणी हे लक्षात घेतले पाहिजे की, प्रशासित किमतीमध्ये वाढ करून (कार्यक्षमता वाढवून नव्हे !) पेट्रोलियम क्षेत्राचा नफा

तक्ता 9

केंद्र सरकारचे सार्वजनिक उपक्रम

वर्ष	सार्वजनिक उपक्रमांची संख्या	करांमंतरचा निव्वळ नफा (कोटी रुपये)	मुतविलेले भांडवल (कोटी रुपये)	फलप्राप्ती दर (टक्के)
1980-81	163	-203	18,207	-1.1
1982-83	193	614	26,526	2.3
1983-84	201	240	29,851	0.8
1984-85	207	909	36,382	2.5
1985-86	211	1,172	42,965	2.7
1986-87	214	1,771	51,835	3.4
1987-88	221	2,060	55,554	3.7
1988-89	226	2,994	67,629	4.4
1989-90	233	3,782	84,437	4.5

संदर्भ : इकोनॉमिक सर्वे, 1990-91, पृ. 120.

मोठ्या प्रमाणात वाढू शकतो. पण त्याचे अनेक क्षेत्रां-
वर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतात. कदाचित
शासकीय मक्तेदारीचा हा गैरवापर मानावा लागेल.
अशाच पद्धतीने ज्या इतर सार्वजनिक उपक्रमांच्या
उत्पादनाच्या किमती वाढवून (त्याही अर्थसंकल्प सावर
करण्यापूर्वी) नफा मिळविला जात असेल तेथे खऱ्या
अर्थाने त्यांनी शासनाच्या विकास प्रयत्नाला मदत केली
असे म्हणता येणार नाही. सार्वजनिक क्षेत्रातील उप-
क्रमांनी आपल्या कार्यक्षतेत वाढ करून, उत्पादन
क्षमतेचा कमाल वापर करून जर आपल्या फलप्राप्ती
दराला एक टक्क्याने वाढ केली तरी आजच्या
परिस्थितीत अंदाजे 850 कोटी रुपये वाढीव साधन-
सामग्री सरकारला सहजपणे उपलब्ध होऊ शकेल.

राज्य सरकारच्या बाबतीत प्रशासकीय खात्या-
मार्फत चालविले जाणारे उद्योग व सार्वजनिक उपक्रम
असे दोन्ही प्रकार आहेत. अर्थात खातेनिहाय उपक्रमांचे
प्रमाण अधिक आहे. तक्ता 10 मध्ये घटक राज्यांच्या
खात्यामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या उद्योगांची वित्तीय
परिस्थिती दिली आहे.

तक्ता 10 वरून हे स्पष्ट होते की, घटक
राज्यांच्या खाते निहाय उपक्रमांपैकी वनखाते आणि
खाणी व खनिजे हे दोन अपवाद सोडता, उरलेल्या
सर्व उपक्रमांत तोटा आहे व तो वाढण्याची प्रवृत्ती
दिसते. अर्थात मोठा तोटा सिचन प्रकल्पात निर्माण
झालेला दिसतो. अत्यंत असमर्थनीय व अनार्थिक निक-
षांवर स्वीकारलेली किंमत घोरणा हे त्याचे प्रमुख
कारण आहे. एवढेच नव्हे तर, घटक राज्यांच्या दोन
मोठ्या सार्वजनिक उपक्रमांच्या (विद्युत मंडळे व
रस्ते वाहतुक मंडळे) बाबतीत दिसून आलेली परि-
स्थिती अत्यंत धक्कादायक आहे. सर्व राज्य विद्युत
मंडळांचा व्यापारी तोटा 1988-89 ला 2,825 कोटी
रुपये, 1989-90 ला 3,517 कोटी रुपये तर
1990-91 ला 4,354 कोटी रुपये (अंदाज) असा
अमानक स्वरूपाचा आहे. फल प्राप्ती दर- 12 ते 14
टक्के असा आढळून येतो (घसारा व व्याज वगळता).
खरे तर, इलेक्ट्रिसिटी सप्लाय अॅक्ट 1948 प्रमाणे
राज्य विद्युत मंडळांनी किमान 3 टक्के फल प्राप्ती दर
ठेवलाच पाहिजे अशी अपेक्षा आहे. राज्य रस्ते वाहतूक
मंडळांच्या बाबतीतही अशीच अवस्था आहे. 1988-89

तक्ता 10

राज्य सरकाराचे उपक्रम

(+ नफा, - तोटा)

(कोटी रुपये)

खाते	1985-86	1986-87	1987-88	1988-89	1989-90 (सुधारीत)
1 वन	697	516.21	543.69	414.35	447.94
2 विद्युत निर्मिती	-75.04	-93.81	-116.40	-84.19	-48.34
3 रस्ते व जल वाहतूक	-25.65	-36.59	-110.76	-56.51	-77.66
4 दुग्धविकास	-79.29	-40.45	-43.91	-52.38	-380.48
5 औद्योगिक उत्पादने	-14.10	-16.46	-20.51	-10.09	-130.28
6 खार्पा व खनिजे	-40.06	-35.05	-27.02	-51.83	-53.57
7 सिंचन प्रकल्प	-871.60	-1,225.95	-1,344.50	-1,840.79	-1,763.00
एकूण नफा किंवा तोटा	-547.92	-862.00	-1,065.37	-1,577.78	-1,898.26

संदर्भ : इकोनॉमिक सर्व्हे, 1990-91 पृ. 121.

स्थांचा एकत्रित तोटा 283 कोटी रुपये, 1989-90 मध्ये 359 कोटी रुपये व 1990-91 मध्ये हाच तोटा 355 कोटी रुपये धरण्यात आला आहे. सातव्या योजनात, वाढीव किमती धोरणाचा परिणाम म्हणून मिळणारा 2213 कोटी रुपयांचा महसूल लक्षात घेऊनही राज्य रस्ते वाहतूक मंडळांचा एकूण तोटा 1,242 कोटी रुपये होईल असा अंदाज आहे.²⁰ अर्थात सेवेच्या किमतीच्या मानाने निविष्टीच्या किमतीतील अपेक्षे-पेक्षा अधिक वाढ हे त्यांचे प्रमुख कारण आहे.

भारत सरकारचे वाढते कर्ज

यापूर्वीच्या चर्चेत सरकारच्या विकासेतर खर्चाच्या वाढीमध्ये मुख्यतः व्याज खर्च हा सर्वात मोठा कारक घटक आहे असे स्पष्ट झाले आहेच. याचीच दुसरी बाजू म्हणजे भारत सरकारच्या देशी व विदेशी कर्जांमध्ये गेल्या दशकात झालेली मोठी वाढ होय. देशी व विदेशी कर्जात झालेल्या बदलाची आकडेवारी तक्ता 11 मध्ये दिली आहे.

भारत सरकारच्या देशी कर्जांमध्ये मुख्यतः बाजार कर्जे, सरकारी कर्जरोखे, खास व विशेष धारक रोखे, अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी व ठेवी यांचा समावेश होतो. देशी कर्जाचे स्थूल आंतर-देशीय उत्पादिताशी (GDP) प्रमाण उत्तरोत्तर वाढतच आहे. एकूण व्याज खर्चाचे एकूण खर्चाशी व निव्वळ व्याज खर्चाचे एकूण खर्चाशी असणारे प्रमाणही सतत वाढत आहे. ही प्रमाणे 1990-91 मध्ये अनुक्रमे 21.4 व 12.1 टक्के इतकी आढळून आली.

या ठिकाणी आपण मुख्यतः केंद्र सरकारच्या देशी कर्जाचा विचार केलेला आहे. घटक राज्ये व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कर्जाचा समावेश नाही. तसा समावेश केल्यास देशाच्या एकूण कर्जबाजारीपणाची समस्या आणखी भयानक दिसेल. सरकारच्या कर्जबाजारीपणाचा आणखी एक निर्देशक म्हणजे जिदगी व देशी यातील संबंध. 1980-81 मध्ये केंद्र सरकारची जिदगी 59,670 कोटी रुपये होती ती 1990-91 मध्ये 2,36,619 कोटी रुपये झाली. याच काळात देशी

तक्ता 11

केंद्र सरकारची कर्जे

(कोटी रुपये)

तपशील	1985-86	1986-87	1987-88	1989-90	1990-91 (सुधारित)
1 देशी कर्ज (देय)	1,19,331 (45.6)	1,46,247 (50.1)	1,72,338 (51.8)	2,39,849 (54.2)	2,79,528 (54.4)
2 विदेशी कर्ज (देय) (त्या वर्षाच्या विनिमय दरात)	18,153 (6.9)	20,299 (7.0)	23,223 (7.0)	28,343 (6.4)	31,831 (6.2)
3 एकूण कर्ज (देय)	1,37,484 (52.5)	1,66,546 (57)	1,95,561 (58.8)	2,68,192 (60.6)	3,11,359 (60.6)
4 एकूण व्याज खर्च	7,512	9,246	11,252	17,335	21,850
5 निव्वळ व्याज खर्च	2,917	7,893	5,497	9,269	12,277
6 4 ची एकूण खर्चाशी टक्केवारी	14.1	14.4	16.0	18.5	21.4
7 5 ची एकूण खर्चाशी टक्केवारी	5.5	6.1	7.8	9.7	12.1

टीप : कंसातील आकडे स्थूल आंतर्देशीय उत्पादिताशी टक्केवारी दाखवितात.

संदर्भ : इकोनॉमिक सर्व्हे, 1990-91, पृ. 111.

मात्र 59,749 कोटी रुपयांवरून 3,11,359 कोटी अशी वाढली. म्हणजेच जिदगी-दोणी गुणोत्तर 1980-81 मध्ये 99.86 टक्के होते ते 1990-91 मध्ये 76 टक्के असे घसरलेले दिसते. अर्थव्यवस्थेच्या पाया-खालची बाजू घसरत आहे याचेच हे निदर्शक आहे.²¹

वरील सर्व विवेचनाचा साधा सांख्यिकी अर्थ असा की, गेल्या दशकात भारताच्या महसुली खर्चाची वाढ, विशेषतः विकासेतर तसेच योजनाबाह्य खर्चाची वाढ, महसुली उत्पन्नाच्या तुलनेने अधिक झपाट्याने झाली. परिणामतः आर्थिक नियोजनासाठी आवश्यक असणारे महसुली आधिक्य अभाव्य झाले. एवढेच नव्हे तर, भांडवली खर्चाची तरतूद करण्यासाठी घेतलेल्या कर्जाक साधनसामग्रीचा वाढता हिस्सा महसुली खात्या-वरील तूट भरून काढण्यासाठी वापरणे अपरिहार्य झाले. सारांशाने असे म्हणावे लागते की, अतिरिक्त

वेगाने वाढणारा सार्वजनिक खर्च, विशेषतः विकासेतर सार्वजनिक खर्च, हे आमच्या राजकोषीय व्यवहारातील मूलभूत स्वरूपाचे असंतुलन झाले आहे. अर्थात तुलना-स्मकदृष्ट्या कर महसूल व अधिक प्रकषाने करेतर महसूल वाढविण्याच्या प्रयत्नात आलेले अपयश ही या मूलभूत राजकोषीय असंतुलनाची दुसरी बाजू आहे. माझ्या दृष्टीने यापैकी खर्चाची अतिरिक्त वाढ हाच प्रश्न अधिक गाभियाने लक्षात घ्यावा लागेल असे वाटते. म्हणूनच वाढत्या सार्वजनिक खर्चाचे जे सैद्धान्तिक विश्लेषण आजतागायत झाले आहे त्याचा आढावा घेणे व त्यापैकी कोणते एखादे विश्लेषण भारतीय परिस्थितीला अधिक लागू होते का, की प्रत्येक विश्लेषणाचा काही भाग एकत्रित करून भारतीय परिस्थितीचे स्पष्टीकरण करणे आज आवश्यक झाले आहे हे पाहणे हा माझ्या भाषणाच्या तिसऱ्या भागाचा मुख्य हेतू आहे.

सरकारी खर्चाची वाढ :
एक सिद्धान्तिक आढावा

सरकारी खर्चाचे विश्लेषण करण्यासाठी तीन गोष्टींचे स्पष्टीकरण करावे लागेल.

- (अ) राज्यसंस्थेची कार्ये व सार्वजनिक खर्च
(आ) राज्य संस्थेच्या कार्याची उत्क्रांती
(इ) सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीबद्दलच्या सिद्धान्तानाचे टप्पे.

अर्थात हे निश्चित आहे की, बदलत्या काळा-बरोबर राज्यसंस्थेची कार्ये वाढत गेली. त्याबरोबर सार्वजनिक खर्चही वाढत गेला. परंतु त्याच्याच जोडीला वाढत्या कार्यांसाठी वाढती साधनसामग्री उभी करण्यात विशेषतः विकसनशील देशात काही रचनात्मक, राजकीय व धोरणात्मक अडचणी आल्या. राज्यसंस्थेच्या वाढत्या कार्याबद्दलचे सिद्धान्ताने प्रथम पाहू.

आज कोणत्याही देशाचा विचार केला तर समाजव्यवस्थेच्या पुरोगामी, शांततापूर्ण आणि सुयोग्य कारभारासाठी आधुनिक राज्यसंस्थेला ज्या प्रकारची, ज्या विविधतेची व ज्या व्याप्तीची कार्ये करावी लागतात हे पाहिले तर आपण अचंबित होतो.²² हे विधान 1947 च्या दरम्यानचे आहे. त्यानंतरच्या काळातही राज्यसंस्थेच्या कामांच्या संख्येत व स्वरूपात सतत वाढ होतच गेली आहे.

राज्यसंस्थेची संकल्पना दृढ झाल्यानंतर व शासनाच्या रूपात तिची कार्यवाही स्पष्ट होते हे लक्षात आल्यानंतर शासनाची कार्ये काय असावीत हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा झाला. इतिहासाचा धावता आढावा घेतल्यास असे दिसते की, राज्यसंस्थेच्या कार्याच्या कक्षा काय असाव्यात याबाबत टप्प्याटप्प्यावर हिंसात्मक संघर्ष व कडवट वादविवाद सतत घडत आले आहेत.²³ राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दलच्या सिद्धान्तानाचा आढावा थोडक्यात खालीलप्रमाणे देता येईल.

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

(अ) अशासकीय सिद्धान्त

(1) शासनरहित व्यवस्थेचा सिद्धान्त

प्रूथॉ, गॉडविन, बेजामिन टकर, वाकूमिन व क्रोपोटकीन²⁴ यासारख्या विचारवंतांच्या विविध दृष्टिकोनांचे एक मिश्रण असे या सिद्धान्ताचे स्वरूप आहे. राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दल त्यांच्यात एकमत नव्हते, पण सक्ती करू शकणारी राज्यसंस्था (coercive state) त्यांना नको होती. माणूस मूलतः सुविचारी असतो व त्याच्या स्वेच्छेतून निर्माण होणारे संघटन हेच समाजाचे स्वरूप असावे असा त्यांचा आग्रह होता. त्यांच्या मते शासनसंस्था ही अनावश्यक अशी वाईट गोष्ट आहे, कारण तिच्यामुळेच संघर्ष, हिंसा, गुन्हेगारी व दुःखे निर्माण होतात. मानवी वर्तणुकीच्या नैसर्गिक चांगुलपणा व परिपूर्णतेत विश्वास असल्यामुळे शासनसंस्थेची व तिच्या कायद्यांची समाजव्यवस्थेसाठी गरजच नाही असा त्यांचा दावा होता. अर्थात, समाजजीवनासाठी कोणत्याही माध्यमाची आवश्यकता नाही असे मात्र या विचारवंतांचे मत नव्हते. सक्ती व सक्तीच्या माध्यमात कार्ये करणाऱ्या शासनाऐवजी प्रवेश व निर्गमनाचे स्वातंत्र्य असणाऱ्या नागरिकांनी स्वेच्छेने स्थापन केलेले एक संघटन समाजव्यवस्थेचे नियमन करेल असे त्यांचे मत होते. या स्वेच्छापूरण संघटनेने मुख्यतः तीनच कामे करावीची होती.

- (1) अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था²⁵
- (2) करारांचे पालन करविण्यासाठी कार्यवाही
- (3) संरक्षण

वरील विचारांचा व्यावहारिक पातळीवर गांभिर्याने विचार झाला नाही, कारण ते विचार इतके स्वप्नरंजनात्मक व अव्यवहार्य होते की, त्यांच्या स्वीकारामुळे सर्व प्रकारची सामूहिक कृतीच नष्ट झाली असती.

(2) व्यक्तिवादी सिद्धान्त

या सिद्धान्तात राज्यसंस्थेच्या कार्याला निश्चित अशा मर्यादा मान्य करण्यात आल्या आहेत. अर्थात राज्यसंस्थेच्या मर्यादित कार्यामुळे व्यक्तींच्या स्वतंत्र वर्तणुकीवर अयोग्य, अव्यवहार्य मर्यादा पडू नयेत, अशी

या विचारसरणीची धारणा होती. अठराव्या शतकातील फ्रेंच निसर्गवादी विचारवंतांच्या लिखाणात या सिद्धान्ताची प्राथमिक मांडणी झाली.

अर्थशास्त्राचे जनक अँड्रॅम स्मिथ यांच्या 'वेलथ ऑफ नेशन्स' या ग्रंथात या सिद्धान्ताचे परिपक्व स्वरूप मांडले गेले. अँड्रॅम स्मिथ व इतर अभिमत संप्रदायातील अर्थशास्त्रज्ञांचा राज्यसंस्थेच्या उत्पत्तीबद्दलच्या 'सामाजिक करारा'च्या सिद्धान्तावर विश्वास होता. सामाजिक करारांमध्ये नागरिक आपले काही हक्क राज्यसंस्थेला सुपूर्द करतात व त्या बदलात राज्यसंस्था नागरिकांच्या संरक्षणात्मक गरजांची पूर्तता करते. परिणामी समाजामध्ये शिस्त व शांतता राहून व्यापार-उदिमांची प्रगती होते. अशा सुस्थिर समाजरचनेत प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाची संधी प्राप्त होऊन तिला सुखी जीवन जगता येते. एवढेच नव्हे तर, स्पर्धात्मक बाजारयंत्रणेच्या मुक्त अशा भागणी व पुरवठ्याच्या आंतरक्रियेतून (स्वार्थाची प्रेरणा पायाभूत घडून) पूर्ण रोजगाराची अवस्था शक्य होते अशी या सिद्धान्ताची भूमिका होती. परिणामतः आर्थिक व्यवहारांमध्ये हस्तक्षेप करण्याची राज्यसंस्थेला गरजच नाही, अशी भूमिका व्यक्तिवादी सिद्धान्तात मांडली जाते. अँड्रॅम स्मिथ व निसर्गवादी विचारवंतांना समाजाचे आर्थिक जीवन पूर्णतः 'जो जे वांछील तो ते करो' अशा स्वरूपाचे असते असे अभिप्रेत होते. त्यातच समाजाचे कमाल कल्याण असते असा त्यांचा दावा होता. साहित्यिक अँड्रॅम स्मिथ यांच्या मते राज्यसंस्थेची कार्ये फक्त तीनच आहेत.²⁶

1 परकीय आक्रमणापासून संरक्षण

2 अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था

3 ज्या सामाजिक कार्यांची व संस्थांची सार्वजनिक कल्याणासाठी आवश्यकता आहे परंतु ज्यात व्यक्तिगत दृष्टिकोनातून नफ्याची शक्यता नसते अशा सामाजिक कार्यांची व संस्थांची उभारणी व देखभाल करणे.

या सिद्धान्ताचा चिकित्सक विचार केल्यास हे स्पष्ट होते की, यामध्ये स्वार्थाच्या रूपाने मानसवास्तवीय बैठक आहे. स्पर्धात्मक बाजारयंत्रणेच्या रूपाने अर्थ-

शास्त्रीय बैठक आहे तर जो सामाजिक व आर्थिक-दृष्ट्या सक्षम असेल त्यालाच अस्तित्वाचा हक्क यामध्ये जीवशास्त्रीय बैठक आहे हे स्पष्ट होते.²⁷

(3) समाजवादी सिद्धान्त

समूहवादी (collectivistic), साम्यवादी (communistic) व हुकुमशाही विचारसरणीची एक अस्पष्ट सरमिसळ असे या सिद्धान्ताचे स्वरूप आहे. समूहवादी सिद्धान्ताप्रमाणे²⁸ राज्यसंस्था ही एक सामाजिक संस्था आहे. लोकशाही व मानवतावादाच्या चौकटीत सामाजिक कल्याण व प्रगती साधण्यासाठी राज्यसंस्थेने शासनाच्या माध्यमातून काम करावचे असते अशी या सिद्धान्ताची भूमिका आहे. अधिक महत्त्वाचा विचार म्हणजे व्यक्तिगत कल्याणपेक्षा सामाजिक कल्याण अधिक महत्त्वाचे आहे. सामाजिक न्याय, नियोजन व काहीं प्रमाणात सामाजिक नियंत्रण या नव्या विचारांकडे तोंड फिरविणे जितके अयोग्य तितकेच सर्वत्र प्रचलित सामाजिक संस्थांचा त्याग करणे अयोग्य आहे अशी काहीशी समन्वयाची भूमिका समूहवादी सिद्धान्त घेतो. राज्यसंस्थेच्या कार्याच्या मर्यादा लवचिक असाव्यात, कारण अशा लवचिकतेमुळे व्यक्तिगत कृतीचे अनावश्यक स्वातंत्र्य अबाधित ठेवूनही संवर्धरहित सामाजिक प्रगतीसाठी आवश्यक ते सामाजिक नियंत्रणही शक्य होते.

समाजवादी दृष्टिकोनात मात्र राज्यसंस्थेच्या व्याप्ती व कार्याबद्दल अधिक व्यापक भूमिका आहे. समाजवादी सिद्धान्तात खाजगी मालमत्ता, नफा, वारसा हक्क, स्पर्धा व स्वतंत्र उपक्रमशीलता या संस्था नष्ट करण्यावर भर आहे. या उलट सर्व उत्पादन राज्यसंस्थेच्या नियंत्रणाखाली असेल. सामाजिक सुधारणा व प्रगतीसाठी आवश्यक त्या दूरगामी स्वरूपाच्या सार्वजनिक सेवा पुरविण्याची जबाबदारी राज्यसंस्थेवर असेल असे अभिप्रेत होते.

सार्वजनिक दृष्टिकोनाप्रमाणे सर्व उत्पादन, विभाजन, एवढेच नव्हे तर उपभोगदेखील राज्यसंस्थेच्या नियंत्रणाखाली असेल. या व्यवस्थेत राज्यसंस्थेच्या कार्याचे कमालीकरण अभिप्रेत आहे. सर्व उत्पन्न राज्यसंस्थेच्या मालकीचे असेल व प्रत्येक नागरिकास त्याच्या

अर्थसंवादा

गरजेप्रमाणे वस्तू व सेवा राज्यसंस्थेकडून पुरविल्या जातील. या व्यवस्थेत कर आकारणी असणार नाही. कडक शिस्तीच्या परंतु तथाकथित लोकशाही पक्ष पद्धतीच्या माध्यमातून कामगारवर्ग समाजाचे व्यवस्थापन करेल.

हुकुमशाही पद्धतीत हुकुमशाही व त्याचे काही मोजके सल्लागार हे व्यक्तिगत जीवनाचा शेवट करून टाकतात. सामान्यतः गंभीर सामाजिक तणाव व युद्धाच्या परिस्थितीमध्ये हुकुमशाही अवतरते. हुकुमशाहीच्या काळात राज्यसंस्थेची कोणतीही कृती योग्य ठरते. याला मर्यादा पडलीच तर ती हुकुमशाही व त्याच्या सल्लागारांच्या कल्पनाशक्तीची !

राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दलच्या सिद्धान्ताचा उपरोक्त आढावा हे स्पष्ट करतो की, राज्यशास्त्राकडे राज्यसंस्थेच्या कार्याच्या मर्यादा काय या प्रश्नाचे नेमके उत्तर नाही.²⁹ राज्यसंस्थेच्या कार्याच्या व्याप्तीबद्दल राज्यशास्त्राचे विविध दृष्टिकोन व कृतीशील मत-भिन्नताच या आढावात स्पष्ट होते.

(आ) राज्यसंस्थेच्या कार्याची उत्क्रान्ती

प्रत्यक्ष व्यवहारांचा ऐतिहासिक आढावा घेता असे दिसून येते की, प्राचीन काळात, विशेषतः ग्रीक व रोमन नगरराज्यांच्या काळात, राज्यसंस्थेची कार्ये सामान्यतः पुढील प्रकारची होती.³⁰

- (1) अंतर्गत व बाह्य सुरक्षा ठेवण्यासाठी सैन्यदले ठेवणे
- (2) न्याय व कायदा व्यवस्थेचे प्रशासन करणे
- (3) मंदिरे, बंदरे, गोदघा यांची व्यवस्था करणे
- (4) महसुली प्रशासन करणे
- (5) गरिबांचे शिक्षण व देखभाल यांची व्यवस्था करणे तसेच सार्वजनिक कार्यक्रम, श्रौडा वगैरेची व्यवस्था करणे.

मध्ययुगीन कालखंडातही राज्यसंस्था मुख्यतः संरक्षणात्मक कार्यातच गुंतून राहिल्या. कायदा, न्याय, सुव्यवस्था ही कार्ये एकतर दुय्यम किंवा पर्यायी मानली गेली. फॉररेन्समधील एक सैनिक मुत्सद्दी डायमंडे

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

कॉरॉफा यांच्या मते सरकारी खर्च फक्त संरक्षण, राजघराण्याची व्यवस्था व आनुवंशिक कारणासाठीच करणे योग्य होते.³¹

आधुनिक कालखंडाचा विचार करता समाजाच्या विकासाच्या टप्प्यावर राज्यसंस्थेची कार्ये अवलंबून असतात, कारण प्रगतीच्या प्रक्रियेत प्रत्येक प्रगत टप्प्यावर राज्यसंस्थेला नवीन कार्ये स्वीकारावी लागतात.³² या बाबतीत अँडॉल्फ वॅग्नरचा 'राज्यसंस्थेची वाढती कार्ये व सरकारी खर्चाची वाढ' हा सिद्धान्त सर्वज्ञात आहेच. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्पर्धा, मुक्त उपक्रमशीलता व औद्योगिक क्रांती तसेच समाजवादी तत्त्वज्ञानाचा वाढता प्रभाव यातून राज्यसंस्थेच्या व्यक्तिवादी दृष्टिकोनासंबंधीची स्पष्ट प्रतिक्रियात्मक भूमिका जन्माला आली. राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दलच्या कल्पना क्षपाटघाते बदलू लागल्या. आर्थिक जीवनाचे शासकीय नियंत्रण, दुर्बल घटकांसाठी राज्यसंस्थेमाफत सेवासुविधा या गोष्टी राज्यसंस्थेच्या कार्याच्या प्रमुख घटक बनल्या. यातूनच गरिबांसाठी मदत कायदे, किमान वेतन कायदे, कारखाना अधिनियम, सार्वजनिक उपयोगितांची शासकीय मक्तेदारी (वाहतूक व पाणी पुरवठा) या गोष्टी जन्माला आल्या. भांडवलशाही व्यवस्थेमुळे निर्माण होणाऱ्या प्रतिकूल परिणामांचे व अन्यायांचे निराकरण करण्यासाठी राज्यसंस्थेला आपली कार्ये वाढवावी लागली. एकोणिसावे शतक संपले व जगाला दोन महायुद्धे, युद्धोत्तर काळातील धोंगावणाऱ्या भाववादी, भयावह अशी आर्थिक मंदी, युद्धोत्तर पुनर्रचना आणि केंद्रीय आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार केलेल्या समाजवादी रशियाचा वाढता प्रभाव यासारख्या विविध परंतु मूलभूत परिणाम करणाऱ्या अनुभवांना सामोरे जावे लागले. विशेष महत्त्वाची गोष्ट अशी की, अर्थशास्त्रीय विचारांच्या क्षेत्रात केन्सप्रणित क्रांतीने सामाजिक, आर्थिक जीवनातील राज्यसंस्थेच्या सह-भागाची, हस्तक्षेपाची वारंवारिता वाढली; तो हस्तक्षेप अधिक स्पष्ट व अधिक व्यापक झाला.

(इ) राज्यसंस्थेच्या कार्याचा आधुनिक दृष्टिकोन व सरकारी खर्चाचे सिद्धान्त

- (1) स्मिथ यांच्या म्हणण्याप्रमाणे संरक्षण,

कायदा व मुख्यवस्था, व अपरिहार्य सार्वजनिक कार्ये एवढ्याच कारणांसाठी राज्यसंस्थेने खर्च करावयाचा ठरविल्यास त्यातून उत्पादनाची फारशी वाढ होणे संभवत नाही. असा खर्च सामान्यतः मर्यादित, लहान असेल. असा मर्यादित खर्च मुख्यतः किंवा (फक्त) कर आकारणीच्या महसुलानेच भागवावा, कारण अतिरेकी कर आकारणीचा खाजगी गुंतवणुकीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. थोडक्यात, वाजवी कर आकारणीच्या महसुलामुळे सार्वजनिक खर्चाची मर्यादा ठरली जावी. ज्याचा कर आकारणीचा प्रयत्न झाल्यास लोक बंड करतील अशी साधारण धारणा होती. म्हणजे कर महसुलातूनच खर्च भागविणे गृहीत धरल्यास राज्यसंस्थेच्या उधळपट्टीस अपोआप मर्यादा पडते. सरकारी कर्जासारख्या साधनसामग्रीचा वापर एककर युद्ध परिस्थितीत कायदा किंवा सार्वजनिक कल्याणात भर टाकणाऱ्या प्रकल्पांसाठी प्रसंगोपात करावा. सरकारी कर्जामुळे खाजगी गुंतवणुकीत व भांडवल संचयत घट होते (पूर्ण रोजगार गृहीत). साहजिकच सार्वजनिक कर्ज जितके मर्यादित ठेवता येईल तितके मर्यादित ठेवावे अशी अपेक्षा होती. राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दल व सार्वजनिक खर्चाबद्दलचा हा सिद्धान्त अनेक कारणांनी सवोष होता. उदाहरणार्थ, सामाजिक कराराबद्दलची चुकीची गृहिते, पूर्ण स्पर्धा व पूर्ण रोजगाराची अवास्तव गृहिते, स्वार्थाचा बिनचूकपणा, सरकारी कार्ये व खर्च अनुत्पादक असतात असा गैरसमज. राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दल, खर्चाबद्दल व पर्यायाने आर्थिक विकासातील भूमिकेबद्दल मांडला गेलेला हा पहिला विचार मुख्यतः जेम्स रिझॉ, रिकार्डो, व जे. बी. से यासारख्या विचारवंतांच्या लिखाणात आढळतो. या बाबतीत सर एच. पार्ले^{३३} यांचे विधान लक्षात घेण्यासारखे आहे. "Every particle of expenditure beyond what necessity absolutely requires for the preservation of social order and for protection against foreign attack, is waste and unjust oppressive imposition on the public." याचीच दुसरी आवृत्ती म्हणजे जे. बी. से यांचे^{३४} म्हणणे असे : "The very best of all plans of finance is to spend little and the best of all taxes is that which is least in amount." या विधानांचा साधा अर्थ म्हणजे राज्यसंस्थेची कार्ये किमान असावित. परिणामी राज्यसंस्थेला किमान खर्च करावा लागेल व

साहजिकच कर आकारणीही किमान ठेवता येईल. यालाच सेलिग्मन^{३५} यांनी 'निष्ठाप तत्त्व' (innocuity principle) असे नाव दिले आहे.

(२) राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दल व परिणामतः होणाऱ्या खर्चाबद्दलचा दुसरा टप्पा प्रारंभीच्या समाजवादी विचारसरणीतून निर्माण झाला. त्यामध्ये मुख्यतः पुनर्वाटपाची जबाबदारी शासनाने स्वीकारण्यावर भर देण्यात आला. या प्रकारच्या विचारसरणीचा पहिला पुरस्कर्ता म्हणून समाजवादाचे स्वप्न पाहणारे पहिले विचारवंत जॉन स्टुअर्ट मिल यांचा उल्लेख करावा लागेल. अर्थात हेही मान्य करावे लागते की, मिल अधिमतवादी राजकोषीय विचारांना पूर्णतः सोडू शकले नाहीत. राज्यसंस्थेच्या आवश्यक कार्याबद्दलचा अधिमतवादी दृष्टिकोन मान्य करूनही मिल यांनी कर आकारणीच्या माध्यमातून सरकारने संपत्ती व उत्पात्तीतील विषमता कमी करण्याची जबाबदारी स्वीकारावी असे सुचविले. कारण, "The true idea of distributive justice consists not in imitating but in redressing inequalities and wrongs of nature."^{३६} हे साध्य करण्यासाठी मिल यांनी संपत्ती, उत्पन्न व वारसा यावर क्रमवर्धी (progressive) दराने कर आकारणी करावी असे सुचविले. त्याचबरोबर संपत्ती व उत्पन्नाच्या पुनर्वाटपासाठी सरकारला आणखी कार्ये स्वीकारावी लागतील. त्यात मुख्यतः सामाजिक सुरक्षा, शिक्षण व सार्वजनिक आरोग्य या गोष्टींचा समावेश असावा^{३७} असेही त्यांनी स्पष्ट केले.

(३) केन्सप्रणित विचार : राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दल व त्यातून निर्माण होणाऱ्या राजकोषीय व्यवहाराबद्दलचा अत्याधुनिक प्रस्थापित विचार लॉर्ड केन्स यांच्या 'The General Theory of Employment, Interest and Money' या ग्रंथाच्या स्वहपात जन्माला आला. त्याचे परिपूर्ण, परिपक्व व परिष्कृत स्वरूप त्यांचे शिष्य ए. पी. लॉनर यांच्या लिखाणातून विकसित झाले.

संतुलित अर्थसंकल्प, राज्यसंस्थेची मोजकी कार्ये, किमान कर आकारणी, मर्यादित सरकारी खर्च व शासकीय निहस्तक्षेपाचे धोरण या सर्व गोष्टी इतिहासजमा झाल्या. बहुसंख्य पाश्चात्य देशांच्या समोर बेकारी कमी करणे, आर्थिक स्थैर्य ठेवणे (भाववाढ व भाव-

धट मर्यादित करणे), पुनर्रचना व सातत्यपूर्ण विकास साधणे ही आव्हाने होती. राजकीय धोरण हे या सर्व प्रश्नांच्या सोडवणुकीचे एक महत्त्वाचे साधन आहे अशा तज्ज्ञांची धारणा झाली. ए. पी. लर्नर यांनी या बाबतीत जी भूमिका घेतली तिलाच 'कार्यात्मक वित्तव्यवस्था' असे नाव दिले जाते.³⁸ या धोरणाप्रमाणे कर महसुलासाठी कर आकारणी, सरकारी खर्चासाठी खर्च असे स्वरूप न राहता सर्व प्रकारचे राजकीय व्यवहार (कर आकारणी, सरकारी खर्च, सरकारी कर्ज इत्यादी) हे मुख्यतः वरील कार्यांच्या पूर्ततेसाठी केले जावेत. याच कालखंडात (विशेषतः 1940 नंतर) राज्यसंस्थेच्या कार्यामध्ये व खर्चामध्ये प्रचंड वेगाने वाढ होत गेली. त्यात प्रामुख्याने सामाजिक सुरक्षा, सार्वजनिक उपयोजिता व सार्वजनिक प्रकल्प यांची वाढ समाविष्ट होते. केन्स किंवा लर्नर यांचे मुख्य लक्ष्य म्हणजे राजकीय व्यवहारातून निर्माण होणाऱ्या चलनी उत्पन्नाच्या प्रवाहाचे नियंत्रण करण्यासाठी करांचा व खर्चाचा वापर करून, एकूण प्रभावी मागणीचे नियंत्रण अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगाराच्या अवस्थेला समतोलित करी होईल व मंदीच्या योजना व भाववाढीचे तणाव कसे टाळता येतील यामध्ये होता. अर्थात यातूनही सरकारी खर्चाच्या अलीकडच्या काळातील भरमसाठ वाढीचे पूर्ण स्पष्टीकरण होत नाही. त्यासाठी आणखी थोडा सखोल विचार करणे आवश्यक आहे.

लॉर्ड केन्स यांनी राज्यसंस्थेवर सामाजिक व आर्थिक भूमिका सोपविली. बेकारीच्या किंवा अपूर्ण रोजगाराच्या अवस्थेत अँडॅम स्मिथ यांच्या 'सरकारी बांधकामे' (public works) या संकल्पनेची व्याप्ती केन्स यांच्या विश्लेषणातून अत्यंत व्यापक होते. केन्स यांच्या विश्लेषणाप्रमाणे पूर्ण रोजगार व आर्थिक स्वैर्य या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सरकारी खर्च करावा असे अभिप्रेत आहे. याच विचारांचा पाठपुरावा नंतर ए. पी. लर्नर व आर. ए. मसग्रेव्ह यांनी केला.³⁹ राज्यसंस्थेच्या कार्यावढल व सरकारी खर्चावढल या अर्थशास्त्रज्ञांचे विचार सारांश रूपाने पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.⁴⁰

राज्यसंस्थेची कार्ये व सरकारी खर्चाचे हे आधुनिक सिद्धान्तन अभिमतवादी आर्थिक सिद्धान्ताची सर्व गृहिते नाकारते व वास्तव अर्थव्यवस्थेतील सर्व

अपूर्णतांना सामोरे जाते. बाजारातील अपूर्णतेमुळे शासकीय हस्तक्षेपाशिवाय होणारी वस्तु व सेवांची विभागणी सामाजिकदृष्ट्या अपेक्षित असणाऱ्या गरजांच्या समाधानकारक पूर्ततेची सुसंगत असत नाही. बाजारयंत्रणा कोणत्या कारणामुळे अपूर्ण स्पर्धात्मक बनते ती कारणे योडक्यात पुढीलप्रमाणे देता येतील.⁴¹

- (1) सार्वजनिक किंवा सामूहिक वस्तूंचे अस्तित्व
- (2) उत्पादन व उपभोग यातील बाह्यता व अविभाज्यता
- (3) उत्पन्नाच्या पुनर्वाटपाची गरज

समाजाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या, सक्तीचा वापर करण्याचा अधिकार असणाऱ्या एखाद्या संस्थेमाफतच व्यक्ती व समूहाला लागणाऱ्या काही गरजांची पूर्तता करता येते या वस्तुस्थितीच्या जाणिवेतूनच राज्यसंस्थेचा जन्म झाला.⁴² अशा गरजांचे नामकरण मसग्रेव्ह यांनी सार्वजनिक किंवा सामूहिक वस्तु असे केले.⁴³ त्यांचे वर्गीकरण दोन गटात केले जाते : (1) सामाजिक गरजा आणि (2) गुणवस्तूंच्या गरजा.

सर्वसाधारण नागरिकांना नेहमी व सामान्यतः लागणाऱ्या अशा गरजा की ज्यांचे समाधान करणे व्यक्तिगत प्रयत्नाला अडचणीचे असते अशा गरजांना सामाजिक गरजा म्हणता येईल कारण किमत देऊन अशा गरजांची पूर्तता एखाद्या नागरिकाने केली तर त्यापासून निर्माण होणाऱ्या लाभापासून इतर नागरिकांना बाजूला ठेवता येत नाही. अशा वस्तूंच्या उपभोगाच्या बाबतीत व्यर्जता तत्त्वाचा वापर होऊ शकत नाही. परिणामी किमत अदा करणाऱ्याला वस्तूचा लाभ हे बाजारयंत्रणेचे मूलतत्त्व कोलमडून पडते. परंतु राष्ट्रीय कल्याण व विकासासाठी गरजांची पूर्तता करणे अपरिहार्य असते. साहजिकच राजकीय विचारप्रणालीचा विचार न करता प्रत्येक राज्यसंस्थेला सामाजिक वस्तूंचा पुरवठा करावाच लागतो. या सामाजिक गरजांमध्ये साधारणतः संरक्षण, कायदा व सुव्यवस्था, पुर नियंत्रण, सार्वजनिक आरोग्य, प्राथमिक शिक्षण इत्यादींचा समावेश होतो. अशा सामाजिक वस्तूंचा पुरवठा राज्यसंस्थेला मोफतच करावा लागतो, कारण त्यांच्या बाबतीत सुवाच्य धारणे आखणे फारच अड-

क्षणीचे असते. अशा सामाजिक वस्तूसाठी करावा लागणारा खर्च कर आकारणीच्या माध्यमानुनच करावा लागतो.

गुणवस्तूच्या (merit wants) बाबतीत मात्र किंमत यंत्रणा व व्यर्जता तत्त्वाचा वापर शक्य आहे; त्यांचा काही प्रमाणात वापर केलाही जातो. सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या या गरजा एवढ्या महत्त्वाच्या ठरतात की, खाजगी प्रयत्नाबरोबरच त्यांचा पुरवठा राज्यसंस्थेने आपल्या अर्थसंकल्पाद्वारे करणे आवश्यक ठरते. तेवढ्या प्रमाणात अशा वस्तूही सामाजिक वस्तूचे रूप धारण करतात. कारण राज्यसंस्थेने त्यांचा पुरवठा केला नाही तर दुर्बल घटकांचे नुकसान होते. परिणामतः उत्पन्न व संपत्ती वाटपातील विषमता आणखी वाढतात. याच कारणांमुळे राज्यसंस्थेला वाहतूक सेवा, उच्च शिक्षण, औद्योगिक व कृषी विस्तार सेवा, यासारख्या गोष्टी शक्य झाल्यास मोफत अन्यथा किमान अर्थसाहाय्य असलेल्या किमतीला गरिबांना उपलब्ध करून द्याव्या लागतात. त्यातूनच गरिबांचा विकास व पर्यायाने राष्ट्राचा विकास साधतो असे मानले जाते.

खाजगी वस्तूसाठी असणारी खाजगी मागणी सामान्यतः उत्पन्नाच्या वाटपावर व त्यातून व्यक्त होणाऱ्या खाजगी पसंतीवर अवलंबून असते. परंतु सामाजिक वस्तूच्या बाबतीत मात्र लोकांची पसंती सहज व्यक्त होत नाही, तसेच त्यावर उत्पन्न वाटपाचा कितपत परिणाम होतो हे नेमके सांगणे कठीण आहे. आणि नेमके याच ठिकाणी राजकीय प्रक्रिया कार्यान्वित होते. सामाजिक वस्तूसाठी असणारी मागणी ही राजकीय प्रक्रियेतून व्यक्त होते असा तज्ज्ञांचा दावा आहे.⁴⁴

तत्त्वतः ही प्रक्रिया पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल. राजकीय प्रणाली गृहीत धरता, लोकनिर्वाचित प्रतिनिधींच्या मतदानातून सार्वजनिक मागणीची अभिव्यक्ती होते. सरकारी खर्चाचा प्रस्ताव, त्यासाठी करावी लागणारी कर आकारणी किंवा सरकारी कर्ज, तुटीचा अर्थसंकल्प, शुल्क व आकार या सर्वांचा तुलनात्मक विचार करूनच लोकप्रतिनिधी मतदान करतात. त्यांच्या या मतदानातूनच सामाजिक वस्तूसाठी असणारी सर्वसामान्य नागरिकांची मागणी

व्यक्त होते. अर्थात या मतदानावर प्रभाव करणाऱ्या घटकांमध्ये राजकीय सत्तेचे लोकप्रतिनिधींमध्ये झालेले वाटप, दबाव गट, लोकमत, राजकीय पक्षांचे स्वरूप व रचना इत्यादींचा समावेश करावा लागतो.⁴⁵

व्यवसाय संस्थांच्या उत्पादन फलनात किंवा व्यक्तींच्या उपयोगिता फलनात होणाऱ्या आंतरक्रिया जेव्हा वस्तूसाठी आधारलेल्या किमतीत प्रतिबिंबित होत नाहीत तेव्हा बाह्यता निर्माण होतात. अशा वस्तूंच्या बाबतीत काही लोकांना जसा किंमत न देता लाभ होतो तसेच काही लोकांना नुकसान भरपाई न मिळता तोटा सहन करावा लागतो. अशा वस्तू वा सेवांच्या व्यक्तिगत व सामाजिक मूल्यमापनात अंतर पडते. त्यातूनच त्यांच्यात समानता आणण्यासाठी राज्यसंस्थेच्या हस्तक्षेपाची - कर आकारणी व अर्थसाहाय्य यांच्या स्वरूपात - गरज निर्माण होते.⁴⁶

वाजाराच्या तुलनेत जेव्हा व्यवसाय संस्थेचा कार्यक्षम/पर्याप्त आकार फारच मोठा होतो व त्या संस्थेला मक्तेदारीचे स्वरूप येते किंवा बाजारपेठेत अल्पाधिकार असतो किंवा या ना त्या स्वरूपात अपूर्णता असतात तेव्हा अविभाज्यता निर्माण होतात. अशा परिस्थितीत उपभोक्त्यांकडून आकारली जाणारी किंमत सिमान्त उत्पादन व्ययाइतकीच असेल याची खात्री देता येत नाही. पर्यायाने असेही म्हणता येईल की, अशा पैकी काही वस्तूंचे उत्पादन पुरेशा प्रमाणात केले जाणार नाही व त्यांच्या किमतीही वाजवी असणार नाहीत. अशा वस्तू किंवा सेवांमध्ये मुख्यतः वाहतूक, दळणवळण, सिंचन, विद्युत्निर्मिती यांचा समावेश करता येईल. या वस्तू किंवा सेवा सामाजिक व आर्थिक कल्याणासाठी आवश्यक असतात. उपभोक्त्यांची पिढवणूक, अकार्यक्षमता किंवा न्यून उत्पादन या प्रतिकूल शक्यता टाळण्यासाठी अशा वस्तू व सेवांचे उत्पादन राज्यसंस्थेने करणे आवश्यक ठरते.⁴⁷

उत्पन्न वाटपातील विषमता कमी करणे म्हणजेच उत्पन्नाचे पुनर्वित्तप ही देखील एक सामाजिक गरज मानता येईल.⁴⁸ कारण समाजाच्या उत्पन्न विभागाणी रचनेच्या बऱ्यावाईट प्रभावापासून कोणत्याही व्यक्तीला वेगळे करता येणार नाही. म्हणजेच उत्पन्न वाटपाच्या बाबतीतही अव्यर्जनेचे तत्व लागू होते.

उत्पन्न वाटपाला बाह्यतेचे वैशिष्ट्यही आहे असे म्हणावे लागते. श्रीमंतांच्या उत्पन्नाची उपयोगिता काही प्रमाणात गरिबांच्या उत्पन्नावर अवलंबून असते. कारण आत्यंतिक विषमतेमुळे झोपडपट्ट्या, मुन्हेगारी व राजकीय अर्थरथ निर्माण होतात या प्रतिकूल गोष्टी टाळण्यासाठी श्रीमंत लोक वर्गणी द्यायला तयार होतील. पण त्यांच्या उत्पन्नाची उपयोगिता त्यांच्या उत्पन्नाच्या आकारावर अवलंबून असल्याने श्रीमंत लोक किती वर्गणी (कर) देतील याला आपोआपच मर्यादा पडतात. साहजिकच त्या पलिकडेचे उत्पन्न वाटपाचे कार्य करण्याची जबाबदारी राज्यसंस्थेला अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून (कर सवलती, मदत, अर्थसाहाय्य व दुर्बल घटकांसाठी काही वस्तूंचा मोफत पुरवठा) पूर्ण करावी लागते.

अगदी अलीकडच्या काळात राज्यसंस्थेच्या वाढत्या कार्यासाठी व वाढत्या खर्चाचे आणखी एक समर्थन जे. के. गालब्रेथ⁴⁹ व ए. एच. हॅन्सेन⁵⁰ यांच्या लिखाणातून मांडले गेले आहे. गालब्रेथ यांच्या विश्लेषणास 'सामाजिक समतोल सिद्धान्त' म्हणून ओळखले जाते. त्यांच्या मते खाजगी उपक्रमशीलतेस दिलेल्या अतिरिक्त महत्त्वामुळे जशी उत्पादनाची अतिरिक्त क्षमता निर्माण होते तशीच योजनाबद्ध कालबाह्यता अपरिहार्य ठरते. त्याचबरोबर सामाजिक वस्तू व सेवांची (शिक्षण, वाहतूक, पाणी पुरवठा, संशोधन) यांची कमतरता निर्माण होते. या कमतरता नष्ट करून सामाजिक संतुलन साधण्यासाठी राज्यसंस्थेला अधिक कार्ये पत्करून सरकारी खर्चाची वाढ करावी लागते. हॅन्सेन यांच्या सिद्धान्ताप्रमाणे विकासाची अभिवृद्धीची प्रक्रिया कमाल गतिमान ठेवण्यासाठी खाजगी व सरकारी आर्थिक व्यवहारांमध्ये एक प्रकारची पर्याप्त पूरकता असावी लागते. राज्यसंस्थेने काही वस्तू व सेवांची खरेदी केली नाही तर प्रभावी मागणीत न्यूनत्व निर्माण होते. साहजिकच मंदी, बेकारी यासारखे प्रश्न निर्माण होतील.

गालब्रेथ व हॅन्सेन यांच्या विवेचनाला विकसनशील देशांच्या बाबतीत आणखी अर्थ प्राप्त होतो. कारण विकसनशील देशांत राज्यसंस्थेवर विकासाची प्रक्रिया सुरू करण्याची व ती संवर्धित करण्याची अधिकची जबाबदारी असते.

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दल व सरकारी खर्चाच्या सिद्धान्ताच्या उपरोक्त आढाव्यावरून आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की, सामाजिक जीवनाच्या अनेक-विध वास्तवतांमुळे राज्यसंस्थेच्या वाढत्या कार्याचे समर्थन मिळते व पर्यायाने वाढता सरकारी खर्च व वाढती कर आकारणी यांचेही समर्थन मिळते. सामाजिक जीवनाच्या या वास्तवता थोडक्यात पुढीलप्रमाणे देता येतात.

- 1 ज्यांच्या बाबतीत व्यर्जतेचे तत्त्व लागू होत नाही अशा सामाजिक वस्तू (किंवा गरजा)
- 2 उत्पादन व उपभोगाच्या काही क्षेत्रात स्पष्टपणे आढळणाऱ्या बाह्यता व अविभाज्यता
- 3 उत्पन्नाच्या पुनर्वाटपाची सामाजिक आवश्यकता
- 4 खाजगी क्षेत्रातील आर्थिक कृती व सरकारी क्षेत्रातील आर्थिक कृती यांच्यात संतुलन असण्याची गरज.

बरील सर्व गोष्टींचा बारकाईने विचार केल्यास असे एकमत होण्यास हरकत नाही की, राज्यसंस्थेच्या कार्याची वाढ ही मुख्यतः अॅडम स्मिथनी सांगितलेल्या राज्यसंस्थेच्या तिसऱ्या कार्याची व्याप्ती, विविधता व गुणवत्ता यांच्या वाढीमुळे झाली आहे.⁵¹

सरकारी खर्चाच्या वाढीचे समष्टीय सिद्धान्त

सरकारी खर्चाच्या दीर्घकालीन वाढीबद्दल तीन प्रकारची स्पष्टीकरणे मांडली गेली आहेत. त्यातील पहिल्या प्रकारच्या स्पष्टीकरणास 'सरकारी खर्चाच्या वाढीची विकास प्रतिमाने' असे नाव दिले जाते. यात प्रामुख्याने मसग्रेव्ह व रोस्टी यांच्या विश्लेषणाचा समावेश होतो. दुसऱ्या प्रकारामध्ये अॅडॉल्फ वॅग्नरच्या सिद्धान्ताचा समावेश होतो. तिसऱ्या प्रकारात पिकाँक-व्राइजमन यांच्या विचारांचा समावेश होतो.

(1) मसग्रेव्ह⁵² व रोस्टी⁵³

या अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते आर्थिक विकास व अभिवृद्धीच्या प्रारंभीच्या टप्प्यात सरकारी क्षेत्रातील

गुंतवणुकीचे एकूण गुंतवणुकीची असणारे प्रमाण जास्त असते. कारण सरकारी क्षेत्रामार्फत रस्ते, बांधकाम व्यवस्था, निचऱ्याची व्यवस्था, कायदा व सुव्यवस्था, आरोग्य, शिक्षण व मानवी भांडवलातील इतर गुंतवणूक, यासारख्या सामाजिक आधारभूत संरचना (social infra-structure) पुरवाव्या लागतात. त्यामध्ये गुंतवणूक करण्यामुळेच अर्थव्यवस्था उड्डाण-अवस्थेप्रत जावू शकते व त्यातूनच पुढील विकास शक्य होतो. मध्यावस्थेमध्ये मात्र, राज्यसंस्था जरी भांडवली वस्तु व सेवांचा पुरवठा करीत असली तरी त्याचे स्वरूप खाजगी गुंतवणुकीस पुरक व प्रेरक असेच राहते. विकासाच्या सर्वच टप्प्यांवर बाजारयंत्रणेतील दोष असतात व त्यांचा प्रतिकूल परिणाम नष्ट करण्यासाठी राज्यसंस्थेला अधिक जीवनात हस्तक्षेप करावाच लागतो.

मसग्रेव्ह यांच्या मते विकासाच्या सर्वच टप्प्यांबरोबर अर्थव्यवस्थेची एकूण गुंतवणूक राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या प्रमाणाच्या दृष्टीने वाढत जाते. पण त्यातील सरकारी गुंतवणुकीचे प्रमाण घटते. रोस्टो यांच्या मताप्रमाणे अर्थव्यवस्था जेव्हा परिपक्व अवस्थेला पोचते तेव्हा सरकारी खर्चातील वस्तुरूप आधारभूत संरचना (physical infra-structure) निर्माण करण्यावरील खर्च कमी होतो व सामाजिक आधारभूत संरचना (शिक्षण, आरोग्य, कल्याणकारी योजना) यावरील खर्चाचे प्रमाण वाढते. सार्वत्रिक उपभोगाच्या टप्प्यात उत्पन्नाची पातळी टिकविणे व कल्याणाचे अधिक समान वाटप करणे यावरील सरकारी खर्चाचे तुलनात्मक प्रमाण वाढत जाते.

(2) अँडॉल्फ वॅग्नर

अँडॉल्फ वॅग्नर⁵⁴ या जर्मन विचारवंताने युरोप-मध्मिळ काही देश, अमेरिका व जपान यांच्या एकोणिसाव्या शतकातील सरकारी खर्चाचा ऐतिहासिक अभ्यास केला. त्यावरून सरकारी खर्चाचे राष्ट्रीय उत्पन्नाशी असणारे प्रमाण दरडोई उत्पन्नाच्या वाढीबरोबर वाढत जाते असा सिद्धान्त त्यांनी मांडला. त्यांच्या मते सरकारी खर्चाच्या वाढीची कारणे राजकीय व आर्थिक स्वगपाची असतात. मूलतः विकासाच्या वाढत्या टप्प्यांवर राज्यसंस्थेची कार्ये वाढत जातात व

त्यातून सरकारी खर्चाची वाढ होत जाते. बाजारयंत्रणेचे दोष, बाह्यता, अविभाज्यता या आधुनिक संकल्पनांचा काहीसा अंदाज त्यांना आला होता. विकासाबरोबर विक्रेते, ग्राहक, बाजारयंत्रणा, उत्पादक यांच्यातील संबंध अधिक गुंतागुंतीचे बनतात व त्यातूनच व्यापारी काखे व करार यांच्या कार्यवाहीसाठी कायदा, पोलीस व बँकिंग या विभागाची वाढ होते. नागरीकरण, लोकसंख्येची वाढती घनता यांतून गर्दीचे व बाह्यतेचे प्रश्न निर्माण होतात. त्यांच्या निराकरणामाठी राज्यसंस्थेला हस्तक्षेप करावा लागतो.

शिक्षण, आरोग्य, करमणूक व संस्कृती आणि कल्याणकारी योजनांवरील सरकारी खर्च या सेवांसाठी असणाऱ्या मागणीच्या उत्पन्न लवचिकतेच्या आधारे वॅग्नर हे स्पष्ट करतात. या उच्चतर प्रकारच्या गरजा आहेत आणि त्यांच्यावरील खर्च राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीच्या वेगपेक्षा अधिक वेगाने वाढतो व साहाजिकच सरकारी खर्चाचे राष्ट्रीय उत्पन्नाशी असणारे प्रमाण वाढते.

(3) पिकॉक व वाइजमन यांचे विचार⁵⁵

पिकॉक व वाइजमन यांनी इंग्लंडच्या सरकारी खर्चाचे 1901 ते 1950 या काळासमयी विश्लेषण केले. "राज्यसंस्थेला सरकारी खर्च वाढविणे जावू शकते, परंतु नागरिकांना जादा कर देणे आवडत नाही; तथापि नागरिकांच्या इच्छा व अपेक्षांकडे राज्यसंस्थेला लक्ष द्यावेच लागते." या राजकीय सिद्धान्तावर पिकॉक-वाइजमन यांचे सरकारी खर्चाच्या वाढीचे विश्लेषण अधलंबून आहे. त्यांच्या मते प्रत्येक समाजात संबंधित काळात लोकांना सोसेल अशी एक कर पातळी असते त्यामुळेच सरकारी खर्चाची मर्यादा ठरते. सामान्यतः वाढत्या उत्पन्नावरोबर कर महसूल व सरकारी खर्च यांचे राष्ट्रीय उत्पन्नाशी असणारे प्रमाण वाढते. परंतु राष्ट्रीय आणिबाणीच्या काळात सरकारी खर्च एकदम वाढतो. काही प्रमाणात कर प्रमाण वाढवावे लागते. कारण सरकारी कर्जाचा भार वाढलेला असतो. म्हणजेच अशा अंतर्गत किंवा बाह्य आणिबाणीच्या प्रसंगानंतर राज्यसंस्थेच्या खर्च प्रमाणात लक्षणीय बदल होतो. यालाच पिकॉक-वाइजमन यांनी 'स्थानांतर परिणाम' (displacement effect)

असे नाव दिले आहे. कारण सरकारी खर्चाची पातळी वाढताना खाजगीऐवजी सरकारी खर्च वाढवावा लागतो. अशाच परिस्थितीतून 'परीक्षण परिणाम' (inspection effect) निर्माण होतो; कारण अशा आणिबाणीच्या काळात सामाजिक प्रश्नांची लोक-जाणीव अधिक प्रभावी होते. परिणामतः लोकांची कर देण्याची क्षमता व इच्छा या दोन्हीत वाढ होते. बदलत्या काळाबरोबर केंद्र पातळीवरच्या सरकारच्या खर्चात निम्न स्तरावरील सरकारांच्या खर्चापेक्षा अधिक वाढ होते असाही एक निष्कर्ष - 'केंद्रीकरण परिणाम' (centralisation effect) - पिकांक-वाहजमन यांनी मांडला आहे.

सरकारी खर्चाच्या वाढीसंबंधी आतापर्यंत केलेले विवेचन मुख्यतः समष्टीय स्वरूपाचे होते. त्याच्या पुढचा टप्पा म्हणून सरकारी खर्चाच्या वाढीसंबंधी व्यष्टीय प्रतिमान मांडण्याचाही प्रयत्न अनेकांनी केलेला आहे. अशा सिद्धान्तांच्या मुळाशी 'सार्वजनिक निवडीचे सिद्धान्त' (Theory of Public Choice) मांडणाऱ्या विचारवंतांच्या प्रभावळीत ह्यूम, पिगू, विकसेल, लिडाल, टिबू, डॉउन्स, बुचॅनन, अॅरो टुल्योक, मकीन, सॅम्बूअल्सन, बोमॉल, ए. के. सैन, वरॉल्स यासारख्या विचारवंतांचा समावेश करावा लागेल. सार्वजनिक निवडीचे सिद्धान्त हा स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय होतो. त्याच्या खोलात मी जाणार नाही. परंतु भारताच्या संदर्भात सरकारी खर्च वाढीचे उपरोक्त सिद्धान्त कितपत लागू होते असा प्रश्न निर्माण होतो.⁵⁶ आजही वरडोई उत्पन्नाच्या परिभाषेत भारत हा एक विकसनशील देशच मानावा लागेल. अशा विकसनशील देशांच्या बाबतीत वरील सर्व विवेचन जसेच्या तसे लागू होऊ शकत नाही. बहुसंख्य विकसनशील देशांना अगदी अलीकडच्या काळात राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले. त्याचबरोबर अचानक, अनपेक्षितपणे लोकशाही शासनव्यवस्था प्राप्त झाल्या. साहजिकच राज्यसंस्थेच्या कार्यामध्ये एकदम वाढ झाली. वेगळ्या शब्दात, आर्थिक विकासाच्या अपेक्षित टप्प्यावर पोचण्यापूर्वीच विकसनशील देशांना लोकशाही तंत्राच्या दडपणाखाली आवाक्यापलिकडच्या सामाजिक वस्तू व सेवांचा पुरवठा करण्याची जबाबदारी पत्करावी लागली. सील⁵⁷ यांच्या मते वसाहतवादातून स्वतंत्र झालेल्या बहुतेक राष्ट्रांत प्रभावी राज्यसंस्था अस्तित्वात

आल्या. त्यांच्या बाबतीत तीन वैशिष्ट्ये दिसून येतात-

(1) या राष्ट्रांची शासनव्यवस्था वसाहतवादाच्या राज्यसंस्थेने विकसित केलेल्या प्रबळ अशा सनदी नोकरशाही व लष्कर यातून उत्क्रान्त झालेली असते. (2) विकासाच्या नावाखाली या राष्ट्रांतील राज्यसंस्थेने राष्ट्रांच्या आर्थिक वाढाव्याचा फार मोठा भाग नियंत्रित केला व त्याचा वापर नोकरशाही नियंत्रित आर्थिक कार्यासाठी केला. (3) राज्यसंस्थेने वर्गीय व विभागीय हितसंबंधांच्या पलिकडे जाऊन सामाजिक जडणघडणीच्या एकतेचे प्रतीक तयार करण्याची जबाबदारी स्वतःकडे ओढून घेतली. या सर्वांचा परिणाम साहजिकच सरकारी खर्चाच्या वाढीमध्ये होतो. काही प्रमाणात हे भारताला निश्चितच लागू होते. विकासाच्या प्राथमिक टप्प्यावर असणाऱ्या देशांची वाढत्या सरकारी खर्चाची तीडमिळवणी करण्यासाठी वाढीव कर आकारणी करण्याची कुवत मर्यादित असते. अशा विकसनशील देशांमध्ये 'आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनी परिणाम' मोठ्या प्रमाणात असतो. हा परिणाम अशा देशांच्या सार्वजनिक उपभोगाच्या बाबतीत खाजगी उपभोगापेक्षाही अधिक असतो असा अनुभव ए. आर. प्रेस्ट यानी व्यक्त केला आहे.⁵⁸ अशा देशांत राज्यसंस्थेने नागरिकांसाठी अनेकविध सेवा दिल्या पाहिजेत असे लोकमत चटकन तयार होते. त्यातूनच बहुमताच्या राजकीय सामर्थ्याच्या जोरावर सर्वसामान्य जनता सरकारी खर्चाच्या वाढीसाठी फार मोठा दबाव निर्माण करू शकते. त्याचबरोबर राज्यसंस्थेने आर्थिक विकासासाठी प्रक्रिया सुरू करण्यासाठी सामाजिक व आर्थिक आधारभूत संरचनांच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करावी, मूलभूत उद्योग चालवावेत व शेतीच्या आधुनिकीकरणासाठी कार्यक्रम असावेत अशी विकसनशील देशातील लोकमताची अपेक्षा असते. म्हणजेच अभिमतचर्ची राजकीय व व्यवहार विकसनशील देशांना लागू होणे शक्य नाही.⁵⁹

दुसरी समस्या ही अशी की, विकसनशील देशांमध्ये वेळेपूर्वीच समाजवादी पुनर्वाटचा दृष्टिकोन स्वीकारला गेलेला दिसतो. सर्वच विकसनशील देशांमध्ये उत्पन्नाचे व संपत्तीचे पुनर्वाटप, आर्थिक संधीची समानता या उद्दिष्टांना धार्मिक आदेशांचे महत्त्व प्राप्त झालेले असते. परिणामतः पुरोगामी कर आकारणी व गरिबांच्यासाठी वाढत्या प्रमाणात उत्प-

ज्ञाचे हस्तांतरण या गोष्टीसाठी लोकांची वाढत्या प्रमाणात मागणी होते. अर्थात यासाठीही मोठ्या घातळीची कर आकारणी आवश्यक असते पण त्यासाठी मात्र लोकांची मनापोसून तयारी आढळत नाही. परिणामी राजकोषीय व्यवहारांचा समाजवादी व पुनर्वाटपवादी विचार मानवतावादी दृष्टिकोनातून समर्थनीय असला, सैद्धान्तिकदृष्ट्या योग्य असला, तरी आर्थिकदृष्ट्या त्यांचे समर्थन करणे अतिरिजित तरी ठरेल किंवा त्याचा प्रत्यक्ष पाठपुरावा करणे सीमान्त प्रमाणातच शक्य होईल.

केन्सवादी राजकोषीय व्यवहारांचा विकसनशील देशांत वापर करणे अनेकदृष्ट्या अडचणीचे ठरते. या बाबतीत दोन विचार संप्रदाय आहेत. एकूण प्रभावी सामाजिक चढउतार नष्ट करण्यासाठी साधन म्हणून राजकोषीय व्यवहारांचा वापर करणे एवढेच केन्सवादी अभिप्रेत होते. विकासाची प्रक्रिया सुरु व संवर्धित करण्यासाठी आवश्यक असणारा भांडवलसंचय व संरचनात्मक दोषांचे निराकरण करण्यासाठी केन्सप्रणित राजकोषीय व्यवहारांचा फारसा उपयोग होणार नाही. खरे तर असे सुचविण्यात आले आहे की, विकसनशील अर्थव्यवस्थांत केन्सप्रणित आर्थिक विचार लागू करणे, सामाजिक-आर्थिक संरचनेतील भिन्नतेमुळे, गंभीर प्रतिकूल परिणाम करणारे ठरेल.⁶⁰ खरे तर हे फक्त विकसनशील देशांनाच त्रासदायक ठरेल असे नसून केन्सप्रणित आर्थिक विचारांचा वापर केल्यामुळे प्रगत पाश्चात्य देशांनाही तुटीच्या अर्थसंकल्पाचा वारसा भोगावा लागत आहे. हा एका अर्थाने केन्सनी पाश्चात्य प्रगत देशांना दिलेला वारसाच मानावा लागेल.⁶¹ विकसनशील देशांत केन्स यांचा हा राजकीय वारसा अधिकच प्रतिकूल परिणाम करणारा ठरतो असे वाटण्यासारखीच आजची परिस्थिती आहे. एवढेच नव्हे तर, मसभेव्हा यांच्या मते नव अभिमतवादी किंवा केन्सप्रणित राजकोषीय धोरण खरे तर प्रगत देशांसाठी राखून ठेवलेली चैत (का आवश्यकता) आहे.⁶² या उलट तज्ज्ञांचा असाही एक संप्रदाय आहे की, ज्यांच्या मते आवश्यक ते बदल करून केन्सप्रणित राजकोषीय धोरण विकसनशील देशांच्या विकास प्रयत्नांसाठी परिणामकारक पद्धतीने वापरता येईल.⁶³ त्यांच्या मते राज्यसंस्थेला बचत करणे, गुंतवणूक करणे व उत्पन्नाचे पुनर्वाटप करणे या पद्धतीने भूमिका

वजावून विकासप्रक्रिया सुरु करता येते, संवर्धित करता येते. भांडवलसंचय वाढविण्यासाठी राज्यसंस्था गुंतवणुकीची सरासरी उत्पादकता वाढवून, करपातळी वाढवून व राज्यसंस्थेच्या उपभोग प्रवृत्तीत घट करून विकासप्रक्रिया चालू ठेऊ शकते. याला पुरक वसा दुसरा पुरावा म्हणजे, अनेक विकसनशील देशांनी विकासासाठी जाणीवपूर्वक तुटीच्या वित्तव्यवस्थेचा वापर केलेला दिसतो. कारण अशा तुटीच्या अर्थसंकल्पांमुळे जी भाववाढ होते त्याचा परिणाम म्हणून खाजगी गुंतवणूक वाढीसाठी वाढत्या किमतींच्या प्रेरणा मिळतात. त्याचबरोबर वाढत्या उत्पन्नाचा हिस्सा सरकारला विकास खर्चासाठी मिळतो. ही विचारसरणी डब्ल्यू. ए. लेविस व भारतीय नियोजन आयोग यांच्या लिखाणात दिसून येते. तथापि, एकंदरित पाहता केन्सप्रणित राजकोषीय धोरणाचा वापर विकसनशील देशांना जरी घातक ठरला नाही तरी तो अनेक विसंवाद, विविध असमतोल निर्माण करणारा ठरला याबद्दल शंका बाळगण्याचे कारण नाही.⁶⁴

राज्यसंस्थेच्या कार्याबद्दल व खर्चाबद्दलचे जे सैद्धान्तिक सिद्धांतलोकन वर मांडले आहे त्याचा व तत्पूर्वी भारताच्या राजकोषीय व्यवहारातील असमतोलाचे केलेले विवेचन यांच्यातील संबंध काही नव्या गृहीतकांच्या स्वरूपात मांडून मी माझ्या भाषणाचा समारोप करणार आहे. भारताच्या वाढतीत निर्माण झालेल्या राजकोषीय असमतोलाचे, म्हणजेच वाढत्या प्रमाणात अनुभवाला आलेल्या तुटीच्या अर्थभरण्याचे, स्पष्टीकरण करण्यासाठी मुख्यतः पुढील घटक कारणीभूत ठरतात.

1 स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही शासनपद्धतीमुळे क्षमता प्राप्त होण्यापूर्वीच राज्यसंस्थेला अनेक प्रकारचे सरकारी खर्च पत्करावे लागले.

2 संघराज्यात्मक संरचनेमुळे, व विशेषतः लोकशाही विकेंद्रीकरणामुळे, प्रशासनव्यवस्थेत काही प्रमाणात टाळता येण्यासारखी अनेकता निर्माण झाली व त्यामुळे प्रशासनाचा खर्च अतिरिक्त स्वरूपात वाढला.

3 लोकशाही, संघराज्यीय व्यवस्था व विकेंद्रीकरण यामुळे राज्यसंस्थेच्या प्रत्येक स्तरावर महसुला-

पेक्षा अधिक खर्च करण्याची अनुकरणात्मक चढाओढ सुरू झाली.

४ झपाट्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे पराबलवित्वाच्या मोठ्या प्रमाणांमुळे व दरिद्री / दुर्बल घटकांच्या एकूण संख्येत होणाऱ्या प्रचंड वाढीमुळे सरकारला गरिबी निर्मूलनासाठी, सामाजिक सेवांसाठी व कल्याणकारी योजनांसाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करणे आवश्यक होत गेले. हस्तांतरण खर्चांमध्ये, दारिद्र्यनिर्मूलन खर्चांमध्ये अर्थसाहाय्याच्या खर्चाचा वाढता हिस्सा हे भारताच्या राजकीय व्यवहाराचे एक दुखरे लक्षण होऊन बसले आहे.

५ भारतामध्ये दारिद्र्यनिर्मूलन ही एक सामाजिक गरज मानली जाऊ लागली. साहजिकच संबंधित खर्चांमध्ये सतत वाढ करावी लागली. कारण राज्यसंख्येच्या सेवेच्या प्रमाणात वा गुणवत्तेत जरी फरक पडला नाही तरी पूर्वीच्याच प्रमाणात, गुणवत्तेत व त्याच किमतीला वाढत्या संख्येसाठी अधिक खर्च करणे अपरिहार्य झाले. दुर्दैव असे की, हा खर्च परिणाम न साधताच फुगत गेला. कारण अशा कार्यक्रमांमध्ये गळती व गैरप्रकार मोठ्या प्रमाणात वाढत गेले.

६ राज्यसंख्येच्या उपभोग खर्चांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनी परिणाम दिसून येतो.

७ सरकारी क्षेत्रातील उद्योगांच्या बाबतीत खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढला, परंतु राजकीय दडपणाखाली किंवा सरजेसाठी किंमत धोरण मात्र पूर्णतः आतबट्ट्याचे स्वीकारावे लागले. विशेषतः राज्य सरकारच्या सरकारी वा व्यापारी उपक्रमांच्या बाबतीत हे अधिक स्पष्टपणे दिसते.

८ वाढती कर आकारणी झाली तरी त्यात अप्रत्यक्ष करांचे प्रमाण अतिरिक्त असल्याने भाव-वाढीचा प्रश्न अधिक जटिल झाला. त्याचाही परिणाम सरकारी खर्चाच्या वाढीमध्ये झाला. कारण सरकारला अनेक वस्तु व सेवा वाढत्या किमतीला विकत घ्याव्या लागल्या.

वरील सर्व परिस्थितीच्या मुळाशी नेमके काय स्पष्टीकरण आहे हे तपासण्यासाठी सरकारी खर्च व

निवड या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात अनुभवजन्य संशोधन करण्याची गरज आहे. या क्षेत्रात भारतातील संशोधन तुटकच आहे. तथापि अशा प्रकारच्या सभ्यतोल निर्माण करणाऱ्या तुटीच्या वित्तव्यवस्थेमुळे अनर्थ परंपरा निर्माण करणाऱ्या सरकारी खर्चाच्या या अतिरिक्त वाढीच्या मुळाशी किंवा भारताच्या राजकीय व्यवहारातील मूलभूत असमतोलाच्या मुळाशी नेमकी कारणसोमांसा काय असावी याबद्दल दोन दृष्टिकोन आपल्यासमोर मांडून मी माझे भाषण संपविणार आहे.

(अ) बोमॉल गृहीतक

सरकारी क्षेत्रामार्फत पुरविल्या जाणाऱ्या वस्तु व सेवांमध्ये होणाऱ्या वाढीमुळे सरकारी खर्च वाढतो. सामान्यतः प्रातिनिधिक मतदारांच्या सामाजिक वस्तु व सेवांसाठी असणाऱ्या मागणीवर, लोकसंख्येच्या आकारावर, वयोरचनेवर तसेच वस्तु व सेवांच्या गुणवत्तेवर आणि ज्या सामाजिक/आर्थिक व भौगोलिक परिस्थितीत या वस्तु वा सेवा निर्माण कराव्या लागतात त्या वास्तवरणावर सरकारी खर्चाचे आकारमान व वाढीचा वेग अवलंबून असतो.^{१५}

परंतु याचबरोबर खर्चाची वाढ, सरकारी क्षेत्र ज्या निविष्टीची खरेदी करते त्यांच्या किमतींच्या वाढीमुळेही होते. सर्वसाधारण अनुभव असा आहे की, सरकारी क्षेत्रात, त्यातल्या त्यात सेवा क्षेत्रात, ज्या दराने उत्पादकता वाढते, उत्पादनप्रमाणाचे ह्याम वाढतात व तांत्रिक प्रगती होते त्याहीपेक्षा अधिक वेगाने निविष्टीच्या किमती वाढतात. या प्रकाराचे सैद्धान्तिक स्पष्टीकरण बोमॉल^{१६} यानी केले आहे. या स्पष्टीकरणावरून 'बोमॉल गृहीतक' असे नाव दिले जाते. बोमॉल अर्थव्यवस्थेची विभागणी दोन गटात करतात. विकसनशील विभाग व अविकसनशील विभाग. विकसनशील विभागात तंत्रवैज्ञानिक प्रगती व उत्पादनप्रमाणाच्या लाभामुळे श्रमाची उत्पादकता वाढत जाते. त्या तुलनेने अविकसनशील क्षेत्रातील श्रमाची उत्पादकता कमी वेगाने वाढत जाते. बोमॉल यांच्या मते अविकसनशील क्षेत्रात सामान्यतः सेवा उद्योगांचा समावेश होतो. त्यातही मोठा हिस्सा केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यामार्फत

पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा उद्योगांचा असतो. अविकसनशील क्षेत्रातील सेवा उत्पादनामध्ये श्रमाची भूमिका अत्यंत केंद्रीय असते. या उलट विकसनशील क्षेत्रात श्रम हे मूलतः अंतिम उत्पादनाचे एक निमित्त, एक साधन एवढ्याच महत्त्वाचे असते. या उलट अविकसनशील क्षेत्रात श्रमाचा वापर हेच अंतिम उत्पन्न असते. वेगळ्या शब्दात हे स्पष्ट आहे की, विकसनशील क्षेत्रात श्रमाऐवजी भांडवलाचा वापर शक्य आहे, पण अविकसनशील क्षेत्रात श्रमपर्यायीकरण करण्यामुळे अंतिम उत्पादनाचे स्वरूपच बदलण्याची शक्यता असते. अविकसनशील क्षेत्रामध्ये उत्पादकता वाढ होतच नाही असे नाही. परंतु द्रव्यतः प्रसंगी ती तुरळकपणे व बहुधा मंद वेगाने होत असते. सामान्यतः असे म्हणता येते की, अविकसनशील सेवा क्षेत्रातील उत्पादनामध्ये काही विशिष्ट प्रमाणात श्रमाचा हिस्सा ग्राहक अपेक्षित धरतातच. त्यामुळे अशा क्षेत्रात तंत्रवैज्ञानिक प्रगतीचा वापर करून उत्पादकता वाढीची शक्यता फारच मर्यादित असते. न्यायाधिष्ठाने विरोधी पक्षाचे म्हणणे ऐकण्यासाठी आवश्यक तो वेळ द्यावाच लागतो. त्याचा वेग वाढविल्यास त्यातून गोंधळ होण्याचीच शक्यता जास्त. जिल्हा सत्यचिकित्सकाला एलादी विशिष्ट सत्यक्रिया करण्यासाठी ठराविक वेळ द्यावाच लागतो. शिक्षकाला शिकविल्यासाठी ठराविक वेळेचा वापर करावाच लागतो. एखाद्या चांगल्या गायकाच्या गायनाची कॅसेट दुप्पट वेगाने फिरविल्यास काय अनुवस्था प्रसंग येईल हे स्पष्ट करण्याची गरज नाही.

या उलट प्रगतीशील क्षेत्रामध्ये तांत्रिक प्रगतीमुळे उत्पादकतेत होणाऱ्या वाढीमुळे श्रमाच्या किमतीमध्येही तितक्याच प्रमाणात वाढ होते. साहजिकच अशा क्षेत्रात दीर्घकाळातही प्रतिनग उत्पादन परिव्यय स्थिर राहिल.

आता साहजिकच अविकसनशील क्षेत्रातील श्रमाचे अधिक वेतनाच्या आकर्षणाने विकसनशील क्षेत्राकडे स्थलांतर होऊ नये म्हणून, उत्पादकतेची वाढ झाली नसतानाही, किंवा तुलनेने कमी झाली असूनही, त्यांनाही विकसनशील क्षेत्रातील श्रमाला दिली जाणारी वेतनवाढ द्यावी लागते. साहजिकच सार्वजनिक सेवांचा प्रतिनग उत्पादन परिव्यय तुलनेने अधिक वाढतो. सर्वसाधारणतः असे दिसते की, अविकसनशील क्षेत्राच्या

उत्पादनासाठी मागणीची उत्पन्न लवचिकता अधिक तर किंमत लवचिकता अल्प असल्यामुळे मागणी घटत नाही. साहजिकच अविकसनशील क्षेत्रातील एकूण खर्च वाढत जातो. याच्याच आधारे सार्वजनिक क्षेत्राच्या खर्च वाढीचे स्पष्टीकरण करणे शक्य आहे असे मानले जाते. यालाच बोमॉल यांचे 'असंतुलित उत्पादकता वाढीचे गृहीतक' असे नाव दिले जाते. म्हणजेच, सरकारी क्षेत्रातील उत्पादकता वाढीचा वेग खाजगी क्षेत्रापेक्षा कमी असेल, सरकारी क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांचे वेतन खाजगी क्षेत्रातील कर्मचारी वेतनाबरोबर वाढत असेल तर साहजिकच पूर्वीइतकीच सेवा पुरविल्यासाठी राज्यसंस्थेला अधिक प्रमाणात खर्च करावा लागेल हे स्पष्टच आहे.⁶⁷

(आ) ओल्सन-बर्धन दृष्टिकोन

अलीकडच्या संशोधनावरून राज्यसंस्था ही कल्याण कमालीकरण करणारी असते हे गृहीत बरेचसे चुकीचे ठरले आहे. मांकूर ओल्सन⁶⁸ यांनी या संबंधात मांडलेला 'वितरणाच्या सम्मिलना'चा (distributional coalition) सिद्धान्त हा व्यापक चर्चेचा व प्रभावाचा मानला गेला आहे. विकासाच्या उच्चतर स्तरावर ओल्सन यांच्या मते, आपल्या हितसंबंधांचे संरक्षण व संवर्धन करणारे काही मिश्र गट तयार होतात. उपलब्ध संपत्ती व उत्पन्न यांचा ज्यादा हिस्सा आपल्याकडे ओढून घेण्यासाठी अशा गटांचा संघर्ष असतो. त्यांच्यामार्फत उत्पादन वाढीचा फारसा प्रयत्न होत नाही. समाजाचा कोणताही प्रातिनिधिक गट विशिष्ट हितसंबंधाची जपयूक करणारे सामाजिक मिश्रण असण्याचीच दाट शक्यता असते. अशा मिश्रित गटाने राष्ट्रीय उत्पादन वाढीसाठी साधनसामग्रीचा वापर केल्यास त्या उत्पादन वाढीमध्ये समाजाच्या उर्वरित गटांनाही सहभागी करून घ्यावे लागेल. त्या उलट ह्या साधनसामग्रीचा वापर करून राष्ट्राचे उत्पादन आपल्या गटाच्या लाभासाठी पुनर्वाटप करण्यामध्ये सर्वच फायदे संबंधित गटालाच मिळतात, विकासाची प्रक्रिया मंदावते व राष्ट्रीय न्यायास प्रारंभ होतो.

याच सिद्धान्ताच्या अनुषंगाने बर्धन⁶⁹ यांनी भारताच्या संदर्भात केलेले विवेचन लक्षात घेण्यासारखे

संदर्भ टीपा

आहे. त्यांच्या मते सध्या भारतामध्ये तीन प्रभावी गटांचे एक मिश्रण तयार झाले आहे. उद्योगपती, श्रीमंत शेतकरी व सुशिक्षित व्यावसायिक असे हे तीन गट आहेत त्यातील सुशिक्षित व्यावसायिकांचा मुख्य आधार सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार हा आहे. बर्धन यांच्या मते भारताच्या आर्थिक घोरणामध्ये मुख्यतः या तीन प्रभावी गटांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण व संवर्धन करणे हाच मुख्य परंतु प्रच्छन्न हेतू असतो. भारत सरकारचा अर्थसंकल्प म्हणजे या गटातील सभासदांना उचड किंवा छुप्या पद्धतीने अर्थसाहाय्य देण्याची प्रचंड यंत्रणाच मानावी लागेल (उदाहरणार्थ, सार्वजनिक रोजगार, सवलतीचा पुरवठा, खतावरील अर्थसाहाय्य किंवा इतर स्वहवाचे अर्थसाहाय्य) या प्रक्रियेत निर्माण होणाऱ्या लहानमोठ्या वर्षगांवे, संवर्षांचे निराकरण करण्यासाठी राजकीय नेतृत्वाला हस्तक्षेपाची वाढती संधी मिळते व त्यांचीही पोळी भाजली जाते. या हितसंबंधी गटांच्या मिश्रित दडपणामुळेच परिस्थितीचे गांभीर्य व आर्थिक उपाययोजना लक्षात येऊनही राज्यसंस्थेला फारसे काही करता आले नाही व अर्थसंकल्पीय तुटीचा आकार वाढत गेला आहे. राजकीय नेते, नोकरव्हाहा, श्रमिक संघ, उद्योगपती व मोठे शेतकरी यांचा जो प्रभावी मिश्र गट आहे, त्याला वाढता प्रशासकीय व सरकारी क्षेत्राचा खर्च फायद्याचा वाटतो.

अर्थात वरील सर्व चर्चेचा मतितार्थ राज्यसंस्थेच्या कार्यात शासनसंस्थेची भूमिका पूर्णतः नष्ट करणे असा न होता त्याची नव्याने व्याख्या करण्याची गरज आहे असा होतो. या बाबतीत प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ व प्रशासकीय अधिकारी विमल जालन यांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे.⁷⁰ "An important question for the future relates to the 'quantity' of state intervention. As recent research has shown, Indian methods of intervention were much less efficient than, say, those in Korea, Japan and Taiwan. These countries were highly interventionist, but their intervention reinforced competitiveness and efficiency, while India tended to impede the efficient use of resources. An improvement in the quality of state intervention must remain high on the agenda for the 1990s."

- 1 Schumpeter J. A., CAPITALISM, SOCIALISM AND DEMOCRACY, Unwin University Books Ltd., London, 1974.
- 2 Chandan A., FEDERALISM IN INDIA, George Allen and Unwin Ltd., London, 1964. Mitra Ashok, 'Will Growth and Centralised Fiscal Arrangements Do?' in Gulati, S. (Ed.), CENTRE-STATE BUDGETARY TRANSFERS, Oxford University Press, Delhi, 1987.
- 3 Commission on Centre-State Relations (Chairman : R. S. Sarkaria), Government of India, 1988.
- 4 Thimmalath G., FEDERAL FISCAL SYSTEM OF AUSTRALIA AND INDIA-A STUDY IN COMPARATIVE RELEVANCE, Associated Publishing House, New Delhi, 1976.
- 5 Rao M. G. and Chelliah R. J., 'Survey of Research on Fiscal Federalism in India' NIFFP, New Delhi, Jan. 1991, पृ. 24.
- 6 Mitra Ashok, (1987), पूर्वोक्त, पृ. 30.
- 7 Olson M., THE RISE AND DECLINE OF NATIONS, Yale University Press, New Haven and London, 1983.
- 8 Chelliah R. J., Aggarwal P. K., Ghoshal R., Gupta A., Rao M. G., TRENDS AND ISSUES IN INDIAN FEDERAL FINANCE, Allied Publishers P.t. Ltd., Delhi, 1981.
- 9 Rao M. G. & Chelliah R. J., (1991), पूर्वोक्त, पृ. 28.
- 10 तथोक्त, पृ. 28.
- 11 तथोक्त पृ. 28.
- 12 Patil J. F., TAXATION FOR DEVELOPMENT IN MAHARASHTRA, Continental Prakashan, Pune, 1983.
- 13 REPORT OF THE NINTH FINANCE COMMISSION, Government of India, 1989.
- 14 Hanumanth Rao C. H., CENTRE-STATE FINANCIAL RELATIONS - A PERSPECTIVE

- FOR, NATIONAL ECONOMIC INTEGRATION', Zakir Hussain Memorial Lecture, 8th Feb., 1988.
- 15 Guhan S., 'On Closing The Pandora's Box,' ECONOMIC AND POLITICAL WEEKLY, 6 Feb, 1988.
- 16 Finance Minister's Budget Speech 1991 (24 July, 1991). राजकोषीय तुटीचे अधिक नेमके स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे केले जाते. राजकोषीय तूट = (सरकारचा एकूण खर्च + दिलेली निव्वळ कर्जे) - (चालू महसूल + अनुदाने). तसेच मौद्रिक किंवा चलनीकृत तूट (Monetised deficit) ही संकल्पना लक्षात घेणेही आवश्यक आहे. चलनीकृत तूट = रिझर्व्ह बँकेकडे असलेल्या सरकारी कर्जरीख्यातील निव्वळ वाढ + रिझर्व्ह बँकेने सरकारने खुल्या बाजारातून घेतलेल्या कर्जात केलेला सहभाग. गेल्या 3/4 वर्षांत याही बाबतीत वाढ आहे व त्याचाच परिणाम भाववादीत झालेला आहे. ECONOMIC SURVEY, 1990-91, पृ. 99.
- 17 ECONOMIC SURVEY, 1989-90, Government of India, पृ. 77.
- 18 ECONOMIC SURVEY, 1990-91, Government of India, पृ. 109.
- 19 तथोक्त, पृ. 120.
- 20 तथोक्त, पृ. 122.
- 21 तथोक्त, पृ. 112.
- 22 Mac Iver R. M. THE WEB OF GOVERNMENT, MacMillan and Co. Ltd., New York, 1947, पृ. 314.
- 23 Dillon, Leiden and Stewart, INTRODUCTION TO POLITICAL SCIENCE.
- 24 Buehler A. G., PUBLIC FINANCE, MacGraw Hill Book Company, New York, 1936, पृ. 10.
- 25 Garner J. W., POLITICAL SCIENCE AND GOVERNMENT, American Book Co., New York, 1935, पृ. 449.
- 26 Smith Adam, THE WEALTH OF NATIONS, Book IV, Chapter 9. हर्बर्ट स्पेन्कर व हम्बोल्ट यांच्या मते राज्यसंस्थेने रिमथच्या यादीतील फक्त पहिली दोनच कार्ये करावीत अशी भूमिका घेतली आहे. या बाबतीत पुढील संदर्भही वाचण्यासारखे आहेत. Buehler, पूर्वोक्त, पृ. 11. Garner, पूर्वोक्त, पृ. 454.
- 27 Appadorai, THE SUBSTANCE OF POLITICS, Oxford University Press, London, 1952, पृष्ठे 103-04.
- 28 Buehler A. G., पूर्वोक्त, पृ. 12.
- 29 तथोक्त, पृ. 13.
- 30 Boeckh A., THE PUBLIC ECONOMY OF ATHENIANS, Translated from the Second German Edition by A Lamb, Little Brown and Co., 1857. Andreades A. M., A HISTORY OF GREEK PUBLIC FINANCES, Vol. I, Harvard University Press, पृ. 212 FF.
- 31 Buehler A. G., पूर्वोक्त, पृ. 15. BuHock C. J., SELECTED READINGS IN PUBLIC FINANCE, Ginn and Co., 1924, पृष्ठे 2-3.
- 32 Buehler A. G. पूर्वोक्त, पृ. 15.
- 33 Quoted in Dalton H., PRINCIPLES OF PUBLIC FINANCE, Routledge and Kegan Paul, London, 1948, पृ. 195.
- 34 तथोक्त, पृ. 7
- 35 Seligman E. R. A., ESSAY IN TAXATION, MacMillan and Co., New York, 1897, पृ. 381.
- 36 Mill J. S., PRINCIPLES OF POLITICAL ECONOMY, Longman and Co Ltd, 1892, पृ. 485.
- 37 तथोक्त, पृ. 485.
- 38 Lerner A. P., Functional Finance and Federal Debt, SOCIAL RESEARCH, Feb. 1943.

- 39 Lerner A. P., THE ECONOMICS OF CONTROL, The MacMillan and Co. Ltd., New York, 1944.
- Musgrave R. A., THE THEORY OF PUBLIC FINANCE, The McGraw Hill Kogakusha, 1959, पृष्ठे 6-27.
- 40 Due J. F., Friedlaender, GOVERNMENT FINANCE - ECONOMICS OF THE PUBLIC SECTOR, Richard D. Irwin and Co., (Fifth Edn.), 1973, पृष्ठे 38-152.
- 41 तथोक्त, पृ. 38.
- 42 तथोक्त.
- 43 Musgrave R. A., पूर्वोक्त, पृष्ठे 8-13.
- 44 राजकीय प्रक्रियेतून सामाजिक व गुणात्मक वस्तू-साती लोकांची मागणी व्यक्त होते याचे शास्त्रशुद्ध स्पष्टीकरण करणाऱ्यांमध्ये मुख्यतः खालील तज्ज्ञांचा समावेश होतो.
- (अ) Musgrave R. A., पूर्वोक्त, पृष्ठे 116-31.
- (आ) Buchanan J. M., PUBLIC FINANCE IN A DEMOCRATIC PROCESS, Chapell Hill, N. C., 1966.
- (इ) Downs Anthony, ECONOMIC THEORY OF DEMOCRACY. Harper and Row, 1957.
- (ई) Buchanan J. M., and Tullock Gordon, THE CALCULUS OF CONSENT An Arbor, Michigan, 1962.
- 45 Arrow Kenneth, SOCIAL CHOICE AND INDIVIDUAL VALUES, Willex, New York, 1951, पर्यायी बहुमतवादच्या राजकीय प्रक्रियेचे, प्राति-तिथिक मतदान व इतर राजकीय निर्णय प्रक्रियांच्या नेमक्या व संक्षिप्त विवेचनासाठी Musgrave R. A. and Musgrave P. B., PUBLIC FINANCE IN THEORY AND PRACTICE (2nd Edn.), Mac-Graw Hill Kogakusha Ltd., 1976, Chapter 5, पृष्ठे 102-24.
- 46 Due and Friedlaender, पूर्वोक्त, पृष्ठे 77-94.
- 47 तथोक्त, पृष्ठे 97-103.
- 48 तथोक्त, पृ. 21.
- 49 Galbraith J. K., THE AFFLUENT SOCIETY, Houghton Mifidin, Boston, 1958, Chapter XVIII.
- 50 Hasen A. H., ECONOMIC ISSUES OF 1960s, McGraw Hill Book Co., New York, 1960, पृष्ठे 44-45.
- 51 Hicks, Ursula K., PUBLIC FINANCE, Cambridge Economic Handbooks, Nisbet and Co., London, पृष्ठे 18-19.
- 52 Musgrave R. A., 'FISCAL SYSTEM', New Haven, Yale University Press, 1969.
- 53 Rostow W. W., POLITICS AND THE STAGES OF GROWTH, Cambridge University Press, 1971.
- 54 Wagner Adolf, 'GRANDELUNG DER POLITISCHEN OCKONOMIC' 1893 (3rd Edn.) BK-VI Chapter 3, QuoteJ in C. J. Bullock, SELECTED READINGS IN PUBLIC FINANCE (3rd Edn.), Ginn and Co., New York, 1924.
- 55 Peacock A. J. and Wiseman Jack, THE GROWTH OF PUBLIC EXPENDITURE IN THE UNITED KINGDOM, (Princeton University Press.) 1961.
- 56 Patil J. F., TAXATION FOR DEVELOPMENT IN MAHARASHTRA, Continental Prakashan, Pune, 1983, पृष्ठे 9-11.
- 57 Saul, 'The State and Revolution in Eastern Africa' in David Held et al., STATES AND SOCIETY, Oxford - Martin Robertson, 1983.
- 58 Prest A. R., PUBLIC FINANCE IN UNDER-DEVELOPED COUNTRIES (2nd Edn.), Vikas Publishing House, Delhi, 1972, पृष्ठे 9-11.
- 59 Lotz J. R., Morss, 'A Theory of Tax Level Determinants For Developing Countries' in ECONOMIC DEVELOPMENT AND CULTURAL CHANGE, Vol 18, No. 3, April 1970, पृ. 329.

- 60 Nurkse Rngnar, PROBLEMS OF CAPITAL FORMATION IN UNDERDEVELOPED COUNTRIES, Oxford University Press, New Delhi, 1974, पृ. 148.
- 61 Buchanan J. M., Wagner R. E., DEMOCRACY IN DEFICIT - A POLITICAL LEGACY OF LORD KEYNES, Academic Press, New York, 1977.
- 62 Musgrave R. A., पूर्वोक्त, पृ. 3.
- 63 Kurihara K. K., 'The Fiscal Role of Government in Economic Development' in INDIAN JOURNAL OF ECONOMICS, July 1956, Vol. XXXVII, No. 144.
- Borkar V. V., PUBLIC FINANCE, AND FULL EMPLOYMENT, University of Bombay, 1959, पृ. 2.
- 64 Patil J. F., पूर्वोक्त, पृ. 3.
- 65 Brown C. V., Jackson P. M., PUBLIC SECTOR ECONOMICS (3rd Edn.), Basil Blackwell, Oxford, 1987, पृ. 117.
- 66 Baumol W. J., 'The Macro - Economics of Unbalanced Growth' in AMERICAN ECONOMIC REVIEW, June, 1967, पृष्ठ 415-24.
- 67 Brown C. V., Jackson P. M., पूर्वोक्त, पृ. 119.
- 68 Olson Mancur, पूर्वोक्त.
- 69 Bardhan P. K., POLITICAL ECONOMY OF DEVELOPMENT IN INDIA, Oxford University Press, Delhi, 1984.
- 70 Jalan Bimal INDIA'S ECONOMIC CRISIS - THE WAY AHEAD, Oxford University Press, Delhi, 1991, पृ. 90.

मराठी अर्थशास्त्र परिपद

आजीव सदस्यांची यादी

(ऑक्टोबर-डिसेंबर 1991 अंकावरून पुढे चालू)

585 डॉ. र. पु. कुहलकर, औरंगाबाद

586 प्रा. विकास सुकाले, लातूर

587 प्रा. भरत पाटील, नाशिक

भारतातील लोकसंख्येची वाढ आणि आर्थिक अभिवृद्धी

नी. वि. सोवनी

1991 च्या भारतातील शिरगणतीचे जे प्राथमिक अंदाज नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहेत त्यावरून भारताची लोकसंख्या आता 84 कोटींच्यावर गेली आहे. गेल्या दशकात ती जवळजवळ 27 टक्के वाढली आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीपासूनच्या प्रत्येक दशकात लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर वाढत आलेला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी भारताची लोकसंख्या अंदाजे 34 कोटी होती ती 1981 पर्यंत 68 कोटी, म्हणजे दुप्पट, झाली होती. सध्याच्या गतीनेच ती वाढत राहिल्यास येत्या 25 वर्षांत ती आताच्या दुप्पट होईल. स्वतंत्र भारताची ही कामगिरी नेत्रदीपक खरीच पण ती आत्मघातकी उरण्याचा जबरदस्त धोका संभवतो, कारण दारिद्र्याचे व्याकूल असलेल्या देशात अशी झपाट्याने होणारी लोकसंख्येची वाढ दारिद्र्यच निवारणास अनिष्ट असते.

भारतातील या परिस्थितीसंबंधी 1991 च्या शिरगणतीच्या प्राथमिक अंदाजांना प्रसिद्धी मिळाल्यावर वर्तमानपत्रे व इतर नियतकारिके थोड्यात त्यासंबंधी जे मतप्रदर्शन व चर्चा झाली ती पाहता या विषया-संबंधी मुनिक्षितांतही बराचसा विचाराचा गोंधळ दिसतो. प्रत्यक्ष परिस्थितीचे अचूक आकलन व त्यात नेमके काय अनिष्ट आहे यासंबंधी फारशी स्पष्ट कल्पना बऱ्याच मंडळींना नसावी असे वाटते. ही परिस्थिती अनिष्ट असून त्यावर उपाय करणे आवश्यक आहे असे जरी सर्वसाधारण मत असले तरी ते उपाय काय असावेत यासंबंधी बरेच मतभेद दिसतात. त्या मतभेदांकडे साकल्याने पाहिल्यास त्यात मुख्यतः दोन विरोधी तट आहेत असे दिसते. एका गटाचे म्हणणे की, या परिस्थितीवर कुटुंब नियोजनाचा जोरदार प्रसार व चवचित प्रसंगी सक्तीसुद्धा करणे हा एकच प्रभावी उपाय आहे. या उलटच्या बाजूचे म्हणणे असे की, मुख्य प्रश्न लोकसंख्या वाढीचा नसून दारिद्र्य निवारणाचा आहे, आणि आर्थिक अभिवृद्धीवर जोर दिल्यास ते होईल. त्याने लोकसंख्या वाढीचे आपोआप नियंत्रण होईल. "आर्थिक अभिवृद्धी हाच कुटुंब नियोजनाचा सर्वात परिणामकारक उपाय आहे."

* भूतपूर्व कार्याध्यक्ष, मराठी अर्थशास्त्र परिषद

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

285

आर्थिक अभिवृद्धी का कुटुंब नियोजन हा वाद भारतातच नाही तर जवळजवळ सर्वच जगात गेली 50 वर्षे चालू आहे. 'लोकसंख्येतील संक्रमण सिद्धान्त व आर्थिक अभिवृद्धी' हा लेख मी 'अर्थसंवाद' (जानेवारी-मार्च, 1991) मध्ये लिहिला होता. त्यात या वादाची काही अंगे युरोपातील लोकसंख्येच्या ऐतिहासिक घडामोडींच्या अनुभवांच्या अनुषंगाने चर्चिली होती. तथापि त्यात वरील वादाचा सांगीतग्य विचार झालेला नव्हता. तसा त्या लेखाचा उद्देशही नव्हता. भारतीय लोकसंख्या वाढीची चर्चा या जागतिक वादाच्या पार्श्वभूमीवर केली तर जास्त फलदायक ठरण्याचा संभव आहे असे मला वाटते. कारण गेली 50 वर्षे चाललेल्या या वादातून दोन्ही बाजूंचा समन्वय साधणारा असा तत्त्वबोध वर आला आहे. त्या आधारे भारतातील लोकसंख्येच्या प्रश्नाचा विचार येथे केला आहे. त्यात प्रथम या वादातील दोन्ही बाजूंची भूमिका विस्तारपूर्वक सांगून त्यातील अन्वेषणाचे समालोचन केले आहे. त्यातून निघालेला तत्त्वबोध सांगून मग भारतातील परिस्थितीबाबत थोडक्यात चर्चा केली आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस मात्स्यसयानी लोकसंख्या वाढीचा दर व अन्नधान्य उत्पादनाच्या वाढीचा दर यामधील विषमतेकडे लक्ष वेधून लोककल्याणाच्या वाढीसाठी लोकसंख्यावाढीचे नियंत्रण करून त्या वाढीचा दर कमी करणे आवश्यक आहे, असे मत जोरदारपणे मांडले. रोगराई, दुष्काळ वगैरे नैसर्गिक आपत्तींमुळे प्रजेचा संहार होऊन लोकसंख्या-वाढीला मर्यादा पडतात. परंतु अशा नैसर्गिक संरोधापेक्षा मानवानीच विवेक करून-लग्नाचे वय वाढवून, सरसहा लग्न करण्याचे नाकारून, संयमन करून वगैरे-लोकसंख्यावाढीवरील या प्रतिबंधक संरोधकांनी ही गोष्ट साध्य केल्यास अधिक हितकर ठरेल असे त्यांनी सुचविले. कृत्रिम साधने वापरून कुटुंब नियोजन करावे हे त्यांना मान्य नव्हते. दैवदुर्विलास असा की, या कृत्रिम साधनांचा हिरिरीने प्रसार करणाऱ्यांची संख्या एकोणिसाव्या शतकात वाढली व त्यांनी 'नवमात्स्यसवादी' असे नाव घेतले. लोकसंख्या वाढीचे नियंत्रण कृत्रिम संतती नियमनाच्याद्वारा केल्याखेरीज आर्थिक प्रगतीचा व तज्जन्य लोककल्याणाच्या वाढीचा प्रश्न सुटणार नाही अशी या पंथाची आग्रही शिकवणूक

होती. या पंथाचा प्रभाव (पश्चिम) युरोप, (उत्तर) अमेरिका या देशांतून विशेष होता. त्या भूभागातील राष्ट्रेच साम्राज्यशाही असल्यामुळे त्यांच्या साम्राज्यांत जी जगाच्या इतर भागातील लोकसंख्या सामील झाली तिच्या वाढीवर वर उल्लेखिलेले नैसर्गिक संरोधक जारी होते. जन्म दर व मृत्यू दर हे खूप मोठे व लोकसंख्यावाढीचा दर कमी पण आर्थिकदृष्ट्या जास्त असे त्यांचे स्थूल चित्र होते. या लोकसंख्यांतून कुटुंब नियोजनाचा प्रसार व प्रचार झाल्याखेरीज त्यांचे दारिद्र्य निवारण वा आर्थिक विकास शक्य नाही असा साहजिक निष्कर्ष नवमात्स्यसवादी साम्राज्यवाद्यांनी काढला. अशा प्रकारचा प्रचार व प्रसार सरकारमार्फत करणे हे त्यांना मान्य नव्हतेच, कारण त्यांनी आपल्या देशातही तसे कधी केले नव्हते. त्यामुळे साम्राज्यातील प्रजेने आपण होऊन आपल्या वर्तनात बदल करून कुटुंबनियोजनाची कास धरली नाही तर त्यांचे दारिद्र्य निवारण होणे शक्य नाही म्हणजेच आपले दारिद्र्य नाहीने करणे हे त्या लोकसंख्येच्या अस्तित्वातीलच आहे. बाहेरच्या उपचारांवर अवलंबून नाही अशी साम्राज्यशाहीस सोईस्कर अशी विचारधारा पाहतातय देशांत हजून स्थिर झाली. साम्राज्यशाहीच्या या राजकीय पार्श्वभूमीमुळे मानव्यविषयक प्रश्नाला राजकीय रंग चढून त्या प्रश्नाची वास्तव चर्चा जवळ जवळ अशक्य झाली. कारण साम्राज्यशाही विरोधी संडळींनी वरील विचारमरणीस प्रतिसाद म्हणून बरोबर त्यांच्या विरोधी भूमिका घेण्यास सरसहा मुहवात केली. भारतातील पूर्वीच्या काळातील या प्रश्नाच्या चर्चेकडे थोडक्यात दृष्टिक्षेप केल्यास याची चांगली कल्पना येऊ शकेल.

'हिंदी अर्थशास्त्र' या नावाचे दुसऱ्या महायुद्धापूर्वीचे ग्रंथ चाळल्यास, 'हिंदुस्थानातील लोकसंख्या अतिरिक्त आहे का?' या प्रश्नाच्या चर्चेने त्यातील वरील जागा व्यापलेली आपल्याला आढळेल. इंग्रज लेखक व अधिकारी (राज्यकर्ते) यांचे म्हणणे सर्वसाधारणपणे असे की, हिंदुस्थानातील लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. या उलट प्रजेचे प्रतिनिधी, राजकारणी व राष्ट्रीय वृत्तीने भारलेले विचारवंत लेखक व शिक्षक यांचे म्हणणे ती अतिरिक्त नाही. सरकारने आर्थिक व्यवहारात न पडण्याचे धोरण बदलून जर आर्थिक अभिवृद्धीस अनुकूल असे धोरण स्वीकारले व प्रागा-

गिकपणे पार पाडले तर लोकसंख्येचा प्रश्न असलाच तर आपोआप सुटेल; त्याचा इतका वाऊ करण्याचे कारण नाही.

उदाहरणार्थ, या संबंधात वा. गो. काळे व द. गो. कर्वे या प्राध्यापकाद्वयांच्या 'भारतीय अर्थशास्त्र' या 1929 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथात पुढील मत या संदर्भात व्यक्त करण्यात आले आहे. "हिंदुस्थानात दारिद्र्यामुळे मुलांचे हाल आणि नागरिकांच्या स्वतंत्र व जोमदार व्यवसायास येणारे अडथळे दूर करण्यास संतती नियमनाचा बराच उपयोग होईल यात शंका नाही. परंतु हिंदुस्थानातील अनारोग्य व दारिद्र्य हे त्यांचे प्रमुख कारण लोकसंख्येची अवास्तव वाढ हे नसून उत्पादक साधनांचा तुटवडा व लोकांचे सामान्य अज्ञान ही येथील लोकांच्या दुरवस्थेची खरी कारणे होत, हे ध्यानात घेतल्यास संतती नियमनाचे निव्वळ आर्थिकदृष्ट्या किती महत्त्व आहे हे दिसून येईल. संतती नियमनाचे तत्त्व मनात पटून आचारात उतरण्यास जी शैक्षणिक व मानसिक तयारी लागते ती समाजातील फार थोड्या लोकांत आढळते. आपल्याकडे मध्यम व पांढरपेक्षा वर्गात विवाहकालाची मर्यादा पुढे सरकली आहे. ह्या आणि दारिद्र्यासारख्या इतर काही आर्थिक आणि सामाजिक कारणांमुळे एकंदर संततीचे मानही त्यांच्यात कमी आहे. परंतु यावरून या वर्गात व विशेषतः बहुसंख्यांक गरीब आणि अज्ञ वर्गात संतती नियमनाच्या तत्त्वाचा प्रसार होईल व तसा प्रसार झाल्यास त्यांचे आर्थिक हित खात्रीने साधेल असे म्हणता यावयाचे नाही." (पृ. 358)

"आजच्या परिस्थितीत आरोग्य वाढविण्यास किंवा आर्थिक अवनतीचा ओष थांबविण्यास संतती मर्यादित होण्याने मदत होईल असे मानण्यास जागा आहे. परंतु या मताचे विविधित व्यक्ती अगर वर्ग याजकडून अवलंबून होण्यापूर्वी त्यांच्या परिस्थितीत ते तत्त्व आवश्यक व हितावह आहे अशी खात्री पाहिजे. त्याचप्रमाणे लोकसंख्या मर्यादित करणे हा सामाजिक व आर्थिक सुधारणेचा खरा मार्ग नसून संपत्तीच्या उत्पादनाची विविधता व परिमाण ही वृद्धिंगत करणे हाच वेसुमार लोकसंख्या व वाढते दारिद्र्य ही दूर करण्याचा टिकाऊ उपाय आहे हे दृष्टिआड होता कामा नये." (पृ. 360)

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात तिसऱ्या जगातील अनेक देशांना स्वातंत्र्य मिळाले व त्यांनी आपल्या आर्थिक अभिवृद्धीचे कार्यक्रम आखावयास व राबवावयास सुरुवात केली. त्यात लोकसंख्येवर नियंत्रण हा भाग असणे आवश्यक आहे की काय यावर संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मंचावर चर्चा सुरू झाली व ती आजतागायत चालू आहे. 1954 साली भरलेल्या पहिल्या जागतिक लोकसंख्या परिषदेपासून ते 1984 मध्ये झालेल्या चौथ्या जागतिक लोकसंख्या परिषदांतून आर्थिक अभिवृद्धी आणि कुटुंब नियोजन यामधील वादाची प्रगती व स्थित्यंतरे झाली आहेत. या चर्चेचा आता मागोवा घेऊ.

1954 साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या वतीने जी पहिली जागतिक लोकसंख्या परिषद रोम येथे भरली तिच्यात आर्थिक अभिवृद्धी व लोकसंख्या वाढ यातील परस्पर संबंध यावर चार चर्चासत्रांत विचारविमर्श झाला. त्यातून पुढील निष्कर्ष नोंदण्यात आला.

"सर्वसाधारणपणे शेतकीप्रधान देशात शेतीचे उत्पादन हे घटत्या अनुमाप प्रत्यायाने प्रस्त असल्यामुळे त्वरित गतीने होणारी लोकसंख्येची वाढ ही आर्थिक अभिवृद्धीची पीछेहाट करणारी व सर्वसामान्य जीवनमान घटविणारी ठरण्याचा संभव असतो. परंतु एखाद्या देशात होणाऱ्या औद्योगीकरणाच्या प्रगतीत जेव्हा उत्पादनात वाढत्या अनुमाप प्रत्यायांची परिस्थिती निर्माण होते त्यावेळी त्वरित गतीने होणारी लोकसंख्येची वाढ ही आर्थिक अभिवृद्धीस अनुकूल ठरण्याचा संभव असतो, कारण वाढती लोकसंख्या एकाचवेळी उत्पादक व उपभोक्ती असते."

"आर्थिकदृष्ट्या अग्रगत देशांच्या आर्थिक अभिवृद्धीवर जलद लोकसंख्या वाढीमुळे साधारणपणे तीन प्रकारचे अनिष्ट परिणाम होतात. लोकसंख्या वाढीमुळे त्या देशातील जमीन व इतर नैसर्गिक साधनसंपत्ती व लोकसंख्या यांच्यात आधीच असलेले व्यस्त प्रमाण अधिकच व्यस्त होते. दुसरे, मंद लोकसंख्या वाढीपेक्षा शीघ्र गतीने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे देशातील दर माणशी उत्पादनाची वाढ होण्यासाठी अधिक प्रमाणात भांडवल गुंतवणुकीची जरूरी निर्माण होते. तिसरे, जन्म दर फार मोठे असल्याने मातापित्यांवर अवलंबून

असणाऱ्या लहान मुलांचे लोकसंख्येतील प्रमाण वाढत जाते. व त्यामुळे देशातील बचतीचे प्रमाण कमी होऊन मुंबतवणुकीसाठी लागणाऱ्या भांडवलाची निर्मिती कमी होते."

"हे निष्कर्ष पुष्कळांना मान्य झाले तरी ते जने-काना मान्य झाले नाहीत. त्यांनी असा प्रतिवाद केला की, प्रगत देशांच्या आर्थिक इतिहासाकडे पाहिल्यास त्यांची लोकसंख्या जेव्हा खूप गतीने वाढत होती तेव्हामुद्दा त्यांच्यात उत्पादकतेची वाढ लोकसंख्येच्या वाढीपेक्षा जास्त दराने झाली असा दाखला आहे. साम्यवादी देशांतील प्रतिनिधींनी त्यांचे निराळे मत मांडले की, त्यांच्या देशातील अनुभव पाहता, खूप गतीने होणाऱ्या लोकसंख्या वाढीमुळे त्यांच्या आर्थिक अभिवृद्धीला प्रतिबंध बसत नाही. मार्क्स-लेनिन सिद्धान्ताप्रमाणे देशात अतिरिक्त कामगारसंख्या असणे शक्य नाही आणि म्हणूनच अतिरिक्त लोकसंख्या अशी अवस्थाच संभवत नाही. साम्यवादी देशांच्या विणिल सामाजिक व आर्थिक संघटनांमुळे खूप लोकसंख्या वाढ व खूप आर्थिक अभिवृद्धी एकाच वेळी एकच नांदू शकतात."

1965 मध्ये बेलग्रेड येथे भरलेल्या दुसऱ्या जागतिक लोकसंख्या परिषदेत या विषयावर जो वचो झाली तिचा ओघ कुटुंब नियोजनवाद्यांच्या विचारसरणीत सर्वसाधारणपणे प्रतिकूल होता. कुटुंब नियोजनवाद्यांचे प्रयत्न आपली विचारसरणी आपल्याने मांडण्यापेक्षा तिचा आर्थिक अभिवृद्धीवाल्यांच्या हल्ल्यापासून बचाव कसा करावा यावरच केंद्रित झालेले होते. लोकसंख्या वाढीचा दर आणि दर डोई उत्पन्न यात अविचल व प्रत्यक्ष असा कोणताच संबंध आढळत नाही तसेच दर डोई उत्पन्नाची वाढ व लोकसंख्येचा चढ-उतार या दोन दरांचे एकमेकांवर परिणामच होऊ नाहीत असे नसून त्यांचे परस्परांवरील परिणाम स्वळ-कालांच्या संदर्भात इतके विविध व वेगवेगळ्या प्रकारचे आढळतात की, त्यावद्दल सर्वसामान्य असे विधान करताच येत नाही. अप्रगत देशांतून लोकसंख्येच्या उचा निरनिराळ्या परिस्थिती आढळतात त्या पाहता कुटुंब नियोजन हा एकच उपाय त्यांच्यावर आहे असे कोणीही म्हणणार नाही. आर्थिक अभिवृद्धीचा कार्यक्रम व कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम हे एकमेकांस पर्यायी

आहेत असे म्हणणे संपूर्णपणे चुकीचे आहे. अप्रगत देशांत लोकसंख्या वाढीबद्दल पूर्वपिक्षा जास्त विवेचन केली जाते असे दिसते, व कुटुंब नियोजनावर भर देण्याकडे तेथील शासनांचा कल दिसतो. कुटुंब नियोजनाच्या साधनांतही तवीन शोध लागत आहेत व त्यामुळे अप्रगत देशांतील या संदर्भातील अडचणी पुष्कळ प्रमाणात दूर होण्याचा संभव दिसतो. त्यामुळे या कार्यक्रमांची प्रगती पूर्वीपेक्षा वेगाने होण्याची आशा आहे."

या परिषदेनंतरच्या काळात कुटुंब नियोजनवाद्यांच्या बऱ्याच अधिकार निंबल झाली. याचे मुख्य कारण कुटुंब नियोजनवाद्यांच्या गटातच त्यांच्या विचारसरणीबाबत वाढत्या प्रमाणात शंका उत्पन्न होऊ लागल्या. त्यांच्या प्रयत्नांने व-वित्तीय साहाय्याने काही देशांतून 1950 पासून कुटुंब नियोजन कार्यक्रम सुरू झालेले होते, पण त्यांना आलेले यश-फारसे लक्षणीय नव्हते हे त्यांच्या अधिकाधिक लक्षात येऊ लागले होते. त्यांना वाहत होता तेवढा हा निष्पत्तीतंत्रिक प्रश्न तसूच तो व लोकसंख्यांच्या संस्कृतीची व सामाजिक-बाबींची अत्यंत निगडित आहे याचे प्रत्यंतर बहूतेक ठिकाणी येऊ लागले होते. या काळात लोकसंख्याविषयक झालेल्या अभ्यासांची फलिते न नवीत, माहितीही या नवीत प्रवृत्तीस जोर देणारी होती.

त्यामुळे 1974 मध्ये बुखारेस्ट येथे जेव्हा तिसरी जागतिक लोकसंख्या परिषद भरली, त्यात कुटुंब नियोजनवाद्यांचा संपूर्ण पराभव झाला. मागच्या दोन परिषदा या मुख्यतः अभ्यासकांच्या होत्या तर तिसरी परिषद ही मुख्यतः जगातील निरनिराळ्या देशांतील शासनांच्या प्रतिनिधींची होती व परिषदेचा हेतू लोकसंख्याविषयक जागतिक कार्यक्रम तयार करण्याचा होता. पण त्या परिषदेतील चर्चेचा ओघ कुटुंब नियोजनवाद्यांच्या सर्वस्वी विरुद्ध वाहिला. जॉन रॉकफेलर (तिसरे) हे कुटुंब नियोजनाचे कैबारी होते व त्यांनी त्यासाठी पुष्कळ मोठ्या देणग्या दिलेल्या होत्या पण त्यांनीच बुखारेस्ट परिषदेतील आपल्या भाषणात नुसत्या कुटुंब नियोजनाच्या धोरणाच्या सहाय्यदल साशकता प्रकट केली व आर्थिक अभिवृद्धी हीच याबाबतची यशाची किल्ली आहे असे आपल्याने प्रतिपादिले. "साहजिकच या परिषदेत "आर्थिक अभिवृद्धी हेच कुटुंब

नियोजनाचे सर्वात उत्तम व परिणामकारक साधन आहे," असे बहुमताने मान्य करण्यात आले. याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही.

कुटुंब नियोजनवाद्यांना हा लडावा जबरदस्त होता. पण जागतिक परिषदेच्या या निर्णयाचा स्वीकार करूनही यद्दनेक अग्रगत वेगानी (चीन, हिंदुस्थान वगैरे) आपल्या चालू असलेल्या कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात काहीही बदल केला नाही. ते कार्यक्रम चालूच राहिले व त्यांना उपलब्ध होणारे परदेशी द्रव्यही कमी झाले नाही. एकदा कुटुंब नियोजन हा आर्थिक अभिवृद्धीचा एकमेव महत्त्वाचा उपाय आहे ही आर्थिक भूमिका अमान्य झाल्यावर त्या कार्यक्रमाचा आर्थिक अभिवृद्धीच्या इतर कार्यक्रमात समावेश करावयास व त्यास योग्यतेने स्थान द्यावयास या देशातील शासनाचा विरोध नव्हता त्याचप्रमाणे फार मोठ्या आकांक्षांच्या घोड्यावरून उतरून चालू कुटुंब नियोजन कार्यक्रमांचे दम व परिणाम पूर्वपेक्षा जास्त. विनोतपणे व संयुक्तपणे आजमावता ते अगदीच अलक्षणीय नव्हित असेही थोडेफार प्रत्यक्षाने येऊ लागल्याने हे कार्यक्रम चालू ठेवण्यास व वाढविण्यासही प्रोत्साहन मिळाले.

या सर्व घडामोडींचा परिणाम 1984 मध्ये जी अशी जागतिक लोकसंख्या परिषद मेक्सिको येथे झरली त्यात विभूत आला. तिसऱ्या परिषदेप्रमाणेच हीही देश शासनांच्या प्रतिनिधींची परिषद होती. या परिषदेत आर्थिक अभिवृद्धी व लोकसंख्या वाढ यांच्यातील घनिष्ट संबंध अद्वारेखित करण्यात आले. पण त्याहूनही महत्त्वाची गोष्ट अशी की, या परिषदेत अग्रगत देशांनीच कुटुंब नियोजनाच्या कार्यक्रमावर भर दिला. त्यामुळे मेक्सिको परिषदेत लोकसंख्याविषयक नियोजन व कार्यक्रम जोराने पुरस्कारले व इतर आरोग्य सुविधा नियोजनात कुटुंब नियोजनावर भर देणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले.⁵

तिसऱ्या व चौथ्या जागतिक लोकसंख्या परिषदांच्या दरम्यानच्या काळात उभयपक्षां घडून आलेले मतपरिवर्तन लक्षणीय होते. हे कांय काळ घडून आले हे पाहणे मनांतून थ उद्बोधक आहे. हे तपासण्याचे तर दोन्ही बाजूने युक्तिवाद अंग्य प्रकारे मांडले पाहिजेत व त्यातील मतभिन्नतांच्या अनुषंगाने या मतपरिवर्तनाचे

रस्त्या उल्लेखांचा प्रयत्न केला पाहिजे. 1974 मध्ये बुखारेस्ट परिषदेत आर्थिक अभिवृद्धीवाद्यांनी बाजी मारल्यावर कुटुंब नियोजनवाद्यांतील एक प्रमुख, बेरेलसन यांनी, या वादविवादाचा मोपवारा एका संवादाच्या लेखात घेऊन एकमेकांविरुद्धच्या दोन्ही बाजू मनोरंजक पद्धतीने मांडल्या. बेरेलसन हे पॉप्युलेशन कौन्सिल या संस्थेचे 1968 ते 1974 पर्यंतच्या काळात अध्यक्ष होते. हा लेख बुखारेस्ट परिषदेनंतर लगेच लिहिलेला आहे व त्यात त्यावेळी दोन्ही पक्षांचे म्हणणे काय होते हे प्रोजेक्टपणे मांडले आहे. त्या लेखाच्या आधारे या दोन्ही बाजूने युक्तिवाद आता थोडक्यात पाहू या.⁶

आर्थिक अभिवृद्धीवाद्यांचे म्हणणे असे की, लोकसंख्या हा अभिवृद्धीच्या प्रक्रियेतील एक कमीजास्त महत्त्वाचा घटक असला तरी आर्थिक अभिवृद्धी, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक/राजकीय क्रांती, नवीन आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्था वगैरे मानाने अभिवृद्धी साधणे हाच लोकसंख्येचा प्रयत्न सोडविण्याचा मुख्य व एकमेव मार्ग आहे.

जगातील दारिद्र्यग्रस्तांना आर्थिक अभिवृद्धी हवी आहे, लोकसंख्या नियोजन नको आहे. अग्रगत देशात जमीनधारणा सुधारणा, उद्योगांचे व शेती उत्पादनाचे आधुनिकीकरण, शिक्षण आणि सांस्कृतिक पातळी उंचावणे वगैरे ज्या निकडीच्या गोष्टी आहेत त्यात जनन दर कमी करून काहीच बदल होणार नाही. अभिवृद्धीच्या कार्यक्रमात वा योजनेत लोकसंख्या नियंत्रण हा एक भाग असू शकेल, पण तो त्या सर्व कार्यक्रमाचा पर्वाय होऊ शकणार नाही. लोकसंख्येसंबंधीची साधने ही इतर सामाजिक व आर्थिक साध्यांच्या निरपेक्ष ठरविता येणार नाहीत. अभिवृद्धीचा कार्यक्रम हेच कुटुंब नियोजनाचे सर्वोत्कृष्ट साधन होय. लोकांचे जोवरमान वाढवा, ते लोकसंख्यावाढीची योग्य व्यवस्था करतात.

आर्थिक व सामाजिक अभिवृद्धीच्या कार्यक्रमात जननसंख्येस जाळा घालतील अशी अपेक्षा वाढल्या जाण्या कित्येक गोष्टी घाळता येतात. उदाहरणार्थ, भावजतिक शिक्षण, स्त्रियांना सर्वत्र समान कामगार, उत्पादनाची विषमता कमी करणे, रोजगाराची वाढ

विशेषतः स्त्रियांना रोजगार, सामाजिक विस्थाची योजना व वृद्धापकालीन विमा, बालमृत्यू संख्येची घट, समाजातील सामाजिक चलनचलनाचे त्वरण, ग्रामीण भागाचे आधुनिकीकरण व शेती उत्पादनाची वाढ, बाल कामगारात घट व मुलांच्या हक्कांची जोपासना, वाढते उत्पन्न व वाढते जीवनमान, आरोग्य सेवा सुधारणा, स्त्रियांच्या वाढत्या रोजगारासाठी औद्योगिकीकरण, जमीन धारणेत सुधारणा, धरांची सुधारणा व वाढ, नागरीकरण, नवीन रस्ते, वारसा कायद्यातील सुधारणा, बहुपत्नीकत्वास बंदी वगैरे. या सर्व सामाजिक सुधारणांमुळे सामाजिक न्यायाचे पोषण होते.

अशा अनेक सुधारणांमुळे जेव्हा समाजजीवनात लोककल्याणाची एक विशिष्ट पातळी गाठली जाईल तेव्हाच स्वखुषीने कुटुंब नियोजन करण्याच्या प्रयत्नांना उत्स्फूर्त यश मिळू शकेल हा सामाजिक सुधारणेचा उंबरा प्रथम गाठला व ओलांडला पाहिजे.⁷ वर उल्लेखिलेल्या सुधारणात सर्वच सारख्या महत्त्वाच्या नाहीत. पण सुखात येथे झाली पाहिजे. कुटुंब नियोजनाचे नव्हे.

या सर्व विषयाला राजकीय बाजूही आहे. तिसऱ्या जगातील बहुतेक मंडळींना जगातील श्रीमंत, साम्राज्यधारी, गोऱ्या कातडीच्या मंडळींची तिसऱ्या जगातील लोकसंख्या वाढीबद्दलची चिंता व खटाटोप हा स्वार्थी वाटतो. त्यांना त्यात वंशलढ्याचाही वास येतो. त्यांनी (साम्राज्यधारी वगैरे) जे या प्रश्नासंबंधी काहूर माजविले आहे व तो सोडविण्यासाठी कुटुंब नियोजनाची शिफारस करून त्यासाठी वित्त उपलब्ध केले आहे, त्यात मुख्य प्रश्नाकडून इतर प्रश्नांकडे लक्ष वळविण्याचे कारस्थान तिसऱ्या जगास दिसते. तिसऱ्या जगातील दारिद्र्याचे खरे कारण साम्राज्यशाही पिढवणूक हे आहे. त्याकडे दुर्लक्ष व्हावे, आपल्याला त्या दारिद्र्याचा दोष लागू नये यासाठी ही सर्व खटपट आहे. जगातील नैसर्गिक संपत्तीचे साठे हे साम्राज्यधारी व श्रीमंत गोरे लोक स्वतःच्या चॅनीसाठी फार मोठ्या प्रमाणावर वापरत आहेत, पण तिसऱ्या जगातील वाढत्या लोकसंख्येमुळे त्या संपत्तीवर भार पडत आहे असे भासविण्याचा हा सारा प्रयत्न आहे.⁸

कुटुंब नियोजनवाद्यांची कैफियत व भूमिका

अशी : जगात एकूणच लोकसंख्यावाढीचा धोका आहे. हा दुर्लक्ष करण्यासारखा प्रश्न नसून अत्यंत तातडीचा आहे, त्यावर त्वरित उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. लोकसंख्या वाढीचा हा धोका अग्रगत देशांत विशेष आहे आणि म्हणून सर्वत्र पण विशेषतः अग्रगत देशांत वा तिसऱ्या जगातील लोकसंख्या वाढीचा दर, म्हणजेच तेथील जननक्षमता (कारण मृत्यू दराच्या वाढीने लोकसंख्येची वाढ रोखणे हे मानवसंहितेत बसत नाही) कमी केली पाहिजे. हे करण्यासाठी या देशांतील कुटुंब नियोजन चळवळीची वाढ केली पाहिजे. स्वखुषीने, अधिकाधिक लोकांनी कुटुंब नियोजनाचा अवलंब करावा म्हणून त्यासंबंधीची माहिती व साधने वापरण्यासंबंधीची सेवा सर्वत्र उपलब्ध करून दिली पाहिजे. अग्रगत देशांतील परिस्थितीस जास्त अनुकूल अशी नवीन संतती नियमनाची साधने संशोधिली पाहिजेत व प्रचारात आणली पाहिजेत. यासाठी अग्रगत देशांना प्रगत देशांनी मदत केली पाहिजे. ही मदत वित्तीय व इतर प्रकारचीही असावी लागेल.

अभिवृद्धीवाले आमच्या युक्तिवादाचा विपर्यास करीत आहेत. फक्त लोकसंख्येची वाढ मंद केल्यामुळे आर्थिक अभिवृद्धी साध्य होईल, असे आमचे कधीच म्हणणे नव्हते. उद्या अग्रगत देशांतील लोकसंख्या वाढीचा दर निम्मा झाला त्यामुळेच दारिद्र्याचे, निरक्षरत्वाचे, रोगराई वगैरेचे वा अन्न, कुपोषण, वगैरे सर्व प्रश्न सुटतील असे आमचे केव्हाही म्हणणे नव्हते. लोकसंख्या नियमन हा आर्थिक अभिवृद्धी कार्यक्रमस पर्याय आहे असेही आम्ही सुचविलेले नाही. दारिद्र्यनिवारण हे वाढत्या उत्पादनानेच होईल याबद्दल आम्हाला शंका नाही. आर्थिक अभिवृद्धी, सामाजिक बदल व कुटुंब नियोजन कार्यक्रम ह्या तिन्हीचीही अग्रगत देशांना एकाच वेळी गरज आहे. आम्ही आणि आमचे सहकारी फक्त लोकसंख्येबद्दल बोलतो (लिहितो) व व्यापार अनुशेष, उत्पन्नाची विषमता, शिक्षण व्यवस्थेची मलमूत सुधारणा वगैरे बद्दल बोलत नाही याचे कारण त्या गोष्टी कमी महत्त्वाच्या आहेत म्हणून नव्हे तर त्यासंबंधीचे आमचे ज्ञान तोकडे आहे म्हणून. आम्ही लोकसंख्येचा अभ्यास केला आहे म्हणून त्याबद्दल आम्ही बोलतो. हा एक प्रकारचा श्रमविभागच आहे.

आर्थिक अभिवृद्धी हा लोकसंख्या नियोजनाचा

एकमेव मार्ग आहे हे आम्हाला मान्य नाही असे पहा की, आर्थिक अभिवृद्धीचे धोरण एखाद्या देशाने स्वीकारलेच नसेल तर लोकसंख्या वाढीचा वेग मंद करण्यासाठी ते अवलंबिले जाईल हे सुतराम अशक्य आहे. अभिवृद्धी हाच लोकसंख्या नियोजनाचा मार्ग आहे हे म्हणणे चुक आहे. कारण अभिवृद्धी होत असले तर जनन दराची कोण पक्षा करतो ? या प्रवृत्तीमुळे जननसंख्या कमी करण्याच्या कार्याला खोळ वसते व लोकसंख्या नियोजनाकडे पूर्ण दुर्लक्ष होण्याचा संभव असतो.

अभिवृद्धीवाल्यांची सामाजिक व आर्थिक अभिवृद्धीचा उंबरठा ही कल्पना व प्रमेय असेच अकते आहे. अशा प्रकारचा उंबरठा आर्थिक व सामाजिक प्रगतीत असतो व तो जननसंख्येबाबत परिणामकारक असतो, ह्या प्रमेयाला प्रत्यक्षात फारसा पाठिंबा मिळतो असे वाटत नाही. आणि क्षणभर तो असा काही असतो असे समजले की, ती गाठीपर्यंत लोकसंख्येबाबत काही कारावयास नको असे म्हणणे म्हणजे अर्धी अकती भूमिका वेणेच आहे.

आर्थिक अभिवृद्धीचा कार्यक्रम राबविल्यावर योग्य ते सामाजिक व आर्थिक बदल होतील व मग लोकसंख्या वाढीचा दर जननातील घटीमुळे कमी होईल असे मानले तरी या दरम्यानच्या काळात शीघ्र लोकसंख्या वाढीमुळे त्या अभिवृद्धीच्या कार्यक्रमावरच अनिष्ट परिणाम होतील त्यांचे काय ? हे दुष्टचक्र कोठे तरी तोडावयास नको का ? आम्ही त्याचाच एक मार्ग मुचवत आहोत.

या विषयाचा विधानिष्ठ अभ्यास करणारे समाजशास्त्रज्ञ, लोकसंख्यातज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ वगैरेचाही या निव्वळ कुटुंब नियोजनवाद्यांच्या विचारसरणीस विरोध होता. समाजरचना आणि सामाजिक बदल, आपल्याला होतील तेवढी का नेमकी दोन-तीन मुलेच व्हावीत यासंबंधी कुटुंबांच्या मनोरचनेत व वर्तनात होणारे बदल, वगैरेचा अभ्यास करणाऱ्या या संडळींना असे स्पष्टपणे वाटत होते की, कुटुंब नियोजनाचा प्रचार व आचार हा जाहिराती वा फिरते दवाखाने वगैरे तकलुपी घोष्टींनी प्रसारी होण्याइतका समाजजीवनात क्षुद्र महत्त्वाचा नाही. तसेच म्हणावयाचे तर, कोणत्याही

समाजाची धारणा व सातत्य यांच्या गाम्यातील हा प्रश्न असल्यामुळे त्यात समाजाचे सर्व अस्तित्व व वर्तनच केंद्रित झालेले असते असे म्हणता येईल. जेथे स्वेच्छेने डोळ्यात भरण्याजोगी मूर्त जननक्षमतेची घट प्रत्ययास येते तेथे ती शिक्षण, नवीन तंत्रज्ञान व औद्योगिक जमाती वाढता संपर्क वगैरेमुळे जीवनाच्या आकृतिबंधावर, व विशेषतः उपभोगांच्या आकृतिबंधावर, सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनांने होणाऱ्या परिणामांशी निगडित असते असे आढळते. या क्षेत्रात चढाओढीने कुटुंब नियोजनवाद्यांना आपला प्रभाव पाडावयाचा असले तर त्यांनी आर्थिक व सामाजिक संघटनांतील खोळवरचे प्रश्न- कुटुंबसंस्थेची रूपे, त्यातील स्त्रीपुरुषांनी पार पाडावयाच्या भूमिका, सामाजिक स्तरीकरण व असलेली अगर नसलेली चतुष्पत्ता - आणि सामाजिक पद्धती याकडे लक्ष पुरविले पाहिजे. त्या अभावात कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम म्हणजे मूळ प्रश्नाच्या कडेला कोठेतरी खोदाखोदी करणे, ज्याचा औषधयोजनांशी दुरान्वयानेच संभव आहे अशा अनौपधी याबीचे औषधी बाबोत रूपान्तर करणे व युरोप, अमेरिका वा जपान यांच्यामधील मूर्त जननक्षमतेच्या घटीच्या प्रक्रियेत तेथील लोकांना कधीही अनुभववास न आलेली अगति-कता तिसऱ्या जगातील लोकसंख्येवर बळचे लादणे, यापेक्षा या कार्यक्रमात विशेष काही नाही.^९

या एकूण विवादातील हे तीन तात्त्विक युक्तिवाद म्हणता येतील. साधारणपणे 1964 ते आजतागायतच्या काळातील लोकसंख्येच्या क्षेत्रातील घडामोडींमुळे या युक्तिवादांवर परिणाम होऊन दोन्ही बाजूंच्या युक्तिवादांचा समन्वय मेक्सिको परिषदेत झाला त्या घटचे-कडे आता लक्ष देऊ.

या काळातील सर्वात महत्त्वाची गोष्ट ही की, 1974 च्या जागतिक लोकसंख्या परिषदेत कुटुंब नियोजनवाद्यांच्या भूमिकेवर हिरिरीने जय मिळविलेल्या राष्ट्रांनी त्यांच्या देशातील चालू कुटुंब नियोजन योजनांना बोटही लावले नाही. त्या योजना पूर्वीप्रमाणे चालूच राहिल्या व त्यांचा प्रसारही थांबला नाही. या विरोधाभासाचा परिणाम पाहता, आज तिसऱ्या जगातील 90 टक्के लोकसंख्या ज्या देशांतून राहते त्या देशांतून लोकसंख्या वाढीच्या कारणास्तव वा आरोग्य कार्यक्रमाचा एक उपाय म्हणून वा एक घातवी मूलसूत

हक्क म्हणून शासनामार्फत कुटुंब नियोजनाचे कार्यक्रम चालू आहेत. 131 अग्रगत देशांपैकी 99 देशांत कुटुंब नियोजन कार्यक्रमांना शासनामार्फत प्रत्यक्ष साहाय्य केले जाते, तर 14 देशांत अप्रत्यक्ष साहाय्य केले जाते. 1972 ते 1982 या कालखंडात कुटुंब नियोजनाचे कार्यक्रम चालू असलेल्या 91 देशांतील माहितीप्रमाणे 44 देशांत या कार्यक्रमांवरचा जोर वाढविण्यात आला होता, 44 देशांत 1972 सालच्या पातळीवरच असे कार्यक्रम चालू होते व फक्त 7 देशांत त्यांची पातळी 1972 पेक्षा कमी होती.¹⁰

या बाबतीत घडलेली दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लोकसंख्या वाढीवद्दल उपलब्ध झालेली नवी माहिती. पाश्चात्य देशांतील मूर्त जननसंख्येच्या घटीबाबत जी तशी माहिती उपलब्ध झाली त्यावरून त्या देशांतून झालेल्या ह्या सामाजिक परिवर्तनाचा आकृतिबंध सर्व जगात जशाचा तसा गावत उमटेल अशी जी पूर्वीची अपेक्षा त्यावद्दल जबरदस्त शंका निर्माण झाली. आर्थिक अभिवृद्धी झाली की मूर्त जननक्षमतेची घट आपोआपच होते हा जो अभिवृद्धीवाल्यांचा मुख्य दावा तो फोल आहे, हे या नवीन माहितीवरून दिसून आले. मूर्त जननक्षमतेची युरोपीय देशात झाली तशी घट तिसऱ्या जगातील देशांत त्यांच्या आर्थिक अभिवृद्धीनंतर होईल ही अपेक्षा साफ चुकीची आहे, कारण युरोपीय देशांतील सामाजिक संरचना व सांस्कृतिक धारणा यांचा या घटीशी निकटचा संबंध होता आणि तिसऱ्या जगातील देशांमधील या बाबतची परिस्थिती युरोपहून फार निराळी आहे.

मूर्त जननक्षमता ही सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांवर अवलंबून असली तरी आर्थिक अभिवृद्धीच्या कार्यक्रमांवरच कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम राबविला तर तो जास्त परिणामकारक ठरतो असेही उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून दिसून आले. अग्रगत देशांत 1965 ते 1980 या कालखंडात मूर्त जननक्षमतेत जी काही घट झाली त्यासंबंधी उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून आर्थिक अभिवृद्धीचा कार्यक्रम व कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम हे जोडीने एकमेकांस साहाय्यभूत होऊन अधिक परिणामकारक होतात असा दावळून सहज निष्कर्ष काढता येतो. खूप अग्रगत व खूप प्रगत या देशांमधील मध्यम दर्जाच्या देशांतील 1972 ते 1982 या काल-

खंडातील माहितीवरून असे दिसते की, ज्या देशांत कुटुंब नियोजनाचे कार्यक्रम निर्बल होते तेथे कुटुंब नियोजनाचा प्रादुर्भाव 11 टक्के कुटुंबात होता तर जेथे हे कार्यक्रम विशेष जोराचे व बलिष्ठ होते तेथे तो 63 टक्क्यांपर्यंत होता आणि या प्रादुर्भावाची नियमित अशी दर हजार जन्म संख्येची घट 3 टक्के ते ४३ टक्के इतकी होती. सांख्यिकीय समाश्रयणाचे गणित यासंबंधी केल्यास असा निष्कर्ष निघतो की, सामाजिक, आर्थिक यंत्रणे चलांचा मूर्त जननक्षमतेच्या घटीवरील प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम एकूण परिणामात 90 टक्के असतो, परंतु त्यातून कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचा प्रत्यक्ष परिणाम वेगळा काढल्यास तो जवळ जवळ 44 टक्के आढळतो.¹¹ हा लक्षणीय नाही असे कोण म्हणेल ?

आर्थिक व सामाजिक अभिवृद्धी होत असताना जर कुटुंब नियोजन कार्यक्रम कार्यान्वित असेल तर नैसर्गिक प्रवृत्तीने होणाऱ्या कुटुंब नियोजनाच्या प्रादुर्भावात फार मोठी वाढ होते असे इंडोनेशिया, तैवान, थायलंड आणि बांगला देश यात आढळले आहे. तैवानमधील तुलनात्मकरीत्या जास्त अग्रगत भागात मूर्त जननक्षमतेची घट कुटुंबनियोजन कार्यक्रमांमुळेच झाली असे आढळते.¹²

अग्रगत देशांत कुटुंब नियोजनाचा प्रादुर्भाव व त्यामुळे होणारी मूर्त जननक्षमतेची घट ही जरी नेत्रदीपक नसली तरी अग्रगत देशांतून गेल्या 15-20 वर्षांत कुटुंब नियोजनाचा प्रादुर्भाव वाढत गेलेला आहे. 1960 ते 1980 या कालखंडात हा प्रादुर्भाव सरासरी 10 टक्क्यांपासून 45 टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. (चीन वगळल्यास 33 टक्केपर्यंत). आज जवळजवळ 40 कोटी विवाहित जोडपी या देशांतून कुटुंब नियोजनाच्या साधनांचा वापर करीत आहेत आणि त्यापैकी 80 टक्के जोडप्यांना त्यांच्या त्यांच्या देशातील शासनांचे आपल्या कुटुंब नियोजन कार्यक्रमांच्या साहाय्याने या बाबतीत कार्यप्रवण केलेले आहे. कुटुंब नियोजनाच्या प्रादुर्भावाच्या प्रमाणात या देशांतून मूर्त जननक्षमता कमी होते असाही अनुभव आहे. या अग्रगत देशांत जर कुटुंब नियोजनाचा प्रादुर्भाव 10 टक्क्यांनी वाढला तर तेथे दर स्त्रीला होणारी एकूण संतती 0.7 टक्क्यांते घटते अशी माहिती उपलब्ध आहे. आता चालू असलेल्या कुटुंब नियोजनाच्या कार्यक्रमांमुळे अग्रगत

देशांत 1990 मध्ये 41.2 कोटी कमी लोक जन्मले आहेत आणि या कार्यक्रमांचा हा परिणाम वाढत राहिल अशी अपेक्षा आहे.

या शिवाय या देशांतून केलेल्या पाहण्यात असेही आढळले आहे की, ज्या जोडप्यांना मुले होतात त्यांना ती सर्वेच हवी असतात असे नाही, परंतु खांबविता येत नाहीत (ज्ञान नसल्यामुळे अगर साधने नसल्यामुळे) म्हणून होतात. अशा अवांछित संततीचे प्रमाण या देशांतून लक्षणीय इतके आढळते. निरनिराळ्या मूर्त जननक्षमतेच्या पातळीवरच्या 11 देशांतील पाहण्यां-वरून असे दिसते की, तेथील 15-40 वयोगटाच्या स्त्रियांत सर्वांत कमी मूर्त जननक्षमता असणाऱ्या देशांत कुटुंब नियोजन साधनांची न पुरी झालेली मागणी 15 ते 20 टक्के होती, मध्यम मूर्त जननक्षमता पातळीवर असणाऱ्या देशांत हे प्रमाण 25 ते 35 टक्के होते व सर्वांत जास्त मूर्त जननक्षमता पातळीवर असणाऱ्या देशांत ते प्रमाण 23 ते 33 टक्के होते. या देशांतील जोडप्यांची ही कुटुंब नियोजन साधनांची मागणीच आहे असे म्हणता येईल. त्यामुळे अगदी दरिद्री देशातही कुटुंब नियोजनाच्या साधनांना लक्षणीय मागणी असते हेच अद्योरेखित होते व त्यासाठी कुटुंब नियोजनाचे कार्यक्रम या देशांतून सुरू करणे आवश्यक ठरते. अवांछित संततीस प्रतिबंध करण्यास कोणाचाच विरोध असण्याचे कारण नाही.¹³

आर्थिक अभिवृद्धीवाल्यांनाही हे मान्य करावे लागले की, कोणत्याही प्रकारची अभिवृद्धी ही मूर्त जननक्षमतेची घट वढवून आणते असे नसून ज्या अभिवृद्धीत समता वाढते वा तळागाळातल्या वर्गांची स्थिती सुधारते तेथेच अशी घट होऊ शकते. तसेच त्यांना दुसरे हेही मान्य करावे लागले की, आर्थिक, राजकीय आणि कुटुंबसंस्थांची रचना या निरनिराळ्या समाजात सांस्कृतिक कारणांनी निरनिराळ्या असतात व त्याच्याशी घनिष्टपणे संबंधित असणाऱ्या मूल्य व्यवस्थाही निरनिराळ्या असतात. त्यामुळे एकच एक आर्थिक अभिवृद्धीचा कार्यक्रम सब घोडे बारा टक्के या त्याचाने सर्व समाजात यजस्वी होत नाही. दोन्ही प्रकारचे कार्यक्रम स्थलकाळाप्रमाणे त्या त्या देशातील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीस अनुरूप असल्याखेरीज यजस्वी होण्याचा संभव नसतो.

येथे ज्या दोन विरुद्ध बाजू मांडण्यात आल्या आहेत त्यांच्या धरम्यांमधी सुवर्णमध्यावरची भूमिका आता सर्वमान्य झालेली दिसते. ह्या विषयावरचा आता-पर्यंतचा सर्व अभ्यास लक्षात घेऊन अमेरिकेतील नॅशनल अकॅडेमी ऑफ सायन्सेस या नामवंत अभ्यास यंत्रणेने 1986 मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या अहवालात ही भूमिका पुढीलप्रमाणे मांडली आहे.

“ लोकसंख्येच्या वाढीमुळे आर्थिक अभिवृद्धीवर होणारे अनिष्ट परिणाम कुटुंब नियोजनसाधनांनी अतिरिजित प्रकारे मांडले आहेत. ते म्हणतात तेवढ्या प्रमाणात ते अनिष्ट असतात असे आढळत नाही. तिसऱ्या जगातील अभिवृद्धीवर लोकसंख्या वाढ हा एक फार मोठा संरोध आहे असे मानणे चुकीचे आहे. या पूर्वीचे काही कुटुंब नियोजनाचे कार्यक्रम निगमनदृष्ट्या चुकीचे होते. जलद होणाऱ्या लोकसंख्येच्या वाढीमुळे अभिवृद्धीवर होणाऱ्या प्रत्यक्ष अनिष्ट परिणामांचा विचार करताना त्यांचे काही इष्ट असे अप्रत्यक्ष परिणाम (उदाहरणार्थ, नवीन उत्पादनसंज्ञांचा स्वीकार वगैरे) दुर्लक्षिता येणार नाहीत.¹⁴

लोकसंख्या वाढीमुळे पूर्वी अपेक्षित असणाऱ्या अनिष्ट परिणामांचे स्वरूप या अभ्यासकांनी अनेक बाजूंनी अपेक्षितपेक्षा निराळे आहे असे निर्णायक मत दिले. जगातील साधनसंपत्तीचा वापर व लोकसंख्या वाढ यांच्यात घनिष्ट संबंध नाही असे त्यांनी निदर्शनास आणले. तसेच पर्यावरण हूषणाचे प्रश्न हे लोकसंख्या वाढीशी संलग्न नसून त्यासंबंधी सरकारी धोरणे किती परिणामकारक आहेत यावर अवलंबून आहे. जलद लोकसंख्या वाढीमुळे देशातील एकूण वन्यतेचे प्रमाण वा आकार कमी होतो हे पूर्वीचे मत उपलब्ध माहितीवरून बरोबर दिसत नाही. नागरीकरणाच्या समस्या या लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण होत नसून त्यासंबंधीच्या अपुऱ्या व अदूरदर्शी दूरदर्शी धोरण व त्याची अंमलबजावणी यामुळे निर्माण झालेल्या आहेत, आणि स्थाननिश्चयन-स्वरूपाचे असमतोल हे लोकसंख्या वाढीस प्रतिबंध केल्याने सुटणारे नव्हेत. ह्या अभ्यासकांनी या वादासंबंधीचा आपला निष्कर्ष अतिशय तोलूनमापून पुढील शब्दात मांडला आहे. “ सर्व गोष्टींचा सारासार विचार करता आम्ही अशा गुणात्मक (qualitative) निष्कर्षास आलो आहोत की, बहुतेक अग्रगत देशांच्या आर्थिक

अभिवृद्धीस त्यांच्यातील लोकसंख्या वाढीचा दर आता-
पेक्षा कमी झाल्यास ते अनुकूल ठरेल. ”

या वादात दोन्ही विरोधी बाजूंना आपापली
टोकाची भूमिका सोडावी लागली आहे हे उघड आहे.
परंतु या वादाना निकाल कोणत्या बाजूकडे झुकता
आहे असा प्रश्न विचारल्यास, एकूण तारतम्य पाहता
विजयाचे पारडे अभिवृद्धीवाल्यांच्या बाजूकडे झुकते
आहे हे स्पष्ट आहे. तथापि कुटुंब नियोजनबाबतचीही
म्हणणे काही सुधारणानंतर खरे आहे असेही या वादात
निःसंशय प्रत्ययास आले आहे. या वादातून निर्माण
झालेली सुवर्णमध्य विचारधारणा ही सर्वांना मान्य
होण्यासारखी आहे.

या वादविवादाच्या पार्श्वभूमीवरील आता भारता-
तील लोकसंख्येच्या सद्यस्थितीबद्दल विचार करता
येईल. भारतात आर्थिक अभिवृद्धीच्या कार्यक्रमात कुटुंब
नियोजन कार्यक्रमांचा प्रथमपासूनच समावेश आहे.
परंतु पहिल्या दोन दशकात (1951-1971) कुटुंब
नियोजन कार्यक्रमावरचा भर फारसा लक्षणीय नव्हता,
तो हळूहळू वाढत गेला व आजतागायत तो कमी
झालेला नाही. वरील वादातील तत्त्वबोधाप्रमाणे
भारतात या बाबतीत फारसा एकाडेपणा आढळत
नाही.

सद्यस्थितीत भारतातील लोकसंख्यावाढीचे
अनिष्ट लक्षण नेमके काय आहे? लोकसंख्या 1981-91
या काळात वाढली हे आहे का? नाही. कारण
लोकसंख्या वाढणारच नाही अशी कोणाचीच अपेक्षा
नव्हती व तशी करणे हे चूकच होते. अपेक्षा अशी होती
की, या वाढीची गती त्यापूर्वीच्या दशकातील गतीपेक्षा
लक्षणीय प्रमाणात कमी झालेली असेल. पण तसे न
होता वाढीचा दर पूर्वी इतकाच राहिला. 1971-81
मध्ये तो प्रतिवर्षी 2.22 टक्के होता तो 1981-91
मध्ये 2.11 टक्के झाला. यावरून तो किंचित कमी
झाला असा संज्ञादर्शनी भासतो, परंतु 1991 च्या
शिरमणतीत लोकसंख्या आहे त्यापेक्षा कमी मोजकी
गेली असे बऱ्याच जाणकारांचे मत आहे. त्यामुळे ही
किंचित घट आभासात्मक असण्याचा डाट संभव आहे.
याचा अर्थ, वाढीच्या दरात कोणतीही लक्षणीय घट
झालेली नाही. ते का हाच मुख्य गाभ्याचा प्रश्न आहे.

लोकसंख्या ही एकदम निर्माण होणारी वा
नाहीशी होणारी गोष्ट नसते. अनेक जैव गोष्टींप्रमाणे
तिची वाढ वा घट ही काही स्वयंचलित, कालावळी
व संघटित होणाऱ्या गोष्टींवरून ठरते, त्यामुळे लोक-
संख्या वाढीसंबंधी विचार करताना दीर्घकालीन
दृष्टिकोन स्वीकारावा लागतो. एखाद्या जंगलात काही
झाडे वाढत असतात, काही नवीन उगवत असतात,
जुनी वाळत असतात व भरतात (तोडली जातात).
नवीन येणाऱ्या झाडांची संख्या मरणाऱ्या अघार तोडल्या
जाणाऱ्या झाडांच्यातून बरीच वर्षे जास्त असेल तर
एकूण जंगलाची वाढ झालेली दिसेल. या उलटच्या
परिस्थितीत जंगलाचा न्हास होईल. लोकसंख्यावाढी-
बद्दलही तसेच असते. बरीच वर्षे एखाद्या लोकसंख्येतील
जन्म दर मृत्यू दरापेक्षा जास्त असतील तर, लोकसंख्या
वाढत आहे असे दिसेल. त्याचबरोबर या ज्यादा जन्म
दरामुळे एकूण लोकसंख्येतील 1 ते 14 या वयोग-
गटाच्या लोकसंख्येचे प्रमाण वाढेल व 15 वर्षांनी
हे प्रमाण 1.5 ते 4.5 या जन्मतुल्य वयोगटाच्या
प्रमाणात वाढ करील व त्यामुळे माफी जन्म दर
आतापेक्षा वाढण्याचा संभव निर्माण होईल. त्यावरून
पाहता आजचा (गेल्या दहा वर्षांतला) लोकसंख्या
वाढीचा दर हा मुख्यतः त्यापूर्वीच्या साधारणपणे
20-25 वर्षांतील जन्म व मृत्यू दरांच्या प्रवृत्तीवरून
स्थूलमानाने ठरतो असे लक्षात येते. 1981-91 च्या
दशकात भारतात झालेल्या लोकसंख्या वाढीचा पाया
1961-71 या दशकातील जन्म मृत्यू दरांच्यामुळेच
घातला गेलेला होता हे प्रथम लक्षात घ्यावयास पाहिजे
व त्याप्रमाणे वाढीचे विरलेपण केले पाहिजे.

या वादतच्या काही ठळक गोष्टी लक्षात घेऊ. 15
भारताची लोकसंख्या स्वरणित गतीने वाढत
असली तरी त्यातील जन्म व मृत्यू दरांची प्रवृत्ती इष्ट
दिसीनेच आहे. 1951 ते 1981 या कालखंडात मृत्यू दर
दर हजारी 27.4 पासून 15 पर्यंत उतरला व जन्म दर
दर हजारी 40 पासून 37.2 पर्यंत कमी झाला आहे.
जन्म दरात झालेली ही घट सर्व देशात सारखी झालेली
नाही. केरळ, ओरिसा व पंजाब हे प्रंत. भोडले तर
इतर प्रंतांत 1951 ते 1971 या काळात ग्रामीण
भागातील विवाहितांच्या मूर्त जनसंख्येत वाढ
झाल्याचा पुरावा आहे. या काळात ती उत्तर प्रदेशात
प्रतिघट 28, राजस्थानात प्रतिघट 26 व मध्य प्रदेशात

प्रतिशत 13 या गतीने वाढल्याचे दिसते.¹⁶

सरासरी जन्म दरातील घट दर डोई उत्पन्नवाढीशी संबंधित दिसत नाही. हरियाणात दर डोई वार्षिक उत्पन्न 3000 रुपयांवर होते व जन्म दर दर हजारी 35 होता, तर केरळ व तामीळनाडूत दर डोई वार्षिक उत्पन्न 1850 रुपयांहून कमी असून तेथे जन्म दर दर हजारी 22 ते 24 होता.

भारतात विवाहितांच्या मूर्त जननक्षमतेत घट झाली आहे असे दिसते. 1961 मध्ये मूर्त जननक्षमता दर स्त्रीमागे 7.4 होती. ती 1986 पर्यंत 5.9 इतकी उतरली होती. केरळमध्ये 1961 मध्ये ती 7.9 होती पण 1986 मध्ये ती 4.3 इतकी खाली आली होती. केरळमधील ही लक्षणीय घट कुटुंब नियोजनाच्या प्रादुर्भावामुळे मुख्यतः झालेली नव्हती. केरळमधील जननक्षम वयोगटातील स्त्रियांमध्ये विवाहित स्त्रियांचे प्रमाण घटल्यामुळे ती झालेली आहे. मुलींचे लग्नाचे वय वाढल्यामुळे मूर्त जननक्षमतेत घट होते हे पंजाब-मधील माहितीवरूनही दिसते.¹⁷

भारतातील नागरी लोकसंख्या व ग्रामीण लोकसंख्या मगधील मूर्त जननक्षमता दरात लक्षणीय फरक आढळत नाही. 1981 पर्यंत काही फरक आढळतो. पण त्यानंतरच्या काळात तो झपाट्याने कमी झाला आहे. 1972 ते 1981 च्या दरम्यान ग्रामीण मूर्त जननक्षमता दरापेक्षा नागर मूर्त जननक्षमता दर देशाच्या काही भागात कमी होते पण त्यानंतर ते तसेच राहिलेले दिसत नाहीत.¹⁸

भारतात 1961 ते 1981 च्या दरम्यान मूर्त जननक्षमतेत झालेली घट अभ्यासल्यास असे आढळते की, ही घट मुख्यतः 30 ते 40 या वयोगटातील विवाहित स्त्रियांच्यामध्ये झाली आहे. 15-30 या वयोगटातील स्त्रियांचा मूर्त जननक्षमता दर फारसा घटलेला नाही. याचे कारण मुलींच्या विवाहाचे वय व एकूणच विवाह करण्याचे प्रमाण यात मूर्त जननक्षमतेत लक्षणीय परिणाम करण्याइतके इष्ट प्रकारचे बदल देशात झालेले नाहीत. 30 वर्षांखालील स्त्रियांच्यात ज्या मानाने कुटुंब नियोजनाचा प्रसार व अवलंब होतो

त्या मानाने मूर्त जननक्षमतेचा दर जास्त प्रमाणात घटतो असा अनुभव आहे. कारण त्याच वयात जननक्षमता भरत असते. एका नुकत्याच झालेल्या संशोधनात असे आढळून आले आहे की, कुटुंब नियोजनाचा स्वीकार व अवलंब करणाऱ्या जोडप्यांची संख्या जर 1 टक्क्याने वाढली तर विवाहितांतील मूर्त जननक्षमता दर 0.8 इतका कमी होतो. पण कुटुंब नियोजन करणाऱ्यांची वयोमर्यादा एक वर्षाने उतरली तर विवाहितांच्या मूर्त जननक्षमतेचा दर 11.4 बिंदूनी घटतो. तसेच लग्नाच्या वेळेचे मुलीचे वय 1 वर्षाने वाढले तर विवाहितांतील मूर्त जननक्षमता दर 5.04 बिंदूनी कमी होतो.¹⁹

या गोष्टी लक्षात घेतल्यास, 1991 च्या शिरगणतीच्या प्राथमिक अंदाजावरून सध्याच्या निराशासनी भारतातील लोकसंख्या परिस्थिती अगदीच निराशासनी नाही. हे सहज दिसते. तेथे संपूर्ण काळोख नसून काही प्रकाशाची स्थाने आहेत व ती अधिक विस्तारित व प्रकाशमान कशी होतील याची खटपट करणे शक्य आहे. एवढेच नव्हे तर, बरील माहितीवरून आपले प्रयत्न कोणत्या विशिष्ट क्षेत्रात व दिशेने झाले पाहिजेत याचीही सूचना मिळते.

या पुढील काळात अधिक अभिवृद्धीचे जोरदार प्रयत्न होत राहतील असे गृहीत धरल्यास, कुटुंब नियोजनातुपार्थ सामाजिक परिवर्तन करणे आवश्यक आहे. याबद्दल दुमत होणार नाही. सर्वसाधारणपणे दक्षिण भारतातील प्रांतात मूर्त जननक्षमतेची घट योग्य प्रमाणात होत आहे ती तशीच होत राहिल हे पाहणे आवश्यक आहे. परंतु उत्तरेतील हिंदी भाषिक प्रांत (उत्तर प्रदेश, बिहार, राजस्थान व मध्य प्रदेश) येथे कुटुंब नियोजनाच्या प्रादुर्भावासाठी व तदनुषंगिक सामाजिक परिवर्तनासाठी अधिक कसोशीने व ताकतीने प्रयत्न करावयास हवेत. मुलींचे शिक्षण वाढविणे, त्यांचे लग्नाच्या वेळेचे वय बरेच वाढविणे या दोन्ही गोष्टी सामाजिक स्तरावर हाताळल्या पाहिजेत. अशा योग्य दिशेने पावले पडल्यास भारतातील लोकसंख्या वाढीचे नियोजन परिणामकारक रितीने करता येईल. तसे करण्यास आपण सर्वांनीच हातभार लावला पाहिजे हे मांगणे सलगे.

संदर्भ टीपा

- 1 काळे, वा. गो. व कर्वे, द. गो., भारतीय अर्थशास्त्र, आर्यभूषण छापखाना, पुणे, 1929.

या विषयावरील मराठीतील सर्वोत्तम एक ग्रंथ म्हणून व विचारधारा कशा बदलत जातात याचे एक उदाहरण देणे आवश्यक आहे. वा. गो. काळे यांचे मूल न्यायमूर्ती रामडे यांनी 1865 साली बंधुधा आपला पहिला मराठीतील लेख (व्याख्यान) याच विषयावर लिहिलेला आहे. पण त्यातील ध्वनी काळे यांच्या मताच्या विकृत आहे. न्यायमूर्ती लिहिताना :

“प्रजावृद्धीविषयी विचार साधारण मानसाचा असा असतो की, जितकी वृद्धी होईल तितके चांगले. --- असा विचार सर्व जगाचाच आहे. धर्म, चाल, देशरुची, शास्त्रे, राज्यव्यवस्थेसंबंधी कायदे-कानून या सर्वांचा कल प्रजावृद्धी कशी होईल इकडेच आहे. तेव्हा असा सर्वत्र पसरलेला, सर्वांसाठी वास करणारा, सर्वांनी मानलेला विचार खोटा आहे हे म्हणणे जरा घाडसाचे काम आहे. --- ज्या देशात जमीन पुष्कळ व वस्ती थोडी आहे, जेथे थोड्या भ्रमाने बहुत काम होऊन जाते, अशा नवीन वसाहतीच्या देशात जे लोक आहेत त्यास संततीच्या वृद्धीवर धरबंद ठेवण्याचे फारसे किंवा मुळीच प्रयोजन नाही. कारण तेथे सृष्टीची दया अजून विपुल आहे व जोपर्यंत माणसाची वस्ती कमीच आहे तोपर्यंत त्यास सर्व गोष्टीने सुखीत्पत्तीचा लाभ मिळणार आहे. परंतु महाराष्ट्र देशासारख्या जुनाट व वापरलेल्या देशातील लोकांनी फार सावधगिरी ठेवली पाहिजे. --- सध्या जरी जाहले आहे की, गरीब लोक आपण कितोही पट वृद्धी पावली तरी आपल्या कपाळी लिहिलेली झोळी चुकणे नाही असे समजून, करालाच हंदीबस्त ठेवत नाहीत श्रीमंत लोक आपणास सांपन्न गिती नाही या खातरीवर, शरीरवृत्ती पूर्णपणे तृप्त करतात. --- जुने भिकारी संततीने वाडतात, जुने श्रीमंत याच कारणामुळे भिकारी होऊन देशात सुख व आनंद यास वस्ती करून देत नाहीत या सर्व अन्थांचे निवारण कोणच्या उपायाने होईल हा सहजच प्रश्न आला. तर या

प्रश्नाचे उत्तर देणे महाकर्म कठीण आहे. एवढे खरे की, प्रजावृद्धी निष्कटक फार दिवस झाली म्हणजे त्याच्या पाठीमागे आपोआप कीड लागती. कारण प्रजावृद्धी फार होऊन लोकांस स्वाभ्यापिण्यासंबंधी हाल सोसावे लागले म्हणजे नाना प्रकारच्या रोगांचे वगैरे पेरण्यासारखे होते व दुष्ट परिणामी वारे सुटून किंवा एखादे वर्षी दुष्काळ पडून गरीब बांधूने अनाथ रुधावधी अकाली यमसंदर्भी जातात. --- म्हणून या विषयी नियमित असणं आपले हाती आहे.”

“मनुष्यास सर्वात बलवत्तर व्याधा म्हणजे भुकेची. ही जोवर व्यवस्थेने तृप्त होत नाही तोपर्यंत देश सुखी कदापि होणार नाही. बऱ्हीपर्यंत प्रजावृद्धीची वांछा व क्रम बेतावर ठेवला नाही तोपर्यंत जी वृद्धी होई त्यास अन्न, अन्न करीत भौककामणे हे लिहिलेले आहे. या दोनही गोष्टी शक्य होऊ शकत नाहीत. तेव्हा जसे शहणा माणूस दूरवर दुष्टी ठेऊन सध्याच्या क्षणिक सुखास लात मारतो त्याप्रमाणे संदर्भी जीवांबाबतिल व्यवस्था ठेवावी तरच देशाची वृद्धी व बळकती होण्यास जागा असती. --- यास्तव धोर झाल्याविना लग्न न करण्याचा व जयळ बांधका मुले प्रोत्सावणे सामर्थ्य असल्या- शिवाय कुटुंबवत्सल न होण्याचा असे दोन निर्बंध अवश्य ठेवले पाहिजेत.”

म. गो. रानडे, 'प्रजावृद्धी व तिजपासून होणारे परिणाम,' मराठी ज्ञानप्रसारक, पुनर्मुद्रण अर्थसंवाद, खंड 1, अंक 4, जानेवारी-मार्च, 1978.

- 2 Proceedings of the World Population Conference, Rome, 31 August-10 September, 1964, SUMMARY REPORT, United Nations, New York (E/Conf. 13/412), July 1965, p. 133.
- 3 World Population Conference, Belgium, 1965, Vol. 1, SUMMARY REPORT, U. N., New York, 1966.
- 4 Rockefeller (III) J. D., 'Population Growth: The Role of the Developed World,' POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW, 1978.
- 5 Brown, G. F., 'Conference Report: U. N. International Conference on Population,' Mexico City, August 1964, STUDIES IN FAMILY PLANNING, 1964.

- 6 Barelsen, Bernard, 'The Great Debate on Population Policy : An Instructive Entertainment', OCCASIONAL PAPERS, Population Council, New York, 1975.
- 7 पहा सोवनी, नी. वि., 'लोकसंख्येतील संक्रमण सिद्धान्त व आर्थिक अभिवृद्धी', अर्थसंवाद, जानेवारी-मार्च 1990, खंड 13, अंक 4.
- 8 Seers, D., 'Development and Population Growth in Poor Countries', in H. B. Parry (ed), POPULATION AND ITS PROBLEMS, Clarendon Press, Oxford, 1974.
- Head of the delegation, People's Republic of China, Speech delivered at the World Population Conference, Bucharest, August, 1974.
- Gandhi, Indira, Speech to a National Conference on Population, December, 1974.
- 9 Davis, K., 'Population Policy : Will Current Programme Succeed?', SCIENCE, 1967.
- 10 Lapham, R. J. & Mauldin, W. P., The 'Effect of Family Planning on Fertility' in Lapham and Simons (ed), EFFECTIVE FAMILY PLANNING PROGRAMMES, National Academy Press, Washington D. C., 1987.
- 11 Mauldin, W. P., 'Effectiveness of Family Planning Programmes', U. N. POPULATION BULLETIN, No. 27, 1989.
- 12 Entwisle, B., Mason, W. M., Harnalin, A. J., 'The Multi-level Dependence of Contraceptive Use of Socio-Economic Development and Family Planning Programme Strength', DEMOGRAPHY, 1986.
- 13 Lightbourne, R. E., 'Individual Preferences and Fertility Behaviour', in Cleland and Hobcraft (Ed.) REPRODUCTIVE CHANGES IN DEVELOPING COUNTRIES: INSIGHTS FROM THE WORLD FERTILITY SURVEY, Oxford University Press, 1985.
- 14 National Research Council, POPULATION GROWTH AND DEVELOPMENT: POLICY QUESTIONS, National Press, Washington D. C., 1986.
- 15 या पुढील भारतातील 'लोकसंख्येसंबंधीची माहिती बहुतांशी पुढील पुस्तकातून घेतली आहे.
Singh, Premi, Bhatia, Bose (Ed.) POPULATION IN INDIA, Indian Association for the Study of Population, B. R. Publishing Corporation, Delhi, Vol. I and II, 1958.
- 16 तंत्रव, खंड 1, पृ. 180.
- 17 तंत्रव, खंड 1, पृ. 169.
- 18 तंत्रव, खंड 1, पृ. 121-32.
- 19 Shrivastav, P. N., Convocation Speech, International Institute for Population Sciences, Deonar, Bombay, IIPS NEWSLETTER, Vol. 30, No. 3, July 1987.

आर्थिक वार्ता

संकलन :

सु. गो. भानुशाली *

वित्तीय प्रणालीसंबंधी नेमलेल्या नरसिंहम समितीचा अहवाल

भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयातील आर्थिक व्यवहार विभागाच्या अधिकोपण विभागाने 14 ऑगस्ट, 1991 रोजी वित्तीय प्रणालीसंबंधी एक समिती नेमली. समितीचे सदस्य खालीलप्रमाणे होते.

- (1) एम. नरसिंहम (अध्यक्ष)
- (2) ए. घोष (उप-गव्हर्नर, भारतीय रिझर्व्ह बँक, अधिकोपण व्यवहार विभाग)
- (3) एम. एन. गोईपोरिया (अध्यक्ष, भारतीय स्टेट बँक)
- (4) एस. एस. नाडकर्णी (अध्यक्ष, भारतीय औद्योगिक विकास बँक)
- (5) एन. वसुल (अध्यक्ष, भारतीय औद्योगिक पतपुरवठा व गुंतवणूक महामंडळ)
- (6) एम. आर. श्रॉफ
- (7) बाय. एच. मालेगम
- (8) मृणाल दत्त चौधरी
- (9) के. जी. रेड्डी (सह-सचिव, अधिकोपण विभाग), (सदस्य-सचिव)

समितीची कार्यक्षमता

(1) भारतातील वित्तीय पद्धती व तिच्या विविध घटकांच्या सध्याच्या रचनेचे परीक्षण करून या पद्धतीची कार्यक्षमता व परिणामकता सुधारण्यासाठी, विशेषतः व्यापारी बँका व वित्तीय संस्थांच्या आर्थिक व्यवहारातील बचती, जबाबदारी आणि लाभता सुधारण्यासाठी शिफारशी करणे.

* अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, देशभक्त रत्नाप्पा कुंभार वाणिज्य महाविद्यालय, कोल्हापूर आणि सहायक संपादक, 'अर्थशास्त्र'.

(2) संरचनात्मक पद्धती, कार्यपद्धती व व्यवस्थापकीय धोरणे सुधारण्यासाठी व त्यांचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी शिफारशी करणे.

(3) बँकांना व वित्तीय संस्थांना अर्थव्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या नवीन पत गरजांना जास्त परिणामकतेने प्रतिसाद देता येणे शक्य व्हावे म्हणून त्यांच्यात ज्यादा स्पर्धात्मक सामर्थ्य निर्माण करण्यासाठी शिफारशी करणे.

(4) विविध वित्तीय संस्थांच्या भांडवली रचनेचा परिचय, आपसमेळ व पुरेसेपणा यांचे परीक्षण करून त्यासंबंधी शिफारशी करणे.

(5) वित्तीय व्यवस्थेतील विविध वित्तीय संस्थांच्या सापेक्ष भूमिकांचे परीक्षण करणे व त्यांच्या संतुलित विकासासंबंधी शिफारशी करणे.

(6) वित्तीय क्षेत्रातील विविध संस्थांच्या, विशेषतः व्यापारी बँका व दीर्घ मुदतीचा पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या, संबंधी अस्तित्वात असलेल्या पर्यवेक्षकी व्यवस्थांचे परीक्षण करणे आणि त्यांच्या योग्य तसेच परिणामकारक पर्यवेक्षणाची खात्री देता येईल अशी व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शिफारशी करणे.

(7) अस्तित्वात असलेल्या वैधानिक चौकटीचे परीक्षण करून या अहवालात शिफारस केलेल्या बदलांची अमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने त्यामध्ये आवश्यक दुहस्ती सुचविणाऱ्या सूचना करणे.

(8) या समितीला आपल्या पाहणी विषयाशी सुसंगत वाटलेल्या कोणत्याही बाबतीत अथवा भारत सरकारने समितीला निश्चित स्वरूपात सांगितलेल्या बाबींसंबंधी शिफारशी करणे.

समितीच्या शिफारशी

शिफारशी करताना समितीचा दृष्टिकोन वित्तीय सेवा उद्योगातील कार्यक्षमता, उत्पादकता व लाभता वाढविण्याच्या दृष्टीने या क्षेत्राच्या व्यवहारात लवचिकता आणि कार्यात्मक स्वायत्तता आणणे असा आहे.

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

या क्षेत्राची उत्पादकता, कार्यक्षमता आणि लाभता घटण्याची समितीने दिलेली कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत :

(1) निर्देशित गुंतवणूक, (2) निर्देशित पत कार्यक्रम, (3) भरिव व वेगाने झालेल्या शाखा विस्तारामुळे खर्चित झालेली वाढ, (4) शाखांमधील, विशेषतः शहरांतील व महानगरांतील शाखांमधील, अतिरिक्त सेवकवर्ग, (5) कार्यतंत्रात आधुनिकता आणण्याच्या प्रगतीतील अपुरेपणा, (6) बँकांच्या संघटनात्मक संरचनेतील कच्चेपणा, अधिकारांचे अपुरे वाटप, अपुरे अंतर्गत नियंत्रण व 'गृह कामातील' चालढकल.

(अ) बँकांच्या वित्तीय व्यवहारासंबंधी शिफारशी

(1) वैधानिक रोखता गुणोत्तराचा (SLR) वापर सार्वजनिक क्षेत्राला वित्तपुरवठा करण्याचे साधन म्हणून करू नये. वित्तीय व्यवहारावर दुरगामी परिणाम करण्याच्या दृष्टीने वैधानिक रोखता गुणोत्तर येत्या पाच वर्षांत कालक्रमाने कमी करित 25 टक्क्यापर्यंत आणावे.

(2) व्याज दरावरील नियंत्रण काढून टाकण्यात आल्यामुळे खुल्या बाजारातील खरेदी-विक्रीचे व्यवहार रिझर्व्ह बँकेला जास्त कार्यक्षतेने करता येतील. त्यामुळे रोख निधी गुणोत्तर (CRR) कमी करणे संयुक्तिक होईल.

(3) वैधानिक रोखता गुणोत्तरातील निधीतून केलेल्या गुंतवणुकीवरील व्याजाच्या दरात वाढ करण्यात यावी. वैधानिक रोखता गुणोत्तर निधीतील गुंतवणूक हळूहळू बाजाराशी निगडित करावी. रोख निधी गुणोत्तरावरील व्याज दरातही वाढ करण्यात यावी.

(4) निर्देशित पतपुरवठा कार्यक्रमाद्वारे दुर्लक्षित घटकांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले व त्याचा शेती व लघुउद्योग क्षेत्रांना लाभ झाला तरी व्याज दरातील सुटीमुळे त्यात खंडाचा अंश निर्माण झाला. म्हणून निर्देशित पत कार्यक्रम हळूहळू बंद करावेत.

लहान व सीमान्त शेतकरी, लघुतम उद्योग,

लहान प्रमाणावर व्यवसाय व वाहतूक करणारे, ग्रामीण व कुटिरोन्मोग, ग्रामीण कारागीर व इतर दुर्बल घटकांना समाविष्ट करणारी अग्रक्रम क्षेत्राची नवीन व्याख्या करावी. एकूण पतपुरवठ्यातील या क्षेत्राला आता केल्या जाणाऱ्या पतपुरवठ्याचे प्रमाणात व साधारणपणे एकूण पतनिर्मितीच्या दहा टक्के इतका पतपुरवठा नवीन व्याख्येत समाविष्ट केलेल्या अग्रक्रम क्षेत्राला पुरविला जावा. या क्षेत्राला केल्या जाणाऱ्या वाढीव पतपुरवठ्यासाठी रिझर्व्ह बँक व इतर पुनर्पत-पुरवठा संस्थांनी पुनर्पतपुरवठा करावा.

(5) आजच्या निर्णयमित केलेल्या परिस्थितीतही आजची प्रशासित व्याज दराची रचना खूपच गुंतगुंतीची आहे. अलीकडील काळात निर्माण झालेली बाजार परिस्थिती व्याज दरातून प्रतिबिंबित व्हावी म्हणून व्याजाचे दर आणखी नियमित करावेत.

समितीची शिफारस अशी आहे की, अगोदर सूचित केल्याप्रमाणे वैधानिक रोजता गुणोत्तर हळूहळू घटविल्यामुळे बँकांच्या ठेवीवरील व्याज दर यापुढेही नियमित केले जावेत. शासकीय असतदारोवरील व्याज दर बाजारात प्रस्थापित झालेल्या व्याज दराशी मिळते-जुळते करावेत.

रिझर्व्ह बँकेच्या पैसाविषयक धोरणाची दिशा स्पष्ट होईल अशा प्रकारे बँक दर निश्चित करावा व बँकांच्या व्याज दराची रचना त्यांच्याशी संबंधित असावी. चक्रवर्ती समितीने सुचविलेल्या कसोट्या सर्व-साधारणपणे विचारात घेऊन विविध व्याज दरांतील अंतर निश्चित करावे.

(आ) भांडवल उभारणी व हिशेब पद्धतीसंबंधी शिफारशी

(6) नफा मिळविणाऱ्या व बाजारात चांगला नावलौकिक असणाऱ्या बँकांनी आपले भांडवल वाढ-विण्यासाठी भांडवली बाजारात प्रवेश करावा. इतर बँकांच्या भांडवलातील त्रुट भरून काढण्यासाठी शासनाने प्रत्यक्ष भांडवल पुरवठा करावा अथवा दुय्यम कर्ज म्हणून पुरविले जाईल असे कर्ज पुरवावे.

(7) बँकांनी व वित्तीय संस्थांनी हिशेब ठेव-

ण्याच्या, विशेषतः उत्पन्न ठरविण्याच्या, बाबतीत समान पद्धतीचा अंगिकार करावा. संशयित कर्जासाठी तरतूद करावी.

(8) भांडवलाची तरतूद करण्यासाठी बँकांनी व वित्तीय संस्थांनी सध्या अस्तित्वात असलेल्या भांडवलाच्या वर्गीकरणाच्या चांगल्या संहितेचा वापर करून भांडवलाचे (अ) आदर्श, (आ) आदर्शवत, (इ) संशयित आणि (ई) बुडित जिदगी असे वर्गीकरण करावे. आदर्शवत जिदगी भरून काढण्यासाठी या प्रकारच्या पण न फेडलेल्या कर्जांच्या दहा टक्के इतकी आणि संशयित जिदगी भरून काढण्यासाठी तारणातील अपुरेपणा पूर्णपणे भरून काढण्याइतकी तरतूद करावी. बुडित जिदगी पूर्णपणे निलंबित करावी अथवा त्यासाठी पूर्णपणे तरतूद करावी.

(9) बँकांनी व वित्तीय संस्थांनी आपले ताळेबंद वस्तुस्थितीदर्शक व अचूक असतील असे पाहावे.

(इ) कर्ज वसुलीसंबंधी शिफारशी -

(10) बँकांना व वित्तीय संस्थांना कर्जे वसूल करण्यात अडचणी येतात. वसूल न झालेल्या कर्जात या संस्थांचे भांडवल मोठ्या प्रमाणात अडकून पडते. म्हणून वसुलीची प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी तिवारी समितीच्या शिफारशीप्रमाणे विशेष त्यायासनांची स्थापना करावी.

बँका व वित्तीय संस्थांवरील न वसूल करता येणाऱ्या कर्जांचा भार कमी करण्यासाठी जिदगी पुनर्बांधणी निधी (Assets Reconstruction Fund) उभा करावा. या निधीने बँका व वित्तीय संस्थांचे संशयित देणे स्वतंत्र लेखापालाने ठरविलेल्या दराला वटवावे. या निधीतून बँकांनी सहभागीत दिलेली व संशयित असलेली कर्जे प्रथम घटवावीत आणि त्या बाबतीतील प्रगती पाहून मग इतर संशयित व न वसूल करता येणारी कर्जे या निधीकडे वर्ग करावीत.

कर्जे पुनर्लक्षित करून घेव्याचा नेहमीचा मार्ग म्हणून या पद्धतीचा वापर करू नये. या पद्धतीचा वापर आधिवाणीच्या परिस्थितीतील व्यवस्था म्हणून करावा व ही योजना वसुलीच्या प्रक्रियेत असलेल्या कर्जापुरती मर्यादित असावी.

(11) आजारी असलेल्या संस्थांना दिलेल्या कर्जासंबंधी वेगळी व्यवस्था करावी लागेल. देखभाली-खाली अथवा पुनर्वसनाखाली असलेल्या संस्थांना दिलेली सहभागातील कर्जे अशा सहभागातील अग्रणी बँकेने अथवा वित्तीय संस्थेने इतर बँकांकडून अथवा वित्तीय संस्थांकडून, स्वतंत्रपणे व निःपक्षपातीपणे ठरविलेल्या बट्ट्याच्या दराला (discount rate) आपल्याकडे वर्ग करून घ्यावीत.

(ई) बँक पद्धतीच्या संरचनेसंबंधी शिफारशी

(12) बँक पद्धतीची संरचना विस्तृत करण्यासाठी समितीने पुढील शिफारशी केल्या आहेत.

- 1 भारतीय स्टेट बँक सहित एकूण 3 अथवा 4 बँकांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्य करावे.
- 2 देशभर शाखांचे जाळे पसरलेल्या 8 अथवा 10 बँका असाव्यात व त्यांनी सर्व प्रकारची बँक सेवा पुरवावी.
- 3 ठराविक भौगोलिक विभागात कार्य करणाऱ्या स्थानिक बँका असाव्यात.
- 4 शेती व संलग्न क्षेत्रांना सेवा पुरविणाऱ्या ग्रामीण बँका असाव्यात. प्रादेशिक ग्रामीण बँकांचा (RRB) त्यात समावेश असावा.

सरकारी क्षेत्रातील प्रत्येक बँकेने एक अथवा अधिक ग्रामीण उपबँका स्थापन कराव्यात. सरकारी क्षेत्रातील त्या बँकेच्या ग्रामीण शाखा उपबँकेच्या अधिकारात द्याव्यात.

प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी सर्व प्रकारच्या अधि-कोषण सेवा लोकांना उपलब्ध करून देताना लक्ष्यगटांना किमान आत्ताच्या प्रमाणात तरी पतपुरवठा करावा. प्रादेशिक ग्रामीण बँकांचे व्याज दर व्यापारी बँकांच्या व्याज दराच्या तुलनेत अमावेत.

(13) यामुळे बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात येणार नाही असे शासनाने जाहीर करावे. त्यामुळे खाजगी क्षेत्रातील गतिशील बँकांच्या विकासातील

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

अडसर नष्ट होईल. खाजगी व सरकारी क्षेत्रातील बँकांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीत भेदभाव असू नये. नवीन बँक स्थापन करण्याच्या रिझर्व्ह बँकेच्या अटी पूर्ण करू शकणाऱ्या तसेच लेखा व विविध तरतुदींच्या बाबतीत व्यवहारी धोरण अमलात आणू शकणाऱ्या खाजगी क्षेत्रातील नवीन बँकांच्या स्थापनेवर निर्बंध असू नयेत.

(14) शाखा उघडण्यासंबंधीची परवानापद्धती बंद करावी. ग्रामीण भागातील शाखा वगळता इतर भागात शाखा उघडण्याचे अथवा बंद करण्याचे बँकांच्या व्यापारी निर्णयशक्तीवर सोपवावे.

(15) शासनाच्या विदेशी गुंतवणूकविषयक नवीन धोरणाला अनुसरून विदेशी बँकांना भारतात शाखा उघडण्यास, अथवा रिझर्व्ह बँकेला योग्य वाटल्यास उपबँका स्थापन करण्यास, रिझर्व्ह बँकेच्या विशिष्ट अटींवर परवानगी द्यावी. व्यापारी बँक व्यवसाय, गुंतवणूक बँक व्यवसाय आणि पट्ट्याने देण्याचे व्यवहार (leasing) करणे यासारख्या नवीन वित्तीय सेवांच्या बाबतीत भारतीय व विदेशी बँकांच्या सहयोगास परवानगी देण्यात यावी. विदेशी बँकांना भारतीय बँकांच्याच शर्ती लागू कराव्यात.

(16) भारतीय बँकांचे विदेशातील आर्थिक व्यवहार सुसंघटित केले पाहिजेत. ज्या देशांत भारतीय वस्ती मोठ्या प्रमाणात आहे त्या देशांत तसेच आंतरराष्ट्रीय प्रमुख वित्तीय केंद्रांत भारतीय स्टेट बँक सहित एक अथवा दोन बँकांना आपली कार्यक्षम विस्तारण्यास बराच वाव आहे. अंतरिम उपाय म्हणून वित्तीय पाया मजबूत असलेल्या व विदेशात बऱ्याच शाखा असलेल्या बँकांनी इतर बँकांच्या शाखा ताब्यात घेऊन कार्य करण्यासाठी उपबँका स्थापन कराव्यात. विदेशात स्थापन झालेल्या लहान बँकांचा कार्यभार स्वीकारून या मोठ्या बँकांना आपले कार्यक्षेत्र वाढविण्यास वाव देण्याचा विचार शासनाने करावा.

(उ) बँकांच्या संघटनाविषयी शिफारशी

(17) बँकांची अंतर्गत संरचना त्या त्या बँकांच्या निर्णयशक्तीवर सोपवावी. मध्यम व राष्ट्रीय

पातळीवरील बँकांची संरचना प्रमुख कार्यालय, प्रादेशिक कार्यालय आणि शाखा अशी त्रिस्तरीय असावी. फार मोठ्या बँकांची संरचना प्रमुख कार्यालय, प्रादेशिक कार्यालय, विभागीय कार्यालय आणि शाखा अशी चतुस्तरीय असावी.

बँकांच्या कामकाजात संगणकाचा वापर वाढवीत न्यावा.

(18) अधिकाऱ्यांची भरती स्वतंत्रपणे करण्याची बँकांना मुभा असावी. लिपिकांची भरती अधिकोषण सेवा भरती मंडळाकडून केली जावी, पण या मंडळाचे अध्यक्ष नेमण्याचे अधिकार संलग्न बँकांकडे सोपवावेत.

(19) भारतातील बँक पद्धतीवर अतिरिक्त नियमन आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या अधिपत्याखाली एक स्वायत्त संस्था स्थापन करून तिच्याकडून बँका व विविध वित्तीय संस्थांचे नियमन केले जावे. अंतर्गत लेखापरीक्षण व तपासणी अहवाल आधारभूत मानून पर्यवेक्षक प्राधिकरणाने तपासणी करावी.

(20) बँकांचे प्रमुख कार्यकारी संचालक नेमताना व्यावसायिकता व प्रामाणिकपणा यानाज प्राधान्य देण्यात यावे. या नेमणुका विख्यात लोकांच्या शिफारशीवरून केल्या जाव्यात. बँकेच्या कार्यकारी मंडळावर रिझर्व्ह बँकेचा प्रतिनिधी असण्याची आवश्यकता नाही. सरकारी क्षेत्रातील बँकांच्या कार्यकारी मंडळावर शासकीय प्रतिनिधी असावा. विविध वित्तीय संस्थांचे कार्यकारी संचालकमुद्धा याच पद्धतीने नेमले जावेत. विविध वित्तीय संस्थांतील परस्परांच्या भाग भांडवलातील सहभागाची आणि कार्यकारी मंडळावरील प्रतिनिधित्वाची जरूरी नाही.

(क) विविध विकास संस्थांसंबंधी शिफारशी

(21) भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने शिखर संस्था म्हणून तसेच पुनर्भांडवलीकरणाची कार्ये करावीत. प्रत्यक्ष पतपुरवठ्याचे कार्य एखादी स्वतंत्र संस्था स्थापन करून तिच्याकडे देण्यात यावे.

(22) राज्य विकास बँकांचे शासनाशी असलेले

संबंध तोडून त्यांचे कार्य व्यापारी तत्वावर चालविणे जरूरीचे आहे.

(23) विविध वित्तीय संस्थांनी व्यवसाय संस्थांचे व्यवस्थापन हातात घेण्यापेक्षा अस्तित्वात असलेल्या व्यवस्थापनाला, त्याचा कारभार सुरळीत असेल तर, हात देण्याचा प्रयत्न करावा.

(24) विविध वित्तीय संस्थांनी आपल्या भांडवलाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वैधानिक रोखता निधीतून मिळणाऱ्या कमी व्याज दराच्या भांडवलावर अवलंबून न राहता लागणारे भांडवल बाजारपेठेतून उभे करावे.

(ए) भांडवल बाजारासंबंधी शिफारशी

(25) गेल्या दशकात भांडवल बाजारात अनेक नवीन संस्था व नवीन प्रपत्रे अस्तित्वात आली आहेत. या परिस्थितीत भांडवल उभे करण्यावरील शासकीय नियंत्रण अप्रस्तुत ठरते. भारतीय रोखा व विनिमय मंडळाने (Securities and Exchange Board of India-SEBI) भागधारकांचे हितसंरक्षण करण्याच्या दृष्टीने दूरगामी स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्त्वे ठरवून द्यावीत व या तत्त्वांनी भांडवल उभारणी नियंत्रकाची जागा घ्यावी. भारतीय रोखा व विनिमय मंडळाने भांडवली बाजारातील व्यवहार ठरवून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार चालतील एवढेच नियमन करावे. भारतीय भांडवल बाजार क्रमाक्रमाने विदेशी गुंतवणुकीसाठी खुला करण्यात यावा.

(26) गेल्या दशकात भांडवल बाजारात स्थापन झालेल्या विविध नवीन संस्थांच्या नियमनासाठी रिझर्व्ह बँकेच्या अधिकारात एक स्वतंत्र संस्था स्थापन करावी.

(27) परस्पर निधींच्या (Mutual Funds) नियमनासाठी नवीन कायदा करण्यात यावा.

भिन्नमत पत्रिका

या समितीतील मृणाल दत्त चौधरी आणि एम. आर. श्रॉफ या दोन सदस्यांनी समितीच्या अहवालाला

अर्थसंवाद

भिन्नमत पत्रिका जोडली आहे. त्यांची भूमिका पुढील-
प्रमाणे आहे.

(1) बँकांच्या व विविध वित्तीय संस्थांच्या व्यवहारातील एकात्मता व स्वायत्तता त्यांच्या मालकी हक्कापेक्षा जास्त महत्त्वाची आहे.

(2) बँका व विविध वित्तीय संस्थांच्या मालकी संबंधीचा प्रश्न कोठेही उपस्थित न करता समितीच्या शिफारशी ज्या उद्दिष्टांवर आधारलेल्या आहेत ती उद्दिष्टे साध्य करता येतील असे समितीला वाटले. पण देशातील प्रस्थापित राजकीय परिस्थिती विचारात घेता आमच्या दृष्टीने या संस्थांची स्वायत्तता राखणे हे जास्त महत्त्वाचे आहे.

(3) शासनाकडे या संस्थांची मालकी राहणार असली तरी, सरकारी क्षेत्रातील बँका व वित्तीय संस्थांच्या संचालक मंडळांवर शासनाने आपले अधिकारी नेमू नयेत. वित्त मंत्रालयातील सध्याचा अधिकोषण विभाग विसर्जित करण्यात यावा.

(4) या संस्थांची मालकी म्हणून लोकसभेला व लोकांना शासन जबाबदार असते. पण जबाबदारी म्हणजे या संस्थांच्या कार्यामध्ये गुंतून जाणे नव्हे. ते कार्य व्यवस्थापन आणि संचालक मंडळाचे आहे. जबाबदारी पार पाडण्याचे कार्य रिझर्व्ह बँकेमार्फत करता येईल. बँका व वित्तीय संस्था यावरील रिझर्व्ह बँक आणि वित्त मंत्रालय यांच्या दुहेरी नियंत्रणाची परिस्थिती संपुष्टात आणण्याच्या मार्गात शासकीय संचालकांची नियुक्ती आड येते.

2

जागतिक लोकसंख्येचे आव्हान

जगाची लोकसंख्या स्थिर करण्यासाठी उपाय योजण्याची हे दशक ही जेवढी संघी आहे. त्यामुळे लोकसंख्या पुन्हा एकदा दुप्पट होण्यापासून आपण वाचू शकू. या दशकात आपण ही संघी गमावल्यास व कोणत्या तरी अतपेक्षित घटनेने मृत्यू दर न वाढल्यास लोकसंख्या स्थिर होण्यापूर्वी आजच्या तिप्पट झालेली असेल.

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

आतापर्यंत अनेक अर्थशास्त्रज्ञांना जगाची लोकसंख्या 1990 मध्ये 530 कोटी होऊन नंतर 1000 कोटीवर जाऊन स्थिरावेल असे वाटत होते. जन्म दर जास्त वेगाने कमी होईल या 'मध्यम बदलाच्या' गृहितावर हा अंदाज आधारलेला होता, पण लोकसंख्या वाढीची गती 'कमाल बदलाचा' काल दर्शविते. आजच्या जन्म-मृत्यू दराचा विचार करता येत्या 39 वर्षांत जगाची लोकसंख्या दुप्पट होईल.

लोकसंख्या 1000 कोटीवर स्थिरावण्यासाठी जननक्षम वयोवयदितील जोडप्यांना 2000 सालापर्यंत विश्वासजनक व परवडणारी कुटुंब नियोजनाची साधने पुरवावी लागतील. कुटुंब नियोजनाला सार्वत्रिक मान्यता व लोकांचा लहान कुटुंब संकल्पनेचा स्वीकार या दोन गोष्टी घडल्या तर कुटुंब नियोजनाची साधने वापरणाऱ्या जोडप्यांचे प्रमाण आजच्या 30 टक्क्यांवरून वाढून 75 टक्क्यांपर्यंत जाईल. स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानातील सुधारणा व प्रत्येक गरिबाला संधी प्राप्त करून देणे यामुळे हे लक्ष्य साध्य करणे जास्त सोपे होईल.

जननक्षम जोडप्यांपैकी 75 टक्के जोडप्यांनी कुटुंब नियोजनाचा अंगिकार केला तर 15 वर्षांत प्रत्येक कुटुंबातील मुलांची संख्या दोनापर्यंत कमी होईल. 2015 साली कुटुंबातील मुलांची संख्या सरासरीने 2.1 पर्यंत कमी होईल व 2050 मध्ये जगाची लोकसंख्या 900 कोटी इतकी होऊन 2095 मध्ये 930 कोटीवर स्थिरावेल.

कुटुंब नियोजनासाठी ज्या देशातून गर्भपाताचा अवलंब केला जातो त्या देशांत कुटुंब नियोजनाच्या साधनांचा वापर कमी असूनही जन्म दर कमी आहे. जोडप्यांनी परिणामकारक पद्धतीचा वापर केल्यास साधने न वापरताही जन्म दर घटतो.

जगाच्या लोकसंख्येपैकी 18 टक्के लोकसंख्या असणाऱ्या 29 देशांत आताच कुटुंबातील मुलांची संख्या 2.1 पेक्षा कमी आहे. 29 टक्के लोकसंख्या असणाऱ्या 12 देशांत साधने वापरणाऱ्या जोडप्यांचे प्रमाण 60 टक्के आहे, आणि या देशांतील कुटुंबातील मुलांची संख्या सरासरीने 2 ते 3 आहे.

303

आशिया व दक्षिण अमेरिकेतील सर्वेक्षणातून असे दिसून आले आहे की, विवाहित स्त्रियांपैकी 75 टक्के स्त्रियांचा कुटुंब नियोजनाची साधने वापरण्याकडे कल आहे. आफ्रिकेतही अलीकडे हा कल वाढू लागला आहे.

विकसनशील देशांतील जननक्षम जोडप्यांची संख्या येत्या दशकात प्रत्येक वर्षी साधारणपणे 1 कोटी 80 लक्षांनी वाढेल. त्यामुळे 2000 साली जननक्षम जोडप्यांपैकी 75 टक्के जोडप्यांना कुटुंब नियोजनाची साधने पुरविण्याचा खर्च आजच्या तिप्पट असेल. विकसनशील देशांतील शासन व उपभोक्ते यांपैकी 80 टक्के खर्च करतात.

आवश्यक तेवढी कुटुंब नियोजनविषयक माहिती व सेवा पुरविण्याचा तसेच त्यातील प्रशिक्षण व सेवेची व्याप्ती वाढविण्याचा व सुधारण्याचा विकसनशील देशांतील दर जोडपी वार्षिक खर्च सरासरीने मोठा डॉलर आहे. वापरल्या जाणाऱ्या विविध पद्धतींचे मिश्रण व ही सेवा पुरविण्याचे विविध मार्ग यामुळे विविध देशांतील कुटुंब नियोजन सेवा पुरविण्याचा दर जोडपी खर्च बदलत असतो. अमेरिकेत व एल् साल्वाडोरमध्ये लोकांची शस्त्रक्रियेवर जास्त भिस्त आहे. त्यामुळे अल्पकालीन खर्च जास्त असला तरी त्यापासून अनेक वर्षे संरक्षण मिळत असल्यामुळे हा खर्च दीर्घ कालावधीवर विभागता येतो. कुटुंब नियोजनाची साधने वापरणाऱ्यांना ही साधने त्यासाठीच्या सामूहिक वितरण व्यवस्थेद्वारे व अर्थसाहाय्य असलेल्या दरांनी पुरविणे फायदेशीर ठरते.

कोस्टा रिकासारख्या देशात साधने वाटपाचा अपेक्षित खर्च फार जास्त आहे. त्यामुळे हा खर्च कमी केल्याशिवाय 75 टक्के जोडप्यांना साधने पुरविण्याचा खर्च झेपणार नाही.

जगातील जननक्षम जोडप्यांपैकी 75 टक्क्यांपर्यंत कुटुंब नियोजनाची साधने पोहोचवण्याची असतील तर विकसनशील राष्ट्रांतील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमावरील खर्च 320 कोटी डॉलरवरून 1,050 कोटी डॉलरपर्यंत वाढवावा लागेल. या खर्चाचा बराच मोठा वाटा,

निदान अर्धा तरी, श्रीमंत औद्योगिक राष्ट्रांनी उचलला पाहिजे.

कुटुंब नियोजन आणि तत्संबंधित उपक्रमांसाठी विकसनशील राष्ट्रांत सध्या जवळपास 320 कोटी अमेरिकी डॉलर दर वर्षी खर्च होतात. यापैकी 63 टक्के घाटा या राष्ट्रांच्या शासनाकडून खर्च होतो, 17 टक्के उपभोक्ते स्वतः खर्च करतात आणि बाकी 20 टक्के भाग विदेशी दात्यांकडून येतो. यातून सध्या सुमारे 3 कोटी 60 लक्ष जोडप्यांना कुटुंब नियोजनाची साधने व सुविधा पुरविल्या जातात. सन 2000 मध्ये या गोष्टी अपेक्षित 8 कोटी 80 लक्ष जोडप्यांपैकी 75 टक्के जोडप्यांना पुरविण्यासाठी 1,050 कोटी अमेरिकी डॉलर लागतील.

एवढ्या रकमेची व्यवस्था कुणी करायची? जागतिक व्यवस्थेतूनच विकसनशील राष्ट्रांकडे पैशाचा ओघ अधिक यायला पाहिजे. बहुराष्ट्रीय विकास बँकांकडून सध्या प्रतिवर्षी 8.5 कोटी अमेरिकी डॉलर येतात. तो आकडा चालू दशकाच्या अखेरीस 100 कोटी डॉलरपर्यंत पोचायला हवा. विकसित राष्ट्रांनीही

तक्ता 1

विकसनशील राष्ट्रांची कुटुंब नियोजन कार्यक्रमांसाठीच्या खर्चाची तरतूद

(कोटी अमेरिकी डॉलर)

निधीचा स्रोत	सन 1988	सन 2000
1 विकसनशील राष्ट्रांची सरकारे	200	400
2 विकसनशील राष्ट्रांतील उपभोक्ते	55	100
3 विकसित राष्ट्रांच्या सरकारांकडून साहाय्य	53.4	400
4 विकसित राष्ट्रांतील खाजगी परोपकारी संघटना	4	50
5 बहुराष्ट्रीय विकास बँका	8.5	100
एकूण	320.9	1,050

अर्थसंवाद

लोकसंख्येच्या जागतिक समस्येच्या निराकरणासाठी आताच्या 53.4 कोटी डॉलरपासून 400 कोटी डॉलर-पर्यंत मंडत वाढविली पाहिजे. या राष्ट्रांचा सध्या-स्थितीत लष्करी खर्च दर दोन दिवसामागे 400 कोटी डॉलर आहे ही वस्तुस्थिती या संदर्भात बरेच काही सांगून जाईल.

विकासनशील राष्ट्रांची कुटुंब नियोजन कार्य-क्रमासाठीच्या खर्चाची तरतूद सध्या कशी होते आहे आणि सन 2000 मध्ये त्यात कसा व किती बदल अपेक्षित आहे. याची कल्पना तक्ता 1 वरून येईल.

(संदर्भ : Population Crisis Committee, 1990 REPORT ON PROGRESS TOWARDS POPULATION STABILISATION, Briefing Paper No. 23.)

3

अमेयकुमार दासगुप्ता

अमेयकुमार दासगुप्ता यांचे 14 जानेवारी, 1992 रोजी शांतिनिकेतन येथे दुःखद निधन झाले. लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सचे भूतपूर्व अध्यक्ष आय. जी. पटेल हे त्यांचे जामात. सध्या केंब्रिज विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक असलेले पार्थाकुमार दासगुप्ता हे त्यांचे चिरंजीव.

ढाका विद्यापीठात त्यांचे शिक्षण झाले. एम. ए. चा निकाल जाहीर होण्यापूर्वीच तेविसाव्या वर्षी ढाका विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे अधिव्याख्याते म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. भारतीय आंतरराष्ट्रीय अभ्यास संस्थेत तसेच केंब्रिज व ससेक्स विद्यापीठात त्यांनी अध्यापन केले. जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात ते अर्थशास्त्राचे मानद प्राध्यापक होते. तेथून एकोणांशीव्या वर्षी निवृत्त झाल्यावर ते शांतिनिकेतन येथे वास्तव्य करून होते. तेथेच ते निवृत्तले. 1934-36 मध्ये त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये लायोनल रॉबिन्स यांच्या मार्ग-दर्शनाखाली संशोधन पदवी घेतली.

त्यांचे वर्गमित्र सचिन चौधरी याना 1949 मध्ये 'दि इकॉनॉमिक विकली' आणि 1966 मध्ये इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली' ही साप्ताहिके

सुरू करण्यास त्यांनी मदत केली. 'इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली' प्रकाशित करणाऱ्या 'समीक्षा ट्रस्ट' चे ते अध्यक्ष होते. त्यांनी आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीमध्ये वरिष्ठ अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून कार्य केले. नॅशनल कौन्सिल ऑफ अप्लाइड इकॉनॉमिक रिसर्चेचे उप-महानिदेशक, राष्ट्रीय वेतन मंडळाचे सदस्य, भारत सरकारच्या आर्थिक सल्लागार मंडळाचे तसेच नियोजन मंडळाचे सदस्य, ए. एन. सिन्हा सामाजिक अनुसंधान संस्थेचे अध्यक्ष अशा विविध महत्त्वाच्या पदावर त्यांनी कार्य केले.

त्यांनी लिहिलेले लेख जगमान्यता पावले असून ते 'Planning and Economic Growth' (1965) आणि 'Phases of Capitalism and Economic Theory' (1983) या ग्रंथरूपाने प्रकाशित झाले आहेत. दास कॉपिटल शताब्दी ग्रंथ व आल्फ्रेड मार्शल शताब्दी ग्रंथात समाविष्ट झालेले त्यांचे लेख तज्ज्ञांनी नावाजलेले होते.

त्यांचे प्रकाशित ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत :

- (1) The Conception of Surplus in Theoretical Economics (1942)
- (2) War and Post-war Inflation in India (1950)
- (3) The Economics of Austerity (1975)
- (4) A Theory of Wage Policy (1976)
- (5) Epochs of Economic Theory (1985)

पहिल्या ग्रंथात त्यांनी वितरणयोग्य आधिक्याच्या गतिशून्य अवस्थेतील पैलूंचे विश्लेषण केले आहे. मार्शल यांच्या उपभोक्ताच्या संतोषाधिक्याची आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सिद्धान्ताच्या, अन्योन्य मागणीच्या लव-चिकतेच्या व आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील मूल्यतुल्यता दराच्या (terms of trade) संदर्भात चर्चा केली आहे. नंतरच्या विभागात त्यांनी वर्षणजन्य परिस्थितीत उद्भवणारे आधिक्य, पैसा व गतिशील पैलूंची चर्चा केली आहे. या विवेचनाच्या आधारे उपभोक्ता अथवा उत्पादक म्हणून कार्य करीत असलेल्या व्यक्तीच्या वर्तणुकीचे विवेचन करता येते. उपभोक्ताचा आपल्या जास्तीत जास्त गरजा भागविण्यापेक्षा जास्त तीव्र गरजा भागविण्याकडे व उत्पादकाचा जास्तीत जास्त

उत्पादन करण्यापेक्षा जास्त लाभदायक उत्पादन करण्याकडे कल असतो हे सहज स्पष्ट करता येते. महत्त्मीकरणाची ही गुणात्मक वाजू संख्यात्मक वाजूपेक्षा जास्त महत्त्वाची आहे असे त्यांचे प्रतिपादन होते.

दुसऱ्या ग्रंथात त्यांनी भावफुगवट्याच्या संदर्भात उपस्थित केलेले प्रश्न आजही बऱ्याच संशोधनांनंतर देखील अनुत्तरित राहिले आहेत.

तिसऱ्या ग्रंथात त्यांनी असे प्रतिपादन केले आहे की, भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत गुंतवणुकीचे व उत्पादनाचे निर्णय फक्त उत्पादक वर्गाकडून घेतले जातात; श्रमिकांचा हे निर्णय घेण्यात कोणताही सहभाग नसतो. त्यामुळे चैनीच्या वस्तू उत्पादन करण्यावर आणि उत्पादकांना फुरसद मिळवून देण्यावर जास्त भर देण्यात येतो. समाजाच्या दुर्मिळ उत्पादनसाधनांची ही उघळपट्टी असून त्यावर अंकुश ठेवला पाहिजे.

औद्योगीकरण करणाऱ्या विकसनशील देशांत बेकारी मोठ्या प्रमाणावर व दीर्घकाळ असते. मागणीचा अपुरेपणा हे त्यांचे कारण नसून भांडवली साधनांचा अपुरेपणा हे त्यांचे प्रमुख कारण असते. या अर्थव्यवस्थेत एका वाजूला कुठितावस्था असली तरी 'आधुनिक क्षेत्रातील' संघटित कामगार आपल्या एकजूटीच्या जोरावर वेतनात वाढ घडवून आणतो.

'Epochs of Economic Theory' हा ग्रंथ आर्थिक विचारप्रणालीचा जिवंत आणि जागता मागोवा

आहे. या ग्रंथाचे अनेक भाषांत भाषांतर झाले आहे. ठराविक ऐतिहासिक व सामाजिक तसेच आर्थिक अवस्थेत नमूण झालेल्या परिस्थितीत युगारंभ करणाऱ्या विवक्षित टप्प्यांतून आर्थिक सिद्धान्तांचा विकास कसा झाला ते या ग्रंथात दासगुप्ता यांनी विणवद केले आहे. विल ड्युरंड यांच्या 'Lessons of History' या ग्रंथातील 'History of Economics' या प्रकरणाची हा ग्रंथ वाचताना प्रकर्षाने आठवण होते. आज महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या समस्या काही कालावधीनंतर त्याच अर्थव्यवस्थेत कशा गैरलागू ठरतात, तसेच एका अर्थव्यवस्थेतील समस्या दुसऱ्या अर्थव्यवस्थेत अप्रासंगिक कशा वाटतात याचे विवेचन या ग्रंथात आहे.

'गांधीजींचे अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिण्याचे त्यांनी योजले होते व त्यासाठी साहित्यही जमविले होते. पण त्यांचा हा विचारप्रवर्तक ग्रंथ वाचण्याचे नशिबी नाही.

कै. दासगुप्ता केवळ अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते. ते मानवतावादी होते. त्यांना बागकाम करण्याचा छंद होता. ढाका, वाराणसी, दिल्ली, शांतिनिकेतन येथील निवासस्थानांच्या अंगणात त्यांनी विविध जातींच्या गुलाबांच्या बागा तयार केल्या होत्या. त्यांना आपल्या विश्वाध्यांबद्दल फार जिन्हाळा होता. तरुण अर्थशास्त्रज्ञांबरोबर चर्चा करण्यात त्यांना विशेष आनंद वाटे.

त्यांच्या निघनाने ज्या जाणत्या अर्थशास्त्रज्ञांच्या साखळीतील आणखी एक दुवा निखळला आहे.

□ □

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेची प्रकाशने

- नी. वि. सोवनी : अर्थसिद्धांत, आणखी चिकित्सक निबंध* (1977) : पृष्ठे 226, किंमत 20 रुपये.
- मो. वि. भाटवडेकर : शिक्षणाचे अर्थशास्त्र (1978), पृष्ठे 157, किंमत 20 रुपये, (वितरण व्यवस्था : व्हीनिस प्रकाशन, तपश्चर्या, 381 क, शनिवार पेठ, पुणे 411 030.)
- अ. ग. वापट : आंतरराष्ट्रीय व्यापार : सिद्धांत आणि धोरण* (1982), पृष्ठे 333, किंमत रु. 50 (वितरक : कॉटिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर कॉलनी, पुणे 411 030)
- नी. वि. सोवनी : खाफा विचारसरणी : चार व्याख्याने,* पृष्ठे 64, किंमत रु. 10, प्रकाशक : नी. वि. सोवनी, पुणे.

* ही पुस्तके स. अ. परिषदेच्या धुळे येथील कार्यालयाकडून मिळू शकतील.

पंधरावे वार्षिक अधिवेशन

सूत्रसंचालकांचे अहवाल

वर्चासत्र पहिले

पैसाविषयक सिद्धान्तातील आधुनिक प्रवाह

शरद शंकर जोशी *

1

विषय प्रतिपादन

देशातील चलनसंख्येतील बदल अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचे ठरतात. उत्पन्न व रोजगार इत्यादी सप्रणतीय आर्थिक चलांची वागणूक या बदलांशी निगडित असते. विशेषतः किंमत पातळीसारखे चल जाणून घेण्यासाठी पैसा संख्येविषयीचा अभ्यास अनिवार्य ठरतो. पैसा-विषयक सिद्धान्ताच्या क्षेत्रात अलीकडील काळात अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी फार महत्त्वपूर्ण योगदान केले आहे. जॉन हिक्स सारख्यांनी तर स्पर्धात्मक बजाराचे सामान्य तत्त्व पैसाविषयक क्षेत्राशी कसे निगडित करता येईल हे दाखविले आहे. पैसाविषयक अर्थशास्त्र आणि वास्तव आर्थिक शक्तीसंबंधी विवेचन करणारे अर्थशास्त्र या-मधील दुवा स्पष्ट करण्याचे अनेक प्रयत्न अभिमत पंथीय व नवअभिमतपंथीय अर्थशास्त्रीय वाङ्मयात आढळतात. या संदर्भात जॉन हिक्स यांचा नवीनतम प्रयत्न निःसंशय लक्षणीय ठरतो. पैसाविषयक विश्लेषण आणि वास्तव आर्थिक विश्लेषण यांच्या समन्वय-संबंधीचे विवेचन त्यांनी खूप पुढे नेले आहे.

पैसा व्यवहारात येतो ती मूलतः दोन मार्गांनी. एक तर खरेदीविक्रीचा व्यवहार करताना आवश्यक ती भूमिका-मूल्यनिश्चितीचे साधन-पार पाडण्याच्या मार्गाने आणि मूल्य अदा करण्याचे साधन म्हणून भूमिका पार पाडण्याच्या संदर्भात. अन्य कार्ये केवळ अंगभूत असून पैशाची रोकड रूपान्तर सुलभता त्यातूनच सिद्ध होते. गर्ली आणि शाँ यानी रोकड रूपान्तर सुलभ मत्तेवर भर दिला असला आणि ज्यामध्ये रोकड रूपान्तर सुलभता असते ती मत्ता म्हणजे पैसा असे त्यातून सूचित होत असले तरी वस्तुतः मूल्यपरिमाण आणि मूल्य अदा करण्याचे साधन याच मूलभूत कसोट्या ठरतात.

* उप-प्राचार्य, सर परशुरामभाऊ महाविद्यालय, पुणे

प्रत्यक्षात हजर प्रदान पद्धतीने (खरेदीचा व्यवहार करतेवेळीच किंमत देण्याच्या पद्धतीने) केले जाणारे व्यवहार फार थोडे. एका अर्थाने 'वापदा' पद्धतीचेच व्यवहार अधिक. ग्राहक व विक्रेता यांच्यातील व्यवहार कर्जकरारासारखे असतात. तो करार पूर्ण करण्यासाठी सर्वसाधारणपणे पैसा वापरतात. पण पैशात व्यक्त केलेले कर्ज पैशाखेरीज अन्य प्रकारेदेखील फेडता येते. 'ब'ने 'अ'कडून घेतलेले कर्ज फेडण्यासाठी 'अ'चे 'ब'कडून घेतलेले कर्ज वापरता येते. (आंतरराष्ट्रीय वस्तुविनिमय व्यवहारांकडे या दृष्टीने पाहता येईल.) 'अ' आणि 'ब' यांच्यातील व्यवहार सममूल्य नसले तरीही तिसऱ्या व्यक्तीच्या संदर्भातील कर्जांच्या देवघेवीतून मूल्य अदा करता येते. तिसरी व्यक्ती किंवा तिसरा पक्ष विचारात घेता (बहुपार्श्व किंवा अनेकपक्षी व्यवहारात) विश्वासाचा प्रश्न उद्भवतो. सर्वत्र व्यवहार हजर स्वरूपाचे मानल्यास अशा (बालरॉप्रणित) प्रतिमानात हा प्रश्न उद्भवत नाही. पण कर्जांच्या प्रतितोलातूनच मूल्य अदा करावयाचे झाल्यास परिस्थिती वेगळी राहिल. सर्वत्र कर्जकरार पाळले जातील असे नाही; पूर्णशाने पाळले त जाण्याची देखील भीती राहाते. याचाच अर्थ, सर्वत्र कर्जांचा नावलौकिक (दर्जा) सारखा नसतो. म्हणून बाजारात कमी प्रतीच्या कर्जांचा विनिमय दर बहुधाच राहतो. हुंडी स्वीकार बाजारात किंवा अन्य प्रकारच्या कर्जांच्या बाजारात देखील) अशा किंमती ठरत असल्याचे आडळते. केवळ हुंड्यांच्या किंवा अन्य कर्जांच्या देवघेवीखेरीज काही मध्यस्थ हुंडी वटविण्याचेही कार्य करतात. त्यासाठी त्यांना रोख रक्कम आणि हुंड्या आपल्याजवळ ठेवाव्या लागतात. ज्या हुंड्यांच्या बाबतीत कोणतीच कसूर नसते अशा हुंड्या (प्राथमिक हुंड्या किंवा वाटल्यास सरकारी हुंड्या म्हणा) मुदतीपूर्वी वटविताना कसूर कापून घेतली जाते. हा कसरीचा दर कालपसंतीशी निगडित असतो. हुंड्या व रोख रक्कम जवळ बाळगणाऱ्यांच्या मत्तारचनेत - रोखा संग्रहाच्या बाबतीत - प्रामुख्याने दोन कारणांमुळे फरक पडतो. एक तर, निव्वळ व्यापारव्यवहारातून रोख रकमेकरिता येणारी मागणी आणि दुसरे म्हणजे, हुंड्या व रोकड धारण करणाऱ्यांच्या सापेक्ष पसंतीतील बदल. व्याज दर निश्चितीचे अभिमतपंथीय विश्लेषण पहिल्या घटकाशी निगडित असल्याचे दिसते. वस्तुतः दोन्ही

घटक सारखेच महत्त्वाचे ठरतात. यांच्या आधारे व्याज दर संरचनेचे स्पष्टीकरण देता येईल.

एखाद्या व्यावसायिकाला ज्यादा रोकडीची आवश्यकता असल्यास हुंड्या वटवून ती गरज भागविता येईल. पण सर्वत्र व्यापाऱ्यांना अधिक रोकडीची गरज भासित असेल तर ती अन्य मार्गाने मिळवावी लागेल. त्यातून बँक ही संस्था कशी निर्माण होते हे वरील प्रतिमानाचाच विस्तार म्हणून सांगता येईल; सध्याची बँक व्यवसायपद्धती आणि अन्य वित्तीय संस्थांची संरचना त्याच प्रतिमानाची अभिव्यक्ती मानता येईल.

व्यक्तीच्या संदर्भात विचार करावयाचा झाल्यास, पैशाकरिता अल्पकालीन मागणी व दीर्घकालीन मागणी यातील फरक रोखासंग्रह समायोजन परिव्यय प्रतिमानावर आधारित असला तरी सर्वत्र अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत तसा फरक करण्यासाठी ते प्रतिमान उपयुक्त ठरत नाही. अर्थव्यवस्थेत नाममात्र पैसा पुरवठा बहिर्जात चल असेल तर आपल्याजवळील नाममात्र पैसा संख्येत बदल करून वास्तव्य शेष धारण बदलता येते. पण समष्टीय दृष्टीने विचार करावयाचा झाल्यास सर्वसाधारण किंमत पातळीतील बदल आवश्यक ठरतात. त्या परिस्थितीत रोखासंग्रह समायोजनात अनुस्यूत असणाऱ्या परिव्ययापेक्षा किंमत पातळीतील बदलात अभिप्रेत असणारा परिव्ययच प्रस्तुत ठरेल, असा युक्तिवाद डेव्हिड लेडलर यानी मांडला आहे. वस्तुतः वास्तव्यशेष परिणामाविषयीच्या पॅटिनकिट-प्रणित विश्लेषणात व्यष्टीय व समष्टीय प्रयोगातील फरक अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. लेडलरप्रणित विश्लेषणात मात्र त्याकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. म्हणूनच लेडलर यांच्या अल्पकालीन पैसा मागणी विश्लेषणाला तात्त्विक पाया लाभलेला नाही. ही उणीव दूर करण्यासाठी वास्तव्यशेष परिणामाच्या गतिशास्त्राच्या आधारे समष्टीय प्रतिमान तयार करण्याचे प्रयत्न चाललेले दिसतात.

पैशाकरिता मागणी संबंधीच्या मिल्टन फ्रिडमन-प्रणित उपयोजित सिद्धान्ताने परिचलन वेगाचे दीर्घकालीन स्वरूप महत्त्वाचे मानले. पण अतिदीर्घकाल विचारात घेता परिचलन वेगात बदल संभवतो व तो

पूर्वकथनीय असतो. अल्पकालखंडात परिचलन वेगातील बदल त्यांच्या जवळपास राहतो.

मिल्टन फ्रिडमन यांनी पैशाच्या जुन्या संख्या सिद्धान्ताचे जे पुनर्हज्जीवन केले त्यातून पैसाबाबत पुढे आला. त्यातून दृष्टित होणारा पैसाविषयक नियम मानला तर पैशाच्या पुरवठ्याची व्याख्या करण्यासंबंधीचा प्रश्न उद्भवतो. अर्थात त्यावर स्वाभाविकपणे कोणी असे म्हणेल की, तो प्रश्नच गौण ठरतो; कारण, पैसाविषयक नियमानुसार पैशाच्या एखाद्या प्रकारची संख्या (विशिष्ट प्रकारची एकूणात) किंवा त्यातील बदलाचा दर एकदा निश्चित केला की मग त्यानुसार अन्य प्रकारच्या पैशाची वागणूक अप्रत्यक्षपणे नियंत्रित होईल, असा विचार मनात येणे साहजिकच आहे. पण पैसापद्धतीमध्ये होत असलेली विविधांगी उत्क्रान्ती लक्षात घेता, हा तोडगा मान्य करता येत नाही. आधुनिक अर्थव्यवस्थांमध्ये घडून येणाऱ्या संस्थात्मक बदलांमुळे खुद्द M₁ मध्ये समाविष्ट होणाऱ्या सत्तासंचात बदल असंभवतीय नाही. म्हणूनच पैसाविषयक नियमाच्या पूर्ण विरोधात वाटणारे स्वेच्छाधीन धोरण प्रत्यक्षात पूर्णतया सोडून देता येणार नाही. वित्तीय क्षेत्रात झपाट्याने बदल घडून येत असून या नवोन्मेषांमुळे त्यांच्या योग्य नियमनासाठी मध्यवर्ती संस्थेला स्वेच्छाधीन धोरणाचा अवलंब अनिवार्यपणे करावा लागेल यात शंकाच नाही.

अर्थात पैसावृद्धी लक्ष्ये गाठण्यासाठी (किंवा एका अर्थाने पैसाविषयक स्वेच्छाधीन नियमाचे उल्लंघन टाळण्यासाठी) शासनाला स्वयंशिस्त पाळावी लागेल. सापेक्ष किंमत स्थैर्य राखण्यासाठी देखील ती गोष्ट अत्यावश्यक ठरेल. पण त्याचा अर्थ शासनाच्या आर्थिक कार्यक्रमाची व्याप्ती कमी करावी असे मुळीच नाही. वस्तुतः (खुली अर्थव्यवस्था विचारात घेता) मध्यवर्ती बँकेने अवलंबावयाचे उपरोक्त धोरण राजकीयदृष्ट्या तटस्थ राहू शकते.

पैशाच्या तटस्थतेची चर्चा पैसाविषयक सर्वसाधारण समतोल प्रतिमानाच्या चौकटीत करण्यापेक्षा या प्रश्नाचा ऊहापोह वेगळ्याच दृष्टिकोनातून करावयास हवा. पैसाश्रिष्ठित अर्थव्यवस्थेतील संख्यात्मक बदलावर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी पैशाचा वापर न

करणारी अर्थव्यवस्था गुणात्मकदृष्ट्या कशी वेगळी याचाच विचार श्रेयस्कर ठरू शकेल. पण त्यासाठी वॉलरॉप्रणित संरचनेच्या प्रस्तुततेचाच फेरविचार क्रमप्राप्त ठरतो. पैसा विनिमय माध्यमाचे कार्य करतो. अर्थव्यवस्थेतील बेकारी अशा पैशाच्या अस्तित्वाशी निगडित आहे. माहिती परिपूर्ण नसल्याने समतोलासाठी आवश्यक ती समायोजने नीटपणे घडून येत नाहीत, म्हणूनच सर्वसाधारण विषमतेत स्थिती उद्भवते. वस्तूंचा विनिमय वस्तूंच्याच माध्यमातून न ज्ञान्य तर बाजार माहितीची अधिकच उणीव भासू लागते. उपक्रमीने वस्तूंचे जे उत्पादन केलेले असते त्याच वस्तूंच्या मोबदल्यात कामगार त्या उपक्रमीकडे काम करीत नसतात. कामगार आपले श्रम बाजारात देऊ करतात ते पैशाच्या मोबदल्यात. त्यामुळे एखाद्या उपक्रमीने मजुरीचा खर्च वाढवून अधिक लोकांना कामावर घेतले तरी त्याच्या वस्तूंची विक्री पुरेशी वाढेल किंवा नाही, हे त्या उपक्रमीला कळू शकत नाही. रोजगारातील वाढीवरोबर व्यवसाय संस्थेचा नफा वाढू शकतो. पण एका व्यवसाय संस्थेत कामावर असलेले श्रमिक अन्य व्यवसाय संस्थांच्या वस्तूवर आपला पैसा खर्च करतात. त्यामुळे एखाद्या व्यवसाय संस्थेने उत्पादन (रोजगार) वाढवावयाचे म्हटले तर मागणीत वाढ होऊन सर्व उत्पादन विकले जाईल ही माहिती उत्पादकाला निश्चयाने मिळेल काय? लिऑफू, ब्रेनसी यासारख्या संशोधकांनी प्रस्तुत प्रश्नांचा पाठपुरावा केलेला दिसतो. पण श्रमाचा एखाद्याच सेवनीय वस्तूशी विनिमय येथे गृहीत आहे. उपभोगवादी सामाजिक चास्तवाशी हे गृहीत जुळणारे नाही.

लिऑफूसारख्या नवकेन्सवाद्यांचे म्हणणे असे आहे की, पैशाकरिता मागणीची व्याजदर लवचिकता भांडवली वस्तूंच्या किमतीचे पूर्ण रोजगार समतोलाशी समायोजन घडून देऊ देत नाही. दुतरे असे की, परिणामकारक मागणी आणि काल्पनिक मागणी व परिणामकारक मागणी यातील तफावत, या बाबी बेकारीच्या प्रश्नाशी महत्त्वपूर्ण रितीने निगडित असल्या तरी त्यांचा पाठपुरावा करण्यासाठी पैसा व पतपैसा यांची भूमिका विचारात घ्यावीच लागते. उत्पन्न मर्यादेच्या अधीन असणारी मागणी ती परिणामकारक मागणी, की ज्यामुळे उत्पन्न व पैसा यावर मर्यादा पडते ती परिणामकारक मागणी? नवकेन्सवाद्यांनी केलेले

विश्लेषण परिणामकारक मागणीच्या संकल्पनेवर आधारित असून पैसाविषयक घटक त्या संकल्पनेच्या मुळाची आहेत.

भाववाद आणि बेकारी यांच्यातील संबंधाचे स्वरूप किंवा त्यांच्यातील सममूल्यन महत्त्वाचे ठरते ते केवळ अल्पकालखंडाच्या दृष्टिनेच. दीर्घकालखंडात ते ओघानेच नाहीसे होत असल्याचे दिसते. अर्थात, असा दीर्घकालखंड नेमका केव्हा सुरू होतो, नेमका किती कालखंड किंवा त्या दोन चलांमधील संबंध नाहीसा होण्यासाठी कमिश्नरी किती मोठा कालखंड लागतो, हा प्रश्न अद्याप अनुत्तरितच आहे.

सध्या जगातील विकसित व विकसनशील अशा सर्वच देशांत भाववादींची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर स्वरूप धारण करीत आहे. या समस्येवर तोडगा म्हणून कोणते पैसाविषयक धोरण निश्चित करावे हा सध्याचा एक महत्त्वाचा प्रश्न ठरतो. ही समस्या गुंतागुंतीची आहे ती या अर्थाने की, त्यावर इलाज करण्यासाठी ज्या धोरणाचा अनुनय केला जाईल त्यामुळे शासनाला आपल्या सार्वजनिक धोरणाची अन्य उद्दिष्टे गाठणे कठीण होईल. पैशाच्या पुरवठ्यातील वाढीचा दर पूर्वनिश्चित करता येणे शासनाला शक्य असते. पण ते केल्याने व्याज दर, नियमन दर, गुंतवणूक दर, रोजगार वृद्धी इत्यादी समष्टीय चल ईप्सित पातळीवर राखले जातील असे नाही; किंबहुना, अशा अन्य लक्ष्यांचे पर्याप्त दर निश्चित करणे कठीण होईल. तसेच सरकारी खर्चासाठी वित्तपुरवठा करण्याच्या बाबतीत अनेक अडचणी संभवतात. याचा अर्थ एवढाच की, पैसाविषयक धोरणाची आखणी व कार्यवाही करताना संभाव्य अडचणींची जाणीव ठेऊन त्यातून मार्ग काढण्यासाठी सतत सावधगिरीने प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

2

निबंधांचा गोष्टवारा

या चर्चासत्रामाठी एकूण तेरा निबंध सादर झालेले आहेत. त्यांचे पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल. सैद्धान्तिक चर्चेवर भर देणारे निबंध-7, पैशाच्या

सध्या सिद्धान्ताची अनुभवाधिष्ठित चिकित्सा-4 आणि पैसाविषयक धोरण-2.

पहिल्या गटातील निबंध पैशाकरिता मागणी-विषयीची चर्चा करणारे आहेत. एल. एस. पाटील आणि डी. जी. पाटील यांच्या निबंधात फिशर, केन्स यांचे पैशाच्या मागणीसंबंधीचे विचार सारांशरूपाने देण्यात आले असून त्यामध्ये विल्यम बोमॉल, टोबिन इत्यादींनी कोणती भर घातली हे सांगण्याचा प्रयत्न आहे. तसेच, मिल्टन फ्रिडमन यांनी पैशाच्या मागणी संबंधीच्या सिद्धान्तात सुचविलेल्या सुधारणांवाही त्या निबंधात संक्षिप्त उल्लेख आहे. या संदर्भातील अभिमत पंथीय विश्लेषण व केन्सप्रणित चिकित्सा यांचे संश्लेषण करणारे प्रयत्न होणे जरूरीचे असल्याचे त्यांनी सांगितले आहे.

क. श्री. कुलकर्णी यांनी पैशाकरिता मागणी म्हणजे काय व ती ठरविणारे घटक कोणते याबाबतच्या सिद्धान्ताचा आढावा घेण्याच्या हेतूने 'पैशाची मागणी : काही मतप्रवाह' हा निबंध सादर केला आहे. प्रत्यक्षातील अनुभव जसेस धरता पैशाकरिता मागणी स्थिर आहे किंवा नाही याविषयी निर्णायक अनुमान काढणे कसे कठीण आहे याकडे त्यांनी लक्ष वेधले आहे.

जा. झि. पाटील यांनी अर्थव्यवस्थेत भाववाद का होते या प्रश्नाची फिशर व केन्स यांच्या दृष्टिकोनातून चिकित्सा केली असून फिलिप्स वक्र विश्लेषणाची प्रस्तुतता अलीकडील काळात कमी झाली असल्याचे म्हटले आहे. अनेक देशांत वाढत्या किमती आणि बेकारी ही दोन्ही वैशिष्ट्ये एकाच वेळी प्रत्ययास येत असून या समस्येवर उपाय म्हणून 'स्थूल आर्थिक उद्दिष्टे गाठण्यासाठी सूक्ष्म आर्थिक प्रेरणांचा उपयोग' करणे जरूरीचे ठरते, यावर त्या निबंधात भर देण्यात आला आहे.

भाववादीचे स्पष्टीकरण गतिशास्त्रीय दृष्टि-कोनातून दिले जाते. या प्रकारच्या विश्लेषणाचा धावता आढावा घेण्याचा प्रयत्न श्रीराम पेडगावकर यांनी आपल्या "चलनवादींचे मुदावादी समीकरण" या निबंधात केला आहे. भारतातील भाववादींचा विचार करता या देशात पैसावाद लागू पडत नाही,

अर्थसंवाद

असा निष्कर्ष त्यांनी काढला आहे.

अर्थव्यवस्थेत पैशाचे नेमके स्थान कोणते याविषयीच्या विश्लेषणात तटस्थतेचा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. ना. अ. आंबेडकर यांनी आपल्या निबंधात पैशाची अतटस्थता स्पष्ट केली आहे. विकसित अर्थ-व्यवस्थांमध्ये पैशाच्या तटस्थतेविषयी नेमकेपणाने काहीच सांगता येत नाही, असे त्यांनी सूचित केले आहे.

सी. पं. खेर यांनी आपल्या निबंधात पैशा-संबंधीच्या सैद्धांतिक वादाचा व अनुभवाचा आढावा घेतला आहे. मिल्टन फ्रिडमनसारख्यांनी पैसाविषयक नियमांचे आग्रही प्रतिपादन केले. पण त्यांनी सुचविलेले धोरण प्रत्यक्षात यशस्वी ठरलेले दिसत नाही. म्हणूनच राजकोषीय धोरणाला पहिले स्थान देऊन पैसाविषयक धोरण त्यानुसार निश्चित केले पाहिजे, असा निष्कर्ष त्या निबंधात मांडण्यात आला आहे.

अन्य वस्तूप्रमाणेच पैसा ही वस्तूदेखील मानवी श्रमातून निर्माण होणारी वस्तू असून फिशरच्या समी-करणाशी जुळणारे समीकरण (कार्ल मार्क्सच्या पैसाविषयक विचारांच्या आधारे) मांडता येते, असे फोले यांनी दाखवून दिले. फिशरचे समीकरण आणि फोले यांनी मांडलेले समीकरण या दोहोंची तुलना करण्याचा प्रयत्न दि. व्. जहागिरदार यांनी लिहिलेल्या टिपणात आढळतो.

भारतासारख्या विकसनशील देशात चलन संख्या सिद्धान्त कितपत लागू पडतो यासंबंधीच्या निबंधात मा. ल. अंत्रे-बा. ना. कांबळे, अ. अं. महाडिक-वि. बं. ककडे, बा. द. कुलकर्णी, कुंदा दामले यांच्या निबंधांचा समावेश करता येईल. अंत्रे-कांबळे यांनी आपल्या निबंधात सन 1950-51 ते 1985-86 या काळातील भारतातील चलनपुरवठा व किंमत पातळी यातील संबंधाचा मागोवा घेतला आहे. काही अपवादात्मक कालखंड बगळता त्या दोहोंमध्ये प्रमाणशीर संबंध नसल्याचे आढळून आले. महाडिक-ककडे यांनी गेल्या दशकातील भारतातील चलनपुरवठा, राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत पातळीतील वाढ यांच्यातील संबंध तपासून पाहिला. त्यात त्यांना असे आढळून आले की, M_2, M_3

M_4 आणि घाऊक किंमती यांच्यातील सहसंबंध घनात्मक व प्रबळ आहे. तसेच M_1 आणि राहणी-मानाचा निर्देशांक यांच्यातील सहसंबंध अधिक प्रबळ असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. बा. द. कुलकर्णी यांनी देखील सन 1981-82 ते 1990-91 या काळातील भारतातील पैशाचा पुरवठा, राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत निर्देशांक यासंबंधीच्या आकडेवारीवरून निघणारे निष्कर्ष आपल्या निबंधात मांडले आहेत. आखाती युद्धासारखे बाह्य बळकंदेखील भाववादीम जबाबदार असल्याचे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे. कुंदा दामले यांनी चलन संख्या सिद्धान्ताविषयीचा कोणता दृष्टिकोन विकसनशील देशांच्यादृष्टीने समर्पक ठरतो, या प्रश्नाचा उद्गापोह केला आहे.

पैसाविषयक धोरणाबाबत विवेचन करणारे दोन निबंध आहेत. वि. शि. साठे यांनी आपल्या निबंधात भारतातील पैसाविषयक धोरणाच्या अपयशाची कारण-मीमांसा केली आहे. या धोरणाच्या यशस्वितेसाठी भारतातील सर्व प्रकारच्या वित्तीय संस्थांवर मध्यवर्ती पैसाविषयक संस्थेकडून परिणामकारक नियंत्रण ठेवले जाण्याची गरज असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. रोहिणी मिसाल यांनी आपल्या निबंधात भारतातील भाववाढ नियंत्रित करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक, वित्त मंत्रालय, राजकोषीय धोरण यांच्यातील सुसूत्रतेच्या आवश्यकते-वर भर दिला आहे.

3

चर्चेसाठी प्रश्न

पहिल्या चर्चासत्राचा विषय 'पैसाविषयक सिद्धान्तातील आधुनिक प्रवाह' आणि या विषयावर सादर करण्यात आलेले निबंध विचारात घेता चर्चासत्रात अनेकविध प्रश्न उपस्थित करता येतील. त्यापैकी महत्त्वाचे काही सुद्धे म्हणून पुढील बाबींची चर्चा करणे उचित ठरेल.

- 1) पैसा-मागणी फलाचे स्वरूप
- 2) मत्तासंच दृष्टिकोनाचे पैलू-प्रगत विश्लेषण.
- 3) नवकेन्सवाद आणि बेकारी

- 4) पैसा अधिष्ठित अर्थव्यवस्थेच्या अस्तित्वाचे समर्थन नवकेन्सवादामध्ये पैसा व पैशाची भूमिका या-बाबतच्या तत्त्वाची फेरमांडणी ?)
- 5) वॉलरॉप्रणित तौलनिक स्थितिक प्रतिमानाच्या संदर्भात आणि आर्थिक अभिवृद्धीची प्रक्रिया अनुभवणाऱ्या अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात-संख्यात्मक बदलांच्या संदर्भात- पैशाची तटस्थता. पैशाचा वापर न करणारी अर्थव्यवस्था मुणात्मकदृष्ट्या वेगळी. पैशाचे अस्तित्व हेच अनैच्छिक बेकारीच्या आणि सर्वसाधारण असमतोलाच्या मुळाशी ?
- 6) समष्टीय अर्थशास्त्राचा (बाजार-तात्त्विक) मूलाधार या दृष्टीने, निरसनकार्य करणाऱ्या बाजार-पद्धतीची आणि तर्कसंगत अपेक्षांच्या गृहितांची चिकित्सा.
- 7) भाववाद रोखण्याच्या बाबतीत पैसाविषयक धोरणाचा वापर कितपत लहरी स्वरूपाचा व का ?
- 8) पैसावाद विरुद्ध केन्सवाद या संबंधीचा (अद्याप वादग्रस्त राहिलेल्या दोहोंपैकी) एक मुद्दा : पैसा विषयक धोरणाची कार्यवाही पैसाविषयक दीर्घ-कालीन स्वरूपाच्या नियमानुसार असावी का ? संस्थात्मक बदलांचा प्रभाव लक्षात घेता या बाबतीत काय म्हणता येईल ?

चर्चासत्राचा विषय लक्षात घेता, त्या विषयाचे काही महत्त्वाचे पैलू, उदाहरणार्थ, नवकेन्सवाद्यांनी विकसित केलेल्या सर्वसाधारण समतोलाच्या तत्त्वाचे पैसाविषयक सिद्धान्ताच्यादृष्टीने महत्त्व, पैसाविषयक गतिशास्त्राची वाटचाल इत्यादी विषयांवरही निबंध आबयास हवे होते.

4

चर्चेचा गोष्टवारा

चर्चासत्राचा विषय "पैसाविषयक सिद्धान्तातील आधुनिक प्रवाह" असा असल्यामुळे त्यासंबंधीची तात्त्विक चर्चा अपेक्षित होती. प्रत्यक्षात पैसाविषयक

धोरणाविषयीचे प्रश्न तसेच भारताच्या पैसाविषयक धोरणाचे प्रश्न चर्चेत अधिकांशाने उपस्थित करण्यात आले.

पैशाकरिता मागणीसंबंधीच्या सिद्धान्तात मानस-शास्त्रीय घटकांचा विचार आला असून रोखासंग्रहाचे निर्धारण त्या घटकांशी कसे निगडित आहे हे दाखवून दिले गेले.

मिल्टन फ्रिडमन यांनी पैशाकरिता मागणीचे जे विश्लेषण केले ते केन्सप्रणित विश्लेषणाशी कोणकोणत्या बाबतीत जुळणार आहे. याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न चर्चेत दिसून आला.

भारताच्या पैसाविषयक धोरणासंबंधीचे काही मुद्दे चर्चेत उपस्थित करण्यात आले. भारतभर पैसा-विषयक धोरण निश्चित करताना M_1 , M_2 , M_3 , M_4 इत्यादींचे सापेक्ष महत्त्व नेमके किती विचारात घेतले जाते याविषयी भारताच्या रिझर्व्ह बँकेकडून स्पष्ट असे वक्तवित्व कधी सांगितले जाते, असे मत काही वक्त्यांनी व्यक्त केले.

भारताच्या पैसाविषयक धोरणाची आखणी चक्रवर्ती समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार कितपत होत आहे याचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न काही वक्त्यांनी केला. पण खरे तर या देशाचे पैसाविषयक धोरण हे या देशाने स्वतंत्रपणे ठरविलेले धोरण आहे काय ? या धोरणावर जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी यासारख्या संस्थांचाच पगडा असल्याचे मत अनेकांनी व्यक्त केले.

परदेशातील अर्थशास्त्रज्ञांनी तेथील परिस्थिती विचारांत घेऊन मांडलेले पैसाविषयक सिद्धान्त भारतातील परिस्थितीला लागू करणे कसे चुकीचे ठरते हे काही वक्त्यांनी स्पष्ट केले. या देशातील भावफुगवटाची परिस्थिती नियंत्रित केली जाण्यासाठी काळ्या पैशासंबंधीचा प्रश्न सोडविणे अत्यंत निकडीचे आहे, यावर चर्चेत भर देण्यात आला. मागणी नियंत्रण, पुरवठा व्यवस्थापन याविषयी चोटक चर्चा झाली.

उपसंहार

प्रस्तुत चर्चासिवात ज्या महत्त्वाच्या सैद्धान्तिक मुद्यांची चर्चा व्हावी अशी अपेक्षा होती त्यापैकी अनेकांची चर्चा झालीच नाही, हे लक्षात घेऊन समा-रोपाच्या भाषणात काही प्रमुख प्रश्नांचा थोडक्यात परामर्श घेण्यात आला.

पैसा-मागणी फलाचे स्वरूप

मिल्टन फ्रिडमन यांनी अनुभवाधिष्ठित दृष्टि-कोनातून पैसा-मागणी फल स्थिर असल्याचे प्रतिपादन केले. संख्येने कमी चल ज्यामध्ये समाविष्ट आहेत असा तो फलात्मक संबंध आहे; फलात्मक स्वरूपावर भर आहे. निरनिराळ्या काळांना व स्थळांच्या बाबतीत तो संबंध लावून पाहताना त्यातील निर्णायक चले बदलावी लागता कामा नयेत. चल घटकांच्या किमतीदेखील विशेष बदललेल्या नसणे येथे अभिप्रेत आहे. या वैशिष्ट्यपूर्ण पैसा-मागणी फलामुळे पैसावाद हा अभिमतपंथीय व नवअभिमतपंथीय विचारांपेक्षा वेगळा ठरतो. गेल्या पंधरावीस वर्षांच्या काळातील अनुभवाधिष्ठित पुराव्या-वरून असे आढळून आले आहे की, संस्थात्मक बदलां-मुळे उपरोक्त फलाच्या बाबतीत पालट झालेला असून परिणामतः पैसाविषयक धोरणाच्या कार्यवाहीच्या दृष्टीने त्यातून महत्त्वाच्या गोष्टी सूचित होताना.

पैसा-मागणी संबंधीच्या सांख्यिकी आधार सामग्रीमध्ये कालानुरूप फार तफावत पडते. अति दीर्घकालीन बदल हे त्याचे कारण होय. अल्पकालीन पैसा-मागणी फल यातील भेद जसां महत्त्वाचा ठरतो तसा वैयक्तिक पैसा-मागणी फल आणि बाजार पैसा मागणी फल यातील फरक देखील समजून घ्याव्यास हवा. वैयक्तिक दृष्टिकोनातून पाहता मत्तासंच समा-योजन खर्च महत्त्वाचा ठरतो, हे खरे; पण, समष्टीय पातळीवर वेगळ्या प्रतिमानाचा विचार करावा लागतो. पैसा बहिर्जात असेल तर वास्तव लेख साठ्या-तील बदलांकरिता किमत बदल आवश्यक ठरतो. किमती ताठर असल्यास समतोल प्रस्थापित करण्याची प्रबावदारी व्याज दरावर येते (असे आपण मानून

चालतो). व्याज दरातील बदलांनुसार उत्पन्न बदल किंवा अन्य बदल संभवतात असे धरून चालतो. पण लेडलरसारख्यांच्या मते याला अनुभवाधिष्ठित आधार नाही. मग प्रत्यक्षात ही एकूण प्रक्रिया कशी असते? पारेषण (संक्रामण) यंत्रणा नेमके काय करते? येथे व्याज दर कितपत महत्त्वाचा ठरतो? किमती ताठर असताना पैशाचा पुरवठा व पैशाची मागणी यामध्ये व्याज दरामार्फत समानता घडून येणे तत्त्वतः शक्य आहे, पण प्रत्यक्षात तसा पुरावा उपलब्ध नाही. पैशाच्या संख्येतील बदलांमुळे पारेषण (संक्रामण) यंत्रणा सुरू होण्यासाठी व्याज दर बदलला पाहिजे हे बरोबर; पण तो बदल नाणे बाजारात समतोल निर्माण करणारा असतोच असे नाही.

पतबाजार परिकल्पनेचे श्रेष्ठत्व

अंतर्जात स्वरूपाचा नाममात्र पैशाचा पुरवठा लक्षात घेतल्यास नाणे बाजार परिकल्पना आणि पत बाजार परिकल्पना तपासून पाहणे उद्बोधक ठरते. सापेक्षतेने विचार करता पत बाजार परिकल्पना श्रेष्ठ तर ठरते; कारण, येथे लोक बँकांना जी मत्ता (तारण) देतात त्यापेक्षा वेगळी उत्पन्नदायी मत्ता (पुनश्त्पादन-शक्य भांडवल) उपलब्ध होऊ लागते. येथे पैसा निर्मितीमुळे खर्चप्रवाह सुरू होऊन त्याचा पैसा मागणी फलातील अन्य चलांवर (उत्पादन, किमती इत्यादींवर) परिणाम होऊ लागतो. यातच प्रस्तुत परिकल्पनेचे वेगळेपण साठविलेले आहे. येथे नाणे बाजार परिकल्प-नेतील कार्यकारणसंबंधाच्या दिशेपेक्षा वेगळी दिशा (पैशाकडून फलांतर्गत चलांकडे - अशी दिशा) सूचित होते. कार्यकारण संबंधाची ही दिशा आणखी दोन बाबतीत आढळते. एक तर राजकोषीय संस्थांना पत-पुरवठा केल्यास होणारे बदल. पैशाच्या विस्ताराचा हा स्रोत लक्षात घेता पैसा निर्मितीकडून पैशाच्या मागणी फलातील चलांकडे अशी कार्यकारण संबंधाची दिशा स्पष्ट होते. अंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील बदल आणि देशाच्या अंतरराष्ट्रीय व्यवहार ताळेबंदातील पैशाच्या संख्येतील परिणामरूप बदल विचारात घेता अशीच कार्यकारण संबंध दिशा आढळते.

पैसा ही एक टिकाऊ वस्तू आहे असे मानून लेडलर यांनी पैशाच्या मागणीसंबंधी जी अनुभवाधिष्ठित

चिकित्सा केली, त्यामध्ये पॅटिनकिनप्रणित वास्तवशेष-परिणामासंबंधीच्या तात्त्विक विश्लेषणातील महत्त्वाचा भाग दुर्लक्षित होला आहे. म्हणूनच पैशाच्या मागणीसंबंधी लेडलर यांनी केलेल्या अनुभवा-धिष्ठित अभ्यासाचा अन्वय लावताना त्यात तात्त्विक आधाराचा अभाव जाणवतो. याचर उपाय म्हणून वास्तवशेष परिणामाच्या गतिशास्त्रावर लक्ष केंद्रित होत असल्याचे दिसते.

से यांचा नियम आणि बाजार निरसन

पैशाच्या मागणीसंबंधीच्या पुराव्याची से यांच्या (एकूण किमान आठ सिद्धान्तांपैकी कोणत्याही एका), सिद्धान्ताची सांगड घालणे अतिशय कठीण आहे. लिलाव-नियंत्रणाचे अस्तित्व गृहीत धरले तर निरसन बाजारयंत्रणा मान्य करता येईल; पण प्रत्यक्षात तसे नाही.

ठराविक काळाने बाजाराचे निरसन होण्याच्या दृष्टीने किमती पुरेशा प्रमाणात बदलत नसतील तर त्याचे अनेक परिणाम दिसू लागतात. त्यावेळी नेमकी कोणती शक्ती का करते? पॅटिनकिन, क्लोव्हर, लिऑफू बॅरो आदींनी विकसित केलेल्या केन्सप्रणित विश्लेषणात याचे उत्तर मिळते. निरसनकार्य राशीकडून केले जाते. (व्यापार-चक्रांचे एक स्पष्टीकरण म्हणूनही या राशी चढ-उतारांकडे पाहता येईल.)

भावस्थिरक साठा

पण, 'राशी निरसनकार्य करतात' हे किमती ताठर का राहतात याचे उत्तर नव्हे. किमतींच्या ताठरतेचा योग्य खुलासा जोपर्यंत देता येत नाही तोपर्यंत समष्टीय प्रतिमानाचे पूर्वकथन सामर्थ्य स्वाभाविकच सीमित राहते. यातून मार्ग काढावयाचा झाल्यास पैसा कोणते विशेष कार्य करतो, पैशाकडून कोणती भूमिका बजावली जाते याचा थोडा विचार करावा लागतो. पैशाचे 'भावस्थिरक साठा' हे कार्य विशेष महत्त्वाचे ठरते. पैशाकडून पार पाडल्या जाणाऱ्या या वैशिष्ट्यपूर्ण भूमिकेत बरील प्रश्नाचे उत्तर सापडते. अपुऱ्या माहितीच्या आधारे घेतल्या जाणाऱ्या (व नंतर

बहुतांश चुकीच्या ठरणाऱ्या) निर्णयांपायी होणारा खर्च पैशाच्या भावस्थिरक साठ्यामुळे कमी होतो (लेडलर, जॉनसन).

चुकीच्या किमती का टिकून राहतात, हे यातून समजते. जेव्हा किमती बदलणे (समतोलाच्यादृष्टीने) जरूरीचे असते तेव्हा त्या बदलल्या न गेल्याने देणारा खर्च पैशाच्या धारणामुळे घटतो. (येथे आणखी एक मुद्दा लक्षणीय वाटतो. समष्टीय दृष्टीने विचार करता पैशाच्या खरेदीशक्तीच्या बाबतीत काहीशी ताठरता व परिणामरूप पूर्वकथनक्षमता असल्याशिवाय अर्थ-व्यवस्था वर्धनक्षम कशी होणार? किमत ताठरतेसारखी सामाजिक घटना अचदीच अनिष्ट ठरते काय?)

से यांचा नियम अनुभवाधिष्ठित विधान म्हणून खरा ठरत नाही. याचाच अर्थ, मूलभूत आर्थिक प्रश्नाची सोडवणूक करण्याच्या बाबतीत किमतर्यंत्रणा अयशस्वी ठरते. से यांच्या नियमाचे उल्लंघन होते ते जशांमुळे की, मजुरी दर व किमती बाजार निरसन पातळीपर्यंत तात्काळ नेल्या जाण्यासाठी आवश्यक तेवढी माहिती उपक्रमीजवळ नसते.

तर्कसंगत अपेक्षा

तर्कसंगत अपेक्षा लक्षात घेता असे म्हणता येईल की, शासनाला पुरेशी माहिती असेल व त्यानुसार शासनाची कृती असेल तर ती माहिती यथावकाश खाजगी उपक्रमांची मालमत्ता बनते, आणि त्या माहितीच्या आधारे ते वागतात. हे खरे असेल तर अर्थ-व्यवस्थेच्या कार्यात सुधारणा होण्यासाठी माहितीच्या क्षेत्रात शासनाचे एकदाच श्रेष्ठत्व पुरेसे ठरणार नाही. शासनाला सतत एक पाऊल पुढे राहावे लागेल. सध्याच्या युगातील माहिती क्रांतीमुळे कदाचित ते शक्य होईल.

शुद्ध स्वरूपाच्या तर्कसंगत अपेक्षा परिकल्पनेच्या बाबतीत अनेक प्रश्न उपस्थित होत असल्याने त्या परिकल्पनेची स्वीकारार्हता काहीशी कमी झाली हे लक्षात घेऊन त्यातील अडचणी व आक्षेपाहून बाकी विचारात घेऊन थोडी सुधारणा करून स्थूल स्वरूपात ती परिकल्पना मांडताना पुढील घटकांचा आधार घेता येईल.

अर्थसंचालक

(1) अर्थव्यवस्थेच्या कार्ययंत्रणेबद्दलचे ज्ञान अपूर्ण असते.

(2) आधारसामग्रीचे संकलन व प्रक्रियीकरण खर्चिक स्वरूपाचे असते.

(3) प्रत्यक्षात, अपेक्षांमधील बदलाबरोबर व्यवहारात तात्काळ बदल घडून येत नाहीत. मॉडेलि-अॅनीसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे नव्या माहितीनुसार निर्णय घेण्याच्या बाबतीत उपक्रमी (दीर्घकालीन करारामुळे किंवा बांधिलकीमुळे) असमर्थ असतात.

तरीपण (क्लेमंट्स, जॉन्सन यांच्यासारख्या) काही अर्थशास्त्रज्ञांना असे वाटते की, पैशाचा पुरवठा व अन्य चलणाऱ्या वर्तनाविषयी विविध प्रकारची माहिती वापरता येणे शक्य असल्यामुळे भाववाढीच्या दराचे (अनुकूलनाधारित अपेक्षा परिकल्पनेशी तुलना करता) अधिक विनचूक पूर्वकथन करता येते.

पारेषण (संक्रामण) यंत्रणा

वर म्हटल्याप्रमाणे काही उपक्रमींना चलन-विस्तार दर व भाववाढ दर यांच्यातील संबंध शोधून काढता आला व त्याला अनुलक्षून कृती करता आली तर पारेषण (संक्रामण) यंत्रणा मध्येच बंद पडेल; रोखे बाजारातील दलाल न अन्य निर्णयकर्ते लोक भाववाढ अपेक्षांमधील बदल प्रतिबिंबित करणारी किंमतवाढ करतील आणि विषमतेला निर्माण होण्या-पूर्वीच ही कृती केली जाईल. अशा रितीने विषमतेला निर्मितीस प्रतिबंध केला गेल्यामुळे पारेषण (संक्रामण) यंत्रणा सुरू राहण्याचा प्रयत्न उद्भवत नाही.

किंमतीतील बदल आणि उत्पादन यांच्यामध्ये पैशातील उत्पन्नाची विभागणी कशी होते हे स्पष्ट करणारी यंत्रणा या दृष्टीने पारेषण यंत्रणेकडे पाहता येते. या दृष्टीने ही यंत्रणा महत्त्वाची मानली तर अंतर्जात भाववाढीच्या अपेक्षांमुळे वागणुकीवर कोणता परिणाम होतो हे जाणून घ्यावे लागेल; तसेच व्याज दरातील बदलाचा परिणाम कोणत्या प्रकारच्या खर्चावर घडून येतो हेही पाहिले पाहिजे.

उपक्रमींना अपेक्षांप्रमाणे वागणे शक्य असल्यास पैशाच्या पुरवठ्यातील अपेक्षित बदलाचा पैशातील उत्पन्नावर प्रत्यक्ष परिणाम हे माध्यम राहिल. तसेच पैसा वाढीच्या दरातील जे बदल अपेक्षित नसतील त्यांच्या बाबतीत पारेषण यंत्रणा-मत्तासंच विषमतेलाच्या मागनि - कार्यरत होऊन उत्पादनात बदल घडून येईल.

उपरोक्त विभागणी लोकांच्या अपेक्षांवर, त्यांच्या बांधिलकीवर तसेच तूट भरून काढण्यासाठी शासनाकडून अवलंबिला जाणारा मार्ग आणि विदेशी चलन बाजारातील व्यवहार इत्यादी घटकांवर अवलंबून राहिल.

अपेक्षा प्रबलित फिलिप्स वक्र

'हरवलेले समीकरण' शोधण्याच्या कार्यात अपेक्षा प्रबलित फिलिप्स वक्र विश्लेषण मदत करते. पण श्रम-बाजाराच्या ज्या गृहितांवर ते आधारित आहे तींच अद्याप वादग्रस्त असल्याने अडचणी निर्माण होतात. केवळ श्रम-बाजारयंत्रणेच्या बाबतीत नव्हे तर सर्वच प्रकारच्या बाजारातील हालचालीवर परिणाम घडवून आणण्याच्या बाबतीत किंमत अपेक्षांची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

अपेक्षा कशाचे फल असतात? वर्तन हे अपेक्षांचे स्थिर फल असते काय? या बाबतीत निश्चितपणे शोधून काढता येण्यासारखा स्थिर संबंध माहित झाला तर तो अर्थव्यवस्थेच्या संरचनेचाच एक घटक मानून सुधारित प्रतिमानाच्या दिशेने प्रयत्नशील राहता येईल. संस्थात्मक पात्रवृद्धी आणि आर्थिक धोरणांची कार्य-वाही यासंबंधीच्या माहितीचा अपेक्षा निर्मितीत वापर केला जाणे शक्य आहे. पैसाविषयक धोरण, राजकोषीय धोरण तसेच विनिमय दर धोरण यांच्या क्रिया, प्रति-क्रिया व आंतरक्रियांचा अपेक्षा निर्मितीवर व चलणाऱ्या किंमतीवर प्रभाव पडतो.

प्रत्येक वेळी प्रत्येक प्रकारच्या धोरणाशी सुसंगत अशी स्वतंत्र पारेषण प्रक्रिया राहते. धोरणातील बदलांनुसार त्या प्रक्रियेच्या स्वरूपात अनिवार्यपणे बदल घडून येतो. त्यामुळे 'काळचा पेटी'ची संरचना

एकमेवाद्वितीयं राहूच शकत नाही. आत नेमके काय घडते हे उपरोक्त क्रिया, प्रतिक्रिया व आंतरक्रिया समजल्याशिवाय सांगता येत नाही.

धोरणात्मक ध्वन्यर्थ

भाववादीचे नियंत्रण हे एक अत्यंत गुंतागुंतीचे कार्य आहे; कारण अशा नियंत्रण कार्यक्रमांमुळे अधिक धोरणाची अन्य उद्दिष्टे प्राप्त करण्याच्या शासनाच्या कुवतीवर बऱ्याच पडतात. आणखी असे की, पैशांच्या वाढीची नियोजित लक्ष्ये गाठण्यासाठी वित्तीय क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणणे भाग पडते. तसेच पैसांविषयक धोरणाचे परिणाम ज्या पारिषण यंत्रणेद्वारे घडून येतात त्या यंत्रणेचे अविभाज्य अंग म्हणून बेकारी निर्माण होत असते. म्हणूनच पैसांविषयक धोरणाची कार्यवाही अर्धवट (काहीशी स्वेच्छाधीन) राहिलेली दिसते.

केन्सनी जुना पैशाचा संख्या सिद्धान्त त्याज्य ठरविण्याचा प्रयत्न केला. पण आता कोणतीच मध्यवर्ती बँक केन्सप्रणित स्पष्टीकरणाचा आश्रय घेण्यास तयार नाही.

जे शासन तुटीच्या वित्तव्यवस्थेचे धोरण अवलंबिते त्याला एकंदरीत आपल्या इच्छेप्रमाणे फेरफार (व्यूहरचनानुसारी बदल) हवे असताना, मध्यवर्ती व्यवस्थेला हे रुचत नाही. तरीपण आपल्या शिस्तीनुसार शासनाला आदेश देणे इंग्लंड-अमेरिकेच्या देखील मध्यवर्ती बँकांना शक्य झालेले नाही. त्या देशातील शासनव्यवस्था आपल्या खर्चाच्या महत्त्वक्रमानुसार पैशांच्या विस्ताराचे धोरण अवलंबितात.

पुरवठा व्यवस्थापनाचे महत्त्व

भारतातील पैसांविषयक नियंत्रणाच्या बाबतीत

रिझर्व्ह बँकेची भूमिका प्रभावशून्य ठरली आहे. त्याची कारणमीमांसा येथे देण्याचे प्रयोजन नाही. भारतासारख्या विकसनशील देशात दारिद्र्यनिर्मूलन कार्यक्रमांमुळे मागणीचा दाब वाढतच राहणार. अशा परिस्थितीत पुरवठा व्यवस्थापन हा भाववाढ रोखण्यातील निर्णायक घटक ठरतो. आणखी असे की, सभाव्य किंवा अपेक्षित रोजगार वाढीबरोबर देखील पैशातील उत्पन्न वाढतच राहिल. हे लक्षात घेता पुरवठाचाच बाजू भक्कम करणे जरूरीचे ठरते. कार्यदक्ष वितरणाद्विष्टित पुरवठा व्यवस्थापनाकडे दुर्लक्ष केल्यास दारिद्र्यनिर्मूलन योजना असफल होण्याचे भय टांगते राहते.

भाववादीबरोबर देशातील कमकुवत गटांना रक्षण मिळण्याची काही व्यवस्था असेल तर दहापंधरा टक्के भाववाढ अनिष्ट ठरणार नाही. तरीही भाववाढीवर नियंत्रण ठेवणे दोन कारणांमुळे जरूरीचे ठरते. एक तर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील भारताचे स्पर्धासामर्थ्य राखण्यासाठी भाववाढ रोखली पाहिजे. दुसरे असे की, भाववाढीमुळे गुंतवणूक खर्च वाढून देशाच्या विकास कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीचा मार्ग अवरुद्ध होतो. अभिमतपंथी स्थिरीकरण धोरणाचा मूलाधार मानल्या जाणाऱ्या राजकोपीय व पैसांविषयक टंचाईचा मिश्र कार्यक्रम हाती घेण्याऐवजी मजुरी, वेतन व किंमत यांच्या नियंत्रणाचा स्थिरीकरर कार्यक्रम राबविणे निकडीचे ठरते. अशा कार्यक्रमात 'प्रभावलोपन तत्त्वा' ला वाच नसावा; यांच्या बाबतीतील प्रभावलोपन परिणाम फक्त संघटित क्षेत्रांना लागू होत असल्याने (विशाल असंघटित क्षेत्रे लक्षात घेता) ती तरतूद कमालीची विषमन्यायी ठरते.

□ □

भारतातील अनौपचारिक क्षेत्रातील श्रमिकांच्या समस्या

श्रीनिवास खांदेवाले *

निबंधांचे वर्गीकरण

प्रस्तुत सत्रासाठी एकूण सतरा निबंध आले होते. ते चर्चेला सादर करण्याच्या दृष्टीने सात भागात विभागले आहेत. ते असे.

(1) सैद्धान्तिक भूमिका : अंजली कुलकर्णी.

(2) दोन विशेष अभ्यास : (अ) पुण्यातील जुन्या कपड्यांचा बाजार : अनिल वर्तक आणि (आ) अमरावती विभागातील सायकल रिक्शा चालकांचा अभ्यास. अ. ह. पाचकवडे.

(3) सामान्य अभ्यास : (अ) नागपूर शहरातील अनौपचारिक क्षेत्राचा आर्थिक अभ्यास : विनायक देशपांडे व ऋचा घटे. (आ) धुळे शहरातील घरेलू कामगारांच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीचा एक स्थूल अभ्यास : पोळ, दिवटे व पिसे, (क) बार्शी शहरातील विगारी कामगारांचे आर्थिक सर्वेक्षण : अनिल सूर्यवंशी, पंढरीनाथ पायघन व नामदेव हिप्परकर.

(4) बालमजुरांची समस्या : (अ) शरद जावडेकर, (आ) बालकामगार वैधानिक विसंगती व त्रुटी : सुधाकर कुलकर्णी, (इ) बाल कामगार पिळवणूक : कैलास बत्रे.

(5) वीट कामगारांचा अभ्यास : (अ) सांगली जिल्ह्यातील वीट उद्योगातील स्थलांतरित कामगारांचा अभ्यास : व्ही. डी. उपाध्ये-चव्हाण, (आ) नंदुरबार शहरातील वीट कामगारांची सामाजिक आर्थिक पाहणी : भास्कर आनंद पाटील व सुरेश उत्तम पाटील

(6) ऊस कामगार : (अ) ऊस तोड कामगारांच्या समस्या : स्वरूप व उषाय : जी. डी. जाधव,

* अर्थशास्त्र विभाग, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

(आ) ऊस तोडणी व वाहतूक कामगारांचा चिकित्सक अभ्यास : वसंत जुगळे, (इ) ऊस तोड व वाहतूक हंगामी कामगारांचा अभ्यास : कैलास ववले व रामचंद्र रसाळ.

(7) बहु आयामी अभ्यास : (अ) अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगार समस्या आणि उपाय : उपाय : विकास मुकाळे, (आ) स्वयंसेवी क्षेत्रातील असंघटित रोजगाराचे स्वरूप आणि समस्या : आर. के. स्वामी, (इ) भारतातील कामगारांच्या समस्या-स्वरूप व उपाय : रमेश वटके.

2

निबंधांचे सारांश

अंजली कुलकर्णी यांच्या मांडणीनुसार अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारही असंघटित असतात, परंतु ग्रामीण क्षेत्रातील असंघटित कामगार क्षेत्र व (ग्राममुख्याने) शहरी औद्योगिक क्षेत्राशी जोडलेल्या सेवा क्षेत्राचा तो एक भाग समजावा का किंवा ते समकक्ष आहेत का हे अजून सध्यांनिक पातळीवर स्पष्ट व्हायचे आहे. त्यातील धूसरता अशी आहे की, ही संकल्पना शहरी सेवा क्षेत्राच्या संदर्भात मांडली गेली असूनही असंघटित क्षेत्राशी ती समकक्ष म्हणूनही वापरली जाते. इतर अभ्यासकांच्या व शासकीय अभ्यासांवरून त्यांनी मुंबई, कलकत्ता इत्यादी महानगरांमध्ये अशा कामगारांचे प्रमाण एकूण कामगारांच्या सुमारे 50 टक्के असल्याचे ध्वनित केले आहे.

वर्तक यांनी पुण्यातील जुन्या तयार कपड्यांचा व्यापार करणाऱ्या विक्रेत्यांचा अभ्यास केला आहे. विषयाची निवड नाविष्यपूर्ण आहे. दरमहा कमी उत्पन्न, उत्पन्नाचे वर्षभरातील विषम वाटप, कर्ज-बाजारीपणा, आपसातील तीव्र स्पर्धा आणि वित्तीय संस्थाकडून वित्त पुरवठ्याचा अभाव ही ह्या उद्योगाची व त्यात काम करणाऱ्या उद्योजकांची वैशिष्ट्ये आहेत. महानगरपालिकेने अशा उद्योजकांना गाळे उपलब्ध करून देऊन स्थिरता प्रदान करावी अशी लेखकांची सूचना आहे.

पाचकवडे यांनी अमरावती विभागातील बुलढाणा, अकोला, अमरावती जिल्ह्याच्या ठिकाणच्या एकूण 180 सायकल रिक्शा कामगारांचा अभ्यास सादर केला आहे. ह्यातील निम्म्यापेक्षा अधिक कामगार स्थलांतरित होते. शहरात राहण्याची सोय नसणे, इतर रोजगार उपलब्ध नसणे किंवा तो हंगामी असणे व त्यात रिक्शा व्यवसायापेक्षा कमी मजुरी असणे, बहुतांश कामगार अनुसूचित जाती व जमातीचे असणे, अशिक्षितता व अल्पशिक्षितता, अपुऱ्या उत्पन्नामुळे कुटुंबातील इतरांना काम करावे लागणे, विशिष्ट प्रकारच्या अतिश्रमामुळे छाती, कंबर, पांटे व गुडघे यांचे आजार निर्माण होणे, तीन-चतुर्थांश चालकांच्या रिक्शा भाड्याच्या असणे, वृद्धापकाळाची निर्वाहव्यवस्था नसणे इत्यादी वैशिष्ट्ये ह्या निबंधातून निदर्शनास येतात. ह्या श्रमिकांना रिक्शा कल्याणाच्या सोयी, विभा, आवास, व अन्य बारमाही व्यवसाय शासमाने उपलब्ध करून द्यावा अशा सूचना केल्या गेल्या आहेत.

विनायक देशपांडे व ऋचा घटे यांनी नागपूर शहरातील 50 कंत्राटी कामगार व स्वयंरोजगारितांचा अभ्यास केला आहे. बहुतेक श्रमिक ग्रामीण भागातील हंगामी व अस्थिर रोजगारामुळे बारमाही रोजगारांच्या आशेने शहरात आलेले आहेत. निबंधात कौटुंबिक उत्पन्न, खर्च, शिक्षण, प्रवास, सण उत्सवांवरील खर्च व वचत यांचा आढावा घेतला आहे. वित्तीय संस्थांकडून वित्त पुरवठ्याचा अभाव व श्रम संघटनेचा अभाव हे प्रकर्षाने निदर्शनास येतात. बाजारातील गाळे, व्यवसायासाठी आधारभूत संरचनात्मक सोयी, नागरी नियोजन, त्यांच्या वस्तूसाठी बाजार, सामाजिक सुरक्षा इत्यादींचा प्रबंध केला जावा अशा सूचना लेखकांनी केल्या आहेत.

पोळ, दिवटे व पिसे यांनी धुळे शहरातील 75 घरगुती कामगारांचा अभ्यास सादर केला आहे. सर्वत्र प्रतिसादक पुरुष असावेत असा भास शीर्षकावरून होतो. तालिका 2 वरून त्या सर्व स्त्रिया असाव्यात असे वाटते, परंतु स्पष्ट उल्लेख निबंधात नाही. त्यामुळे सूचनांमध्ये व्यसनाधीनता कमी करण्याची सूचना कोणास उद्देशून आहे ते कळत नाही. ह्या कामगारांच्या मध्ये सगळ्याच प्रकारच्या जातींचा, अशिक्षितांचा व अल्पशिक्षितांचा भरणा आढळून येतो. 75 टक्के प्रति-

सादकांचे उत्पन्न रु. 101 ते 350 च्या दरम्यान होते. कमी उत्पन्न, साप्ताहिक सुट्या न मिळणे ही वैशिष्ट्ये आढळतात. स्वयंसेवी संघटनातर्फे प्रबोधन व शासनातर्फे वेतन-सेवा शर्ती निश्चिती हे उपाय सुचविले गेले आहेत.

सुर्यवंशी, पायघन व टिप्पणकरांनी आवश्यक व नाविन्यपूर्ण असा विषय निवडून बार्शी शहरातील 156 बिगारी कामगारांचा अभ्यास केला आहे. त्यात उत्पन्न, खर्च व आर्थिक स्थितीचा आढावा आहे. हे मजूर शहराच्या मध्यवर्ती जागी जमून आपले श्रम दैनिक विकण्याचा प्रयत्न करतात. ह्या बाजाराशी वैशिष्ट्ये म्हणणे काम मिळण्याबाबतची दैनंदिन अशाश्वती व रोज बदलणारे मजुरीचे दर. हे मजूर बार्शीच्या सभोवतालच्या 10-15 मैल परिसरातून रोज येणे जाणे करतात. लेखकांच्या मते बार्शीत ह्या मजुरांचा पुरवठा अतिरिक्त व मागणी कमी आहे. अशिक्षितता, अपुरे उत्पन्न, अत्यल्प सुधारणा, असंघटितता ही ह्या श्रमिक गटाची वैशिष्ट्ये आहेत. सातत्याने रोजगार, किमान मजुरी इत्यादींची व्यवस्था शासन, स्वयंसेवी संस्था, बँका, इत्यादींच्या प्रयत्नांमधून व्हावी अशा सूचना केल्या गेल्या आहेत.

जावडेकरांनी लोणावळा येथील चिक्कीच्या कारखान्यांमध्ये काम करणाऱ्या 60-70 बाल श्रमिकांची माहिती निबंधात सादर केली आहे. त्या कारखान्यांमधील आज तरुण असलेले काही कामगारही पूर्वी बाल कामगार म्हणून भरती झालेले आहेत. हमाल पंचायतीने संघटित विरोध केल्यामुळे तीन वर्षांपासून बाल कामगारांची नवी भरती बंद आहे. हे बाल कामगार अल्पशिक्षित व बहुजन समाजातील आहेत. कायदा असूनही बाल कामगारांना आठ तास काम करावे लागते व अजूनही ते हक्काची रजा, विमा योजना इत्यादींपासून वंचित आहेत. भांडवलशाही चौकट सोडून समाजवादाचा आग्रह, शिक्षणाचा हक्क, नियंत्रित औद्योगिकरण, श्रम संघटना व स्वयंसेवी संस्थांचे ह्या क्षेत्रात कार्य इत्यादी उपाय लेखकाने सुचविले आहेत.

मुधाकर कुलकर्णींच्या सैद्धान्तिक निबंधात त्यांनी वेगवेगळ्या उद्योगविषयक कायद्यात बाल श्रमिकांच्या जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

वयोमर्यादेतील विसंगती प्रभावीपणे दर्शविल्या आहेत. तसेच बाल श्रमिकांच्या रोजगारासंबंधीच्या अटी भंग केल्या गेल्या तर मालकांना केल्या जाणाऱ्या शिक्षेतील त्रुटी देखील निदर्शनास आणल्या आहेत. परंतु पालकांचे दारिद्र्य लक्षात घेता बाल कामगार किंवा पालक यांच्याकडून ही समस्या सोडविण्याचे परिणामकारक प्रयत्न होतील असे दिसत नाही. म्हणून देशभरातील वैधानिक तरतुदीमध्ये बाल श्रमिकांची एकच व्याख्या असावी. तसेच कायदा भंग केल्याची शिक्षा असावी, सक्तीचे शिक्षण चौदाव्या वर्षापर्यंत दिले जावे व बाल श्रमिक ही राष्ट्रीय समस्या मानून त्यासंबंधी उपाय-योजना केली जावी असे त्यांनी सुचविले आहे.

नवले यानी बाल कामगारांच्या प्रश्नाची निर्मिती, इतिहास व भारतातील कायद्यातील तरतुदी नमूद केल्या आहेत. संगमनेर शहरातील 25 बाल कामगारांच्या सर्वेक्षणाचे निष्कर्षही सादर केले आहेत. ह्या कामगारांचे अल्प वय, कुटुंबांचा मोठा आकार, दारिद्र्य, शिक्षणाचा अभाव, सर्वांचे 9 किंवा त्यापेक्षा अधिक कामाचे तास, प्रौढ श्रमिकांच्या एक-चतुर्थांश ते एक-तृतीयांश इतकीच मिळणारी मजुरी, मुस्लिम मुलांचे अधिक प्रमाण ही त्या शहरातील परिस्थितीची वैशिष्ट्ये दिसतात. उत्पादन खर्च कमी करण्याचा बाल कामगार हा उत्पादकांना एक सुलभ मार्ग आहे हे लेखकाचे प्रतिपादन आहे.

उपाध्ये-चव्हाण यानी सांगली जिल्ह्यातील वीट उद्योगातील 315 स्थलांतरित कुटुंबांचा अभ्यास केला आहे. ह्या हंगामी रोजगारात स्त्रिया व बाल कामगारांचा बराच भरणा (63 टक्के) आढळला. पूर्ण कुटुंबे आसपासच्या जिल्ह्यांमधून कामाच्या शोधात येऊन सुमारे 50 टक्के स्थायिकही झालेली आढळली. स्त्री व बाल कामगारांना सुरक्षा कायदे लागू केले जात नाहीत असे सर्वेक्षणात दिसून आले. ह्या कायद्यांची अमल-बजावणी शासकीय अधिकाऱ्यांकडून नीट व्हावी, आवास व स्वास्थ्य विषयक सवलती मिळाल्यात, किमान वेतन मिळावे, बारमाही रोजगार मिळावा, त्यांच्यासाठी मदत निधी उभारता इत्यादी सूचना लेखकाने केल्या आहेत.

भास्कर आनंदा पाटील व सुरेश उत्तम पाटील

ह्यानी नंदुरबार शहरातील बीट व्यवसायातील 43 कुटुंबांच्या सर्वेक्षणाचे निष्कर्ष सादर केले आहेत त्यात अजूनही कुंभार जातीचे व भिल्ल जमातीचे लोक व्यवसायात मोठ्या प्रमाणावर असल्याचे दिसून आले. कामानुसार दाम दिले जाते व पावसाळ्याचे चार महिने हे काम बंद असते. मालक बदलण्याची प्रवृत्ती श्रमिकांमध्ये आढळली. नमुन्यामध्ये बाल कामगार बरेच आढळले. श्रमिकांना किमान वेतन कायदा माहित नव्हता असे दिसले. ह्या श्रमिकांची आवास-स्वास्थ्य व्यवस्था व राहणीमान निम्न प्रकारचे आहे. त्यांच्यामध्ये संघटन, हक्कांची जाणीव निर्माण करणे, मुलांना सक्तीचे शिक्षण देणे, बाल कामगारांच्या नेमणुकीला पायबंद घालणे, निदान पाच वर्षातून एकदा किमान वेतनात बदल करणे इत्यादी उपाययोजना लेखकांनी सुचविल्या आहेत.

जी. डी. जाधवांच्या निबंधात 1989-90 ह्या हंगामातील 18 नमुना खेड्यातील (कुटुंब संख्या दिली नाही) ऊसतोड कामगारांचे सर्वेक्षण आहे. ह्या कामगारांच्या स्थलांतरात नवीन जागेच्या आकर्षणापेक्षा मूळ गावी काम नसणे हा उत्प्रेषण (Push) कारक जास्त महत्त्वाचा होता. हे स्थलांतर जिल्हांतर्गत, आंतरजिल्हा व आंतरराज्य ह्या तिन्ही प्रकारचे आहे. त्यात अशिक्षित, निम्न जातींच्या संघटना न करू शकलेल्या कामगारांचा अधिक भरणा आहे. विश्रांतीचे तास, पगारी रजा, बोनस, सामाजिक सुरक्षा इत्यादी मिळत नाहीत. प्रदीर्घ काळ त्याच कारखान्यासाठी काम करत असूनही ते कंत्राटदारांमार्फत योजिले जात असल्याने कारखान्याचे मजूर मानले जात नाहीत. ह्या मजुरांना कायम करून घ्यावे, कामगार कल्याण व कामगार कायद्यांचा लाभ करवून द्यावा; मुकादम, कंत्राटदार व सावकारांकडून हाणारे ह्या कामगारांचे शोषण आवश्यक ती यंत्रणा निर्माण करून थांबवावे अशा सूचना निबंधात केल्या आहेत.

वसंत जुगळे यांनी ऊस तोडणी व ऊस वाहतूक करणाऱ्या असंचटित श्रमिकांच्या वेतनाच्या प्रश्नावर व औद्योगिक संव्धावर लक्ष केंद्रित केले आहे. पश्चिम/दक्षिण महाराष्ट्रात कामासाठी स्थलांतरित होणाऱ्या ह्या हजारो मजुरांचे आर्थिक शोषण मध्यस्थ, कंत्राटदार व कारखान्यांमार्फत होते. कारखान्यांनी टूस्ट किंवा

अन्य संस्था स्थापन करून त्यांच्यामार्फत ऊस तोडणी व वाहतूक स्वतंत्रपणे होते असे दाखविण्याचा प्रयत्न करून ह्या मजुरांना कारखानी मजुरांना मिळणारे फायदे नाकारते. त्यामुळे 1980, 1986 व 1988 मध्ये ह्या मजुरांनी संप केले. त्यामुळे आता मजुरी-विषयी त्रिपक्षी करार होऊ लागले आहेत. 1988 मध्ये शासनाने हा प्रश्न कायमचा सोडविण्याकरिता नेमलेल्या स्वरुते समितीने 45 टक्के मजुरी वाढ अंतरिम अहवालात मुचविली आहे. कामाच्या वेगळ्या प्रकारामुळे ह्या प्रश्नाशी संबंधित डाव्या आघाड्या स्पष्ट भूमिका घेऊ शकलेल्या नाहीत.

कैलास ववले व रामचंद्र रसाळ यांनी ऊस वाहतुकीचे प्रकार, साधने, त्या प्रक्रियेत लागणारे मजूर, मालमोटारी, ट्रॅक्टर, वाहतुकीचे दर, वाहतूक साधनांनुसार झालेली वाहतूक इत्यादीबद्दलची सांख्यिकी माहिती 1981-82 ते 1990-91 ह्या दहा वर्षांकरिता चांगल्याप्रकारे दिली आहे. बैलगाड्यांचा उपयोग ह्या कार्यात वाढत आहे. येथे काम करणारे बहुतेक मजूर आसपासच्या गावांतील अल्पभूधारक आहेत. झोपड्यांमधील दारिद्र्याचे जीवन, अपुरी मजुरी व सुविधांचा प्रबंध नसणे ही त्यांच्या दैनंदिन जीवनाची वैशिष्ट्ये आहेत.

विकास सुकाळे यांनी औपचारिक व अनीप-चारिक क्षेत्रांचे स्वरुप व त्यांची वैशिष्ट्ये, त्यात काम करणारी श्रमिक संख्या, कमी मजुरी, संघटनेचा अभाव, सामाजिक सुरक्षिततेचा अभाव, कर्जबाजारीपणा इत्यादी समस्यांचा उल्लेख करून संस्थात्मक, कायदेशीर व संघटनात्मक उपाय सुचविले आहेत.

आर. के. स्वामी यांनी ग्रामीण भामात धिकासाचे कार्य करणाऱ्या 90 नमुना स्वयंसेवी संस्थांमध्ये नोकरी करणाऱ्या कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांच्या भरती कमी पगार, बढती, कायम नोकरी, सामाजिक सुरक्षितता इत्यादी प्रश्नांकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या रोजगाराचे स्वरुप, शिक्षण, वेतन, इत्यादींबद्दल सांख्यिकी माहिती दिली आहे. त्यांच्या समस्या डोळसपणे सोडविल्या जाव्या असे सुचविले आहे.

रमेश कटके यांनी शेतमजूर, ऊसतोडणी मजूर, खाण कामगार, हॉटेल कामगार, हमाल, वीटभट्टी कामगार, बालू कामगार, स्त्री कामगार ह्या सर्व अनौपचारिक व असंघटित कामगारांच्या रोजगाराचे भारतीय व महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था यांच्या संदर्भात स्वरूप, न्यायालयीन निवाड्यांनुसार स्थिती, शोषण समस्या इत्यादींचे विश्लेषण केले आहे. आवश्यक त्या क्षेत्रांसाठी कायदे करणे, असलेल्या कायद्यांची चांगली अमलबजावणी करणे, अशा मजुरांचे संघटन करणे इत्यादी मार्ग सुचविले आहेत.

(1) अंजली कुलकर्णी व वसंत जुगळे यांचे निबंध क्षेत्र वेगळ्या अर्थानी व अंगांनी सैद्धान्तिक आहेत इतर 13 निबंध सर्वेक्षणावर आधारित आहेत.

(2) सर्वेक्षणावर आधारित निबंध परिश्रम-पूर्वक लिहिले गेले आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्रातील शहरी व ग्रामीण आर्थिक संरचनेत सहभागी असलेल्या सर्वांत खालच्या पायरीवर कार्य करणाऱ्या ह्या श्रम-गटाची पुढील वैशिष्ट्ये जिवंतपणे (पाठ्यपुस्तकांतून नव्हे) उभी राहतात (अ) अपूर्ण/दुर्लक्षित क्षेत्रीय विकासामुळे पुरेसा बारमाही रोजगार निर्माण होत नाही. (आ) अशा रोजगारासाठी शासनातर्फे नियोजन केले जात नाही. (इ) ग्रामीण भागात तांत्रिक शिक्षण (विद्यार्थ्यांना व प्रौढांना) दिले जात नाही. (ई) त्यामुळे कामाच्या प्रोत्साहन रोजगार देणाऱ्या (नागरी व ग्रामीण) क्षेत्रांकडे येणारा श्रमिक वर्ग प्रामुख्याने बेकार, अर्धबेकार, अशिक्षित, अकुशल, साधनहीन व संसाधनहीन, स्वयंरोजगार करण्यासाठी असमर्थ, परावलंबी, असंघटित असा असतो. (उ) साहजिकच मिळेल ते काम, मिळेल त्या मजुरी वरावर करणे अपरिहार्य होते. (ऊ) ह्या श्रमगटाला कमी मजुरी देऊन व कल्याणाच्या सोयीवरील खर्च टाळूनच उत्पादन खर्च कमी ठेवण्यात (पर्यायाने नफ्याचा दर, उच्च ठेवण्यात) उपक्रमीना यश मिळते. (ए) जाणिवेची कमी पातळी, बिसुरलेपणा, दारिद्र्यातील लाचारी ह्यामुळे त्यांचे संघटन होणे कठीण असते. (ऐ) अस्तित्वात असलेल्या प्रस्थापित श्रमिक संघ असंघटितांच्या प्रयत्नाकडे लक्ष देऊ शकलेले नाहीत. (ओ) असलेल्या कायदांची व कल्याण तरतूदींची अमलबजावणी नीट होत नाही. (औ) ज्या उद्योगांमध्ये असे मजूर मोठ्या

प्रमाणावर व सातत्याने लावले जातात अशा (उदा-हरणार्थ ऊस तोडणी, बाहतूक) उद्योगांमध्ये आता श्रमिक संघ मूळ धरू लागले आहेत व संप करण्यापर्यंतची पायरी गाठून आपल्या स्थितीत सुधारणा मागू लागले आहेत.

(३) आदिवासींच्या व कामगारांच्या प्रश्नावर एकही निबंध लिहिला गेला नाही.

3

चर्चेसाठी मुद्दे

चर्चेमध्ये ज्या मुद्दांची अधिक चर्चा व्हावी असे वाटते असे मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(1) अनौपचारिक क्षेत्र नेमके काय आहे? ते स्वतंत्र क्षेत्र आहे की संघटित क्षेत्र वगळता बाकीची अर्थव्यवस्था आहे? हे क्षेत्र ग्रामीण आहे की शहरी? उत्पादनाचे क्षेत्र आहे की सेवा क्षेत्र? की जे आर्थिक व्यवहार विविध कायदांच्या व नियमांच्या/नियमनांच्या चौकटीत आणले गेले नाहीत ते सर्व ग्रामीण-शहरी, प्राथमिक-द्वितीयक-तृतीयक क्षेत्रातील व्यवहार अनौपचारिक क्षेत्रात समाविष्ट होतात?

(2) भारतात संघटित औद्योगिक/सेवा क्षेत्रातील रोजगारात वाढ कोणत्या गतीने होत आहे व त्या अनुषंगाने येत्या काळात अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या श्रमिकांच्या संख्येत व प्रमाणात वाढ होण्याची शक्यता आहे की घट?

(3) देशात व राज्यात स्वीकारलेल्या खाजगीकरणांच्या घोरणाचे परिणाम अनौपचारिक क्षेत्रातील व्यवहारांवर व पर्यायाने त्यात कामात लावल्या जाणाऱ्या श्रमिकांच्या संख्येवर मजुरीचे दर, रोजगाराचे सातत्य, श्रमकायदांची अमलबजावणी, स्त्री व बाल कामगारांची आर्थिक स्थिती, श्रमकल्याण सुविधा इत्यादी दृष्टीने कोसे विधायक किंवा विघातक होतील?

(4) अनौपचारिक क्षेत्र हे समाजातील तगळ्यांच्या आर्थिक कल्याणाच्या दृष्टीने कमी करणे

आवश्यक होईल की स्पर्धा निर्माण करून कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी हे क्षेत्र आहे तसे ठेवणे किंवा ह्याचा विस्तार वाढविणे योग्य होईल ?

त्यास शासनाच्या कार्याचे क्षेत्र वाढेल का ? व शासनाचे कार्यक्षेत्र वाढणे हे 1991 पासून स्वीकारल्या गेलेल्या (शासनाच्या कार्यक्षेत्राचा संकोच करण्याच्या) आर्थिक व औद्योगिक धोरणाशी सुसंगत होईल काय ?

(5) अनौपचारिक क्षेत्रात कायद्यांची अमल-बजावणी, आवास सामाजिक सुरक्षितता - रोजगार निर्मिती इत्यादी सूचनांचा स्वीकार करावा असे म्हट-

□ □

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

परिषदेचे सदस्य व हितचिंतक यांना आवाहन

'अर्थसंवाद' या नियतकालिकावरील व कार्यालयीन खर्च गेल्या काही वर्षे सातत्याने वाढत असल्यामुळे व परिषदेला मिळणाऱ्या अनुदानात कोणतीही वाढ नसल्यामुळे परिषदेला दरवर्षी अधिकाधिक त्रुट येत आहे. ही त्रुट भरून काढण्यासाठी वर्गणीचे दर सुधारणे, जाहिराती मिळविणे इत्यादी निर्णय परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाने घेतले आहेत. त्याचबरोबर मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या नावे एक स्वतंत्र कायम निधी उभारावा असेही ठरले आहे. या कायम निधीसाठी सदस्यांकडून व परिषदेच्या हितचिंतकांकडून देण्या / अनुदाने मिळवावीत असेही वार्षिक साधारण सभेत ठरविण्यात आले आहे. 'अर्थसंवाद'चे वाचक, परिषदेचे साधारण सदस्य व अन्य हितचिंतकही या निधीसाठी स्वयंस्फूर्तपणे, यथाशक्ती आपले आर्थिक साहाय्य देतील व परिषदेला आर्थिक स्थैर्य मिळवून देतील असा आम्हांस विश्वास वाटतो.

या निधीसाठी पाठवावयाचे बँक ड्राफ्ट, मनिऑर्डर इत्यादी 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने काढावेत व ते धुळे येथील कार्यालयीन पत्त्यावर पाठवावेत.

देणगीदारांची नावे वेळोवेळी 'अर्थसंवाद' च्या अंकात दिली जातील.

ध्यं. सु. पाटणकर
कार्यवाह-खजिनदार

चर्चासत्र तिसरे

महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यांतील पर्यटन व्यवसाय

शशिकांत गंधे *

1

प्रास्ताविक

अगदी पुरातन काळापासून माणूस प्रवास करीत आहे. प्रवासाचे पर्यटनात रूपांतर मात्र गेल्या चारपाच दशकात झाल्याचे दिसते. पूर्वी माणूस काही कामा-निमित्तच प्रवास करीत असे. उदाहरणार्थ, व्यापारासाठी, यात्रेसाठी किंवा इतर राज्यांवर विजय मिळविण्यासाठी. आधुनिक जमाने मात्र प्रवासाची कारणे बरीच बदललेली दिसतात. चैनीसाठी, सुखासाठी, विश्रांतीसाठी हवापालट म्हणून, तसेच ज्ञानाच्या शोधार्थही प्रवास केला जातो. प्रवासाच्या या बदलत्या स्वरूपातून पर्यटनाचा उगम झालेला दिसतो. पर्यटनाची अगदी साधी व सोपी व्याख्या करावयाची झाल्यास 'आनंद मिळविण्यासाठी केलेला प्रवास' अशी करता येईल. अर्थात दिवसेंदिवस पर्यटनाचा व्याप वाढतच आहे. पर्यटन हा व्यवसाय म्हणून बऱ्याच देशांत मान्यता पावलेला आहे. त्याचप्रमाणे पर्यटनाद्वारे निर-निराळाचा राज्यांत किंवा देशांत सांस्कृतिक देवाण-वेवाण साध्य होते हेही मान्य झालेले आहे. पर्यटनामुळे सामाजिक शिक्षण वाढते, सामंजस्य वाढीस लाभते आणि व्यापाराची प्रगतीदेखील होतेच. आनंद प्राप्ती-बरोबरच स्वास्थ्य सुधारण्यासाठी, खेळांसाठी, सभा-संमेलनासाठी, धार्मिक यात्रांसाठी असे पर्यटनाचे विविध पैलू बघावयास मिळतात. पूर्वी श्रीमंत किंवा घाडसी लोकच बहुधा लांबचे प्रवास करीत. आता मात्र प्रवास ही नित्याचीच बाब झाली आहे. आणि समाजा-तील सर्व थरांतील लोक प्रवास करताना आढळतात.

जगातील अर्थव्यवस्थेत पर्यटनाचे महत्त्व सारखे वाढतच आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात पर्यटन हे विदेशी चलन मिळविण्याचे एक महत्त्वाचे साधन झाले आहे. तसेच रोजगार निर्मितीतही पर्यट-नाचा वाटा बराच महत्त्वाचा आहे. पर्यटनाचा आर्थिक

* प्र-कुलगुरु, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, दिल्ली.

गुणक इतर व्यवसायापेक्षा अधिक आहे असे आता मानले जाते भारताच्या केंद्र सरकारने तसेच सर्वच राज्यांनी पर्यटनाचे आर्थिक महत्त्व ओळखून पर्यटन विकासाच्या नवनव्या योजना आखल्या आहेत. महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यांतही पर्यटन विकासाच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. गोव्यात तर खनिज उद्योगाच्या खालोखाल पर्यटन उद्योगाचा क्रमांक लागतो.

2

निबंधांचा आढावा

या विषयावर एकूण आठ निबंध आले आहेत. पर्यटन विषयावर प्रकाशित झालेल्या काही पुस्तकांचा आधार घेऊन हे निबंध लिहिले गेले असावेत. एक दोन लेखकांनी राष्ट्रीय आर्थिक सोध आणि 'नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन, रिसर्च अँड ट्रेनिंग' या संस्थेने 1975 साली तयार केलेल्या एका अभ्यास पुस्तिकेचा आणि केंद्रीय सांख्यिकी संस्थेने (CSO) 1979 मध्ये प्रकाशित केलेल्या एका अहवालाचा उपयोग केला आहे. या सर्व निबंधांत काही मुद्दे सामईक आहेत. उदाहरणार्थ, पर्यटनाची व्याख्या, पर्यटनाचे उद्देश, पर्यटनाचा आर्थिक दृष्टिकोन, पर्यटनापासून देशास मिळालेल्या विदेशी चलनाचे आकडे, जागतिक पर्यटकांत भारतात आलेल्या पर्यटकांची टक्केवारी, पर्यटन व्यवसायाचा आर्थिक गुणक इत्यादी. अर्थात् असे समान आकडे किंवा मुद्दे असण्यात बावणे असे काहीच नाही. अशी समानता असली तरीही प्रत्येक लेखात काही स्वतंत्र आणि विशिष्ट असे मुद्दे आहेतच. ते थोडक्यात तमूद करावेसे वाटते.

(1) यमुना भास्कर पाटील आणि भा. अ. पाटील यांच्या निबंधात धुळे जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळांचे विस्तृत वर्णन केलेले आढळते. धुळे जिल्ह्याची भौगोलिक व थोडी ऐतिहासिक माहितीही दिली आहे. जिल्ह्यातील पर्यटन व्यवसाय वाढविण्यासाठी काय उपाय करणे आवश्यक आहे हे थोडक्यात दिले आहे.

(2) ना. कृ. पाटील, र. न. हर्डीकर आणि प्र. लं. कुलकर्णी यांनी आपल्या निबंधांत महाबळेश्वर

आणि माथेरान या स्थळांची लोकप्रियता अधिक वाढविण्यासाठी काय करावयास हवे हे सुचविले आहे. तसेच यंदाच केलेल्या राधानगरी गवा अभयारण्याच्या पाहणीचाही गोपवारा घेतलेला आहे.

(3) केशव नामदेवराव घेरडे यांच्या निबंधाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी पर्यटनाचे दुष्परिणाम विस्ताराने चर्चित आहेत. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक इत्यादी दुष्परिणामांचे चांगले विश्लेषण केले आहे. पर्यटनाची ही दुसरी बाजू सांगणे आवश्यकच होते. ती वाचताना सलग दोन वर्षांपूर्वी गोव्यात पर्यटन विरोधी झालेल्या चळवळीची आठवण झाली.

(4) आपल्या निबंधात दि. व्यं. जहागिरदार यांनी पर्यटनाची वैशिष्ट्ये सांगताना एक महत्त्वाचा मुद्दा मांडला आहे. तो असा की, अन्य उद्योगांत वस्तू आणि सेवा ग्राहकांपर्यंत पोहोचवाव्या लागतात. या उद्योगात मात्र ग्राहक या सेवांच्या किंवा वस्तूंच्या शोधार्थ येतो. या संबंधात मला इतर एका शोधकाच्या मताची आठवण झाली. त्याच्या मते ज्या स्थळी पर्यटकांचा खिसा सर्वात अधिक कापला जातो ते खरे पर्यटन स्थळ. जहागिरदार यांनी देशी पर्यटकांसंबंधी महत्त्वाचा उल्लेख केलेला आहे. देशी पर्यटन हंगामी स्वरूपाचे नसते.

(5) सुरेन्द्र देसाई आणि पांडुरंग गावडे यांच्या निबंधात पर्यटनाद्वारे होणाऱ्या रोजगार निर्मितीसंबंधी चांगले विश्लेषण करण्यात आले आहे. यासाठी त्यांनी एम. सेल्व्हाम (Selvam, M.) यांच्या 1989 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'Tourism Industry in India' या पुस्तकाचा चांगला उपयोग केलेला दिसतो. रोजगाराच्या एका एककाची (Unit) निर्मिती करण्यासाठी निरनिराळ्या स्तरातील (जसे, पंचतारांकित निवासस्थान अतारांकित निवासस्थान इत्यादी) पर्यटक निवासस्थानांत किती भांडवल गुंतवावे लागते याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

(6) अ. ह. पाचकवडे यांचा निबंध महाराष्ट्र राज्यातील पर्यटक व्यवसायासंबंधी आहे. या निबंधात एक तक्ता दिला आहे. त्यात 1978 ते 1987 दरम्यान मुंबईचे उत्तरणाच्या विदेशी पर्यटकांची आकडेवारी दिलेली आहे. मुंबई शहर हे महाराष्ट्राची राजधानी

अर्थसंवाद

आहे हे खरे. पण विदेशी पर्यटकांच्या दृष्टीने मुंबई विमानतळ हे भारताचे द्वार समजावयास हवे. मुंबईत उतरणाऱ्या विदेशी पर्यटकांची आकडेवारी ही भारतीय पर्यटनाशी जोडावयास हवी व त्यातील वाढ व घट ही भारतीय पर्यटनाच्या दृष्टीने अभ्यासली जावी.

(7) रमेश कटके यांच्या निबंधात महाराष्ट्र व गोवा राज्यांतील पर्यटन स्थळांचे धावते वर्णन करण्यात आले आहे. पर्यटन व्यवसायातील काही त्रुटी व समस्यांकडेही लक्ष वेधण्यात आले आहे. गोव्यातील पर्यटनासंबंधीची माहिती विस्ताराने दिली आहे. गोव्याच्या पर्यटन खात्याच्या वार्षिक अहवालावर ती आधारित असावी. गोव्याला 11 एप्रिल, 1987 रोजी राज्याचा दर्जा प्राप्त झाला असे एक विधान या निबंधात केले आहे. ते चुकीचे आहे. गोव्याला 30 मे, 1987 रोजी राज्याचा दर्जा प्राप्त झाला.

(3) मृणालिनी फडणवीसांच्या निबंधात गोव्यातील पर्यटन व्यवसायासंबंधी बरीच माहिती दिली गेली आहे. 1987 च्या तुलनेत 1990 मध्ये गोव्यात येणाऱ्या विदेशी पर्यटकांच्या संख्येत घट झाली आहे, असे विधान प्रकाशित आकडेवारीच्या साहाय्याने करण्यात आले आहे. ही आकडेवारी पर्यटक निवासस्थानांच्या नोंदवहीतून (Register) घेण्यात येते हे विदित असावे. गेल्या चारपाच वर्षात गोव्यातील तारांकित निवासस्थानांचे दर दिवसाचे भाडेदर भरमसाठ वाढल्याने बरेचसे मध्यमवर्गीय विदेशी पर्यटक अशा तारांकित हॉटेलांकडे वळत नाहीत हे लक्षात घ्यावे. सागरी किनाऱ्यावर उभारण्यात आलेल्या शेकडो खाजगी घरात असे पर्यटक निवास करतात, हे सत्य काही महिन्यांपूर्वीच केलेल्या सर्वेक्षणात आढळून आलेले आहे.

महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यांतील पर्यटन व्यवसायावर लिहिले गेलेले असे हे आठ निबंध. पर्यटन व्यवसाय जरी बराच जुना असला तरी पर्यटनाचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचे स्थान तसे अलीकडलेच म्हणावे लागेल. येल्या दोनतीन दशकांत भारतात राष्ट्रीय तसेच राज्य पातळीवर पर्यटन व्यवसाय खूपच विकसित होईल याबद्दल शंका नसावी. या निबंधात पर्यटनाच्या अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या प्रभावाचे सखोल

जानेवारी-माच, 1992, खंड 15, अंक 4

आणि अभ्यासपूर्वक विश्लेषण व्हावे ही अपेक्षा होती. एकदोन अपवाद सोडल्यास हे निबंध म्हणजे वर्णनात्मक किंवा माहितीपूर्ण लेख वाटतात.

3

चर्चा गोषवारा

या विषयावर अधिवेशनाच्या तिसऱ्या सत्रात चर्चा झाली. चर्चेत एकूण 19 प्रतिनिधींनी भाग घेतला.

पर्यटन व्यवसायाचा कालावधी हंगामी स्वरूपाचा असतो. वर्षात एप्रिल ते सप्टेंबर, म्हणजे 6 महिने, हा व्यवसाय गोव्यात व महाराष्ट्रात बंद असतो असे विधान केले गेले. ते मान्य करण्यात आले नाही. पावसाळ्याचे अडीच ते तीन महिने सोडल्यास हा व्यवसाय नऊदहा महिने सुरूच असतो. इतर व्यवसायांप्रमाणे पर्यटन व्यवसायातही वर्षाचा काही काळ मंदीचा असतो.

पर्यटकाची व्याख्या भारत सरकारने नेमलेल्या एका समितीने केली आहे ती व्याख्याच मान्य करावयास हवी. पर्यटक व्यवसायासंबंधी जी आकडेवारी भारत सरकार व राज्य सरकारे 1980 पासून प्रसिद्ध करतात ती या व्याख्येवरच आधारित असते.

पर्यटक व्यवसायाचा आर्थिक गुणक (Economic Multiplier) विकसित देशांत 4.5 आणि अविकसित देशांत 3.0 आहे असे विधान करण्यात आले. भारतात हा गुणक 3.0 पेक्षा कमी आहे असेही सांगण्यात आले. मुंबईच्या टाटा इकोनॉमिक कन्सल्टन्सी सर्विसेस या संस्थेने गोव्याच्या पर्यटन व्यवसायाचा सखोल अभ्यास करून गोव्यासाठी हा गुणक 2.5 असल्याचा निष्कर्ष 1977-78 साली काढल्याचे सांगण्यात आले.

पर्यटनामुळे गोव्याच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे असे मत काही वक्त्यांनी मांडले. परंतु अनुभवनिष्ठ अभ्यासाशिवाय असे मानण्यात चूक होण्याची शक्यता आहे असे मतही प्रतिपादण्यात आले. पर्यटनामुळे गोव्यात आर्थिक

भरभराट झाली आहे हे बऱ्याच वक्त्यांना मान्य आहे असे दिसून आले.

1990 नंतर गोव्यात येणाऱ्या विदेशी पर्यटकांच्या संख्येत घट झाली आहे असे विधान करण्यात आले. परंतु, ही घट आकडेवारी गोळा करण्याच्या सदोष पद्धतीमुळे झाली असल्याचेही सांगण्यात आले. गेल्या तीन वर्षात गोव्यातील तारांकित निवासस्थानांचे दर भरमसाठ वाढल्याने बरेच मध्यमवर्गीय विदेशी पर्यटक आता समुद्र किनाऱ्यावर खाजगी घरात निवास करतात व त्यांची संख्या पर्यटकांच्या आकडेवारीत समाविष्ट होत नसावी असा विचारही मांडण्यात आला.

आपल्या देशात फक्त विदेशी पर्यटकांच्या सोयीकडेच लक्ष पुरवण्यात येते आणि स्वकीय पर्यटकांकडे दुर्लक्ष होते असे काही वक्त्यांचे मत होते. परंतु हे विधान फारसे बरोबर नाही असेही सांगण्यात आले. भारत सरकारचे पर्यटन खाते जरी विदेशी चलन मिळविण्याचा भरघोस प्रयत्न करीत असले तरी राज्य पातळीवरील पर्यटन विभाग स्वकीय पर्यटकांना प्रोत्साहन देते ही वस्तुस्थिती अमान्य करता येणार नाही. प्रत्येक राज्यात पर्यटन निगम स्थापन करण्यात आले असून स्वकीय पर्यटकांसाठी निवास इत्यादी चांगल्या सोयी उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत.

गोव्यात पर्यटकांची संख्या अलीकडे फारच वाढल्याने तेथील ग्राहकवस्तू पुरवठ्यावर फारच विप-

रित परिणाम झाल्याचे मत काहींनी मांडले. पर्यटकांमुळेच भावफुगवटा झाल्याचेही सांगण्यात आले. पर्यटन व्यवसायामुळे दारिद्र्य कमी होत नाही असेही प्रतिपादन केले गेले. परंतु शास्त्रोक्त पद्धतीने पाहणी केल्याशिवाय केवळ भावनिक आधारावर असे निष्कर्ष काढणे योग्य होणार नाही. पर्यटक खर्चामुळे किंमत-वाढ होते असे साधारणपणे म्हणता येणार नाही. अल्पकाळासाठी पुरवठ्याच्या अभावी काही वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होणे शक्य आहे, परंतु दीर्घकाळात पर्यटक खर्चामुळे अर्थव्यवस्थेत चालना मिळून व्यवसाय आणि रोजगार निर्मिती होण्याची शक्यता अधिक असते. पर्यटनामुळे भावफुगवटा होण्याची शक्यताही फारशी नसते. पर्यटक खर्च हा अस्तित्वात असलेल्या चलनातूनच होत असतो. तो एक बदली प्रदानाचा (transfer payment) भाग होऊ शकतो.

पर्यटनामुळे मानवी संबंध (Human relations) प्रस्थापित व्हावेत, सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये नष्ट होऊ नयेत, भारतीय जीवन पद्धतीचे विकृत दर्शन होऊ नये, पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होऊ नये इत्यादीं मुद्दे वक्त्यांनी मांडले व ते सर्वसामान्यपणे ग्राह्य घरण्यात आले. एवढे सारे विचारमंथन होऊनही पर्यटन व्यवसायाच्या आर्थिक विश्लेषणाकडे निबंधात तसेच चर्चेत कुणीच वळले नाही. ही जाणविण्याइतकी मोठी उणीव राहून गेली.

□ □

चुकीची दुरुस्ती

'अर्थसंवाद', ऑक्टोबर-डिसेंबर, 1991 या अंकात जि. ना. माने यांचा 'अर्थशास्त्र अध्यापनाचा अनुशेष' हा लेख छापलेला आहे. त्यामधील पुढील मुद्रणदोष सुधारून वाचावेत ही विनंती.

पृष्ठ	स्तंभ	ओळ	दुरुस्ती
177	उजवा	खालून 8	'crash' ऐवजी 'cross'
177	उजवा	वरून 16	'परिणाम' ऐवजी 'परिमाण'
180	डावा	वरून 10	'निगम कर' यापुढे 'महानगरपालिकेने लादलेला कर' हे शब्द घालावेत.

वर्चासत्र चौथे

भारताचे नवे औद्योगिक धोरण

सु. दा. तुपे *

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर डिसेंबर 1947 मध्ये दिल्ली येथे एक औद्योगिक संमेलन भरविण्यात आले होते. भारताचे औद्योगिक धोरण कसे असावे याचा सांगोपांग विचार करून औद्योगिक धोरणाची रूपरेखा तयार करण्यात आली, आणि त्याला अनुसरून 6 एप्रिल 1948 रोजी प्रथम भारताच्या औद्योगिक धोरणाची घोषणा करण्यात आली. या धोरणाच्या काही प्रमुख उद्दिष्टांचा येथे खुलासा करित आहे. कोषत्याही देशाचे औद्योगिक धोरण ठरविताना त्या देशास आपले चलनविषयक, वित्तविषयक, जकात आणि कामगार-विषयक धोरण ठरवावे लागते. व त्यानुसार उद्दिष्टे ठरवावी लागतात. एकंदरित, औद्योगिक धोरणाची व्याप्ती मोठी असते. आजच्या औद्योगिक धोरणाचे स्वरूप विचारात घेण्यास ही उद्दिष्टे उपयोगी ठरतील.

(1) देशाचा केवळ एकांगी विकास होता कामा नये म्हणून देशात संतुलित औद्योगिक विकास झाल्या पाहिजे.

(2) देशातील उपलब्ध नैसर्गिक साधनसाम-ग्रीचा आणि संपत्तीचा महत्तम उपयोग करून घेणे. असा उपयोग करून घेत असताना संपत्तीचा दुरुपयोग टाळणे. राष्ट्रातील आर्थिक विषमता कमी करता यावी अशा रितीने उत्पन्नाची विभागणी झाली पाहिजे.

(3) देशात अतिरिक्त उत्पादन होऊ न देता झालेल्या उत्पादनाचे न्यायपूर्ण व समान वितरण करणे.

(4) मजतेदारीला आळा घालणे, म्हणजेच श्रमिकांचे आणि उपभोक्त्यांचे शोषण होऊ न देणे.

(5) औद्योगिक विकासात सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देणे, आणि वेळोवेळी ठरविण्यात येणाऱ्या राष्ट्रीय उद्दिष्टांच्या पूर्ततेकरिता औद्योगिक नीती अवलंबणे.

* प्रोफेसर, अर्थशास्त्र विभाग, मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

यावरून, औद्योगिक धोरणाची आणि आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे एकच आहेत. 1948 च्या औद्योगिक धोरणाच्या या शेवटच्या उद्दिष्टानुसार सरकारने राष्ट्राच्या गरजेनुसार वेळोवेळी आवश्यक ते बदल घडवून आणले आहेत. ऑक्टोबर 1951 मध्ये औद्योगिक विकास नियमन अधिनियम या नावाचा कायदा संमत केला. या कायदानुसार एखादा नवीन उद्योग सुरू करण्यापूर्वी किंवा त्याचा विस्तार करावयाचा झाल्यास केंद्र सरकारकडून परवाना घेणे आवश्यक आहे, असे जाहीर करण्यात आले. आता ज्या उद्योगांची स्थिर संपत्ती 25 लाख रुपयांपेक्षा कमी असेल त्यांना हा कायदा लागू नव्हता. यानंतर या परवाना धोरणाचे अनेक अनुभव विचारात घेऊन परवाना धोरण पद्धतीची चौकशी करण्याकरिता जुलै 1966 मध्ये आर. के. हजारी यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीने एक कोटी रुपयांपेक्षा कमी भांडवल लागत अशा उद्योगांना परवाना पद्धती लागू करू नये म्हणून शिफारस केली होती. यानंतर एस. दत्त समितीची याच कारणासाठी जुलै 1967 मध्ये स्थापना करण्यात आली. या दोन्ही समित्यांनी केलेल्या सूचनांचा विचार करून त्यांच्या आधारे 1970 सालात नवे औद्योगिक परवाना धोरण जाहीर करण्यात आले.

या धोरणानुसार ज्या उद्योगाची गुंतवणूक एक कोटी रुपयांपर्यंत आहे व ज्याला 10 लक्ष रुपयांपेक्षा जास्त विदेशी चलनाची आवश्यकता भासणार नाही त्याला परवान्याची गरज नाही म्हणून जाहीर केले होते.

सरकारने आपले औद्योगिक धोरण 1956 मध्ये पुन्हा नव्याने जाहीर केले. या काळात दुसरी पंचवार्षिक योजना सुरू करण्यात आली होती आणि भारताच्या दीर्घकालीन औद्योगिक विकासासाठी मूलभूत उद्योगांवर भर देण्यात आला होता. त्यामुळे या काळात सार्वजनिक क्षेत्राला अधिक महत्त्व देण्यात आले. या काळात सरकारने विदेशी भांडवलाची गुंतवणूक व्हावी यासाठी सैल धोरण स्वीकारले होते. विदेशी उद्योगपतींनी भारताच्या प्रत्येक उद्योगात हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला, याना नंतर अनुभव आला आहे.

1956 नंतर 1973 साली नवे औद्योगिक धोरण जाहीर करण्यात आले. या धोरणात 1956 च्या धोरणातीलच बराचसा भाग स्वीकारण्यात आलेला होता. त्यात फारच थोडा बदल करण्यात आला. मात्र 1973 च्या धोरणानुसार सहकार क्षेत्राचा स्वतंत्र क्षेत्र म्हणून उल्लेख करण्यात आला. अर्थात कृषीजन्य वस्तूंचा

तक्ता 1

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या

तपशील	1981-82	1982-83	1983-84	1984-85
(1) कृषी उत्पादन वाढ	5.6	-3.8	13.7	-1.2
(2) औद्योगिक उत्पादन वाढ	9.3	3.2	6.7	8.6
(3) स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन वाढ	5.8	2.6	7.9	3.8
(4) पैशाच्या पुरवठ्यातील वाढ	12.5	16.1	18.1	18.9
(5) घाऊक किमतीचा निर्देशांक वाढ	2.4	7.2	7.2	6.0

संदर्भ : The Economic Times, 21 जुलै, 1991.

कच्चा माल म्हणून वापर करावा लागेल अशा उद्योगां-
पुरते सहकारी उद्योगांचे क्षेत्र ठरवून देण्यात आले होते.
या धोरणाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मध्यंतरीच्या
काळात उदयास आलेल्या मक्तेदारी शक्तीस नियमित
करण्याकरिता भांडवलाची मर्यादा 35 कोटी रुपयांवरून
20 कोटी रुपयांपर्यंत कमी करण्यात आली होती. ही
मर्यादा एम. आर. टी. पी. सी. अधिनियमानुसार कमी
करण्यात आली होती. यानंतर 23 जुलै, 1980 मध्ये
नव्या आर्थिक धोरणाचा पुरस्कार करण्यात आला.
उत्पादनक्षमतेचा पुरेपूर वापर करणे, उत्पादनक्षमता
वाढविणे, रोजगारात वाढ करणे, सागस भागात
उद्योगांची स्थापना करून प्रादेशिक समतोल साधणे,
निर्यात वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या आणि आयात
पर्यायी वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांना उत्तेजन
देणे, उपभोक्त्यांचे हित जोपासणे व त्यासाठी वस्तूंच्या
किमतींवर नियंत्रण ठेवणे आणि कमी गुणवत्ता अस-
लेल्या मालांवर नियंत्रण ठेवणे ही या धोरणाची
उद्दिष्टे होती. त्यानुसार या धोरणाची आखणी कर-
ण्यात आली होती.

लघुउद्योगांना उत्तेजन देण्यासाठी त्यांच्या गुंतव-
णूक मर्यादांमध्ये वाढ करण्यात आली होती. ग्रामीण

भागात जास्तीत जास्त लघुउद्योगांची स्थापना करण्यात
याची हा त्यामार्गीक उद्देश होता. तसेच आजारी
उद्योगांना कर सवलती जाहीर केल्या. जे उद्योग निर्यात
वस्तूंचे उत्पादन करतात त्यांच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ
घडवून आणण्यासाठी त्या उद्योगांमध्ये नव्या उत्पादन-
तंत्राचा अवलंब करण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले.

1982 मध्ये उत्पादकता वर्ष साजरे करण्यात
आले. या वर्षात उद्योगाची उत्पादनक्षमता वाढविण्या-
साठी विस्ताराचे धोरण स्वीकारण्यात आले होते.
त्याकरिता मक्तेदारी नियंत्रण कायदा (एम. आर. टी.
पी.) आणि विदेशी चलन नियंत्रण कायदा (एफ. इ.
आर. ए.) सैल करण्यात आला. 1985 मध्ये राजीव
गांधी सरकारने नव्या आर्थिक धोरणात नव्या उत्पादन-
तंत्रावर भर दिला तसेच खाजगी क्षेत्राला जास्त महत्त्व
दिले. या सर्वांचा परिणाम एकूण आयात वाढविण्यात
झाला. भारताने 1948 पासून 1985 पर्यंत औद्योगिक
धोरण स्वीकारताना सरकारच्या डोळ्यासमोर काही
उद्दिष्टे होती. 1991 चे धोरण त्यापेक्षा वेगळे आहे.
जागतिक बँकेकडून आणि नाणे निधीकडून आलेल्या
मूचनेनुसार जे बदल सरकारला करावे लागणार होते
त्यानुसार नवे औद्योगिक धोरण उदयास आले.

वाढीतील महत्त्वाची निदर्शके

(टक्के)

1985-86	1986-87	1987-88	1988-89	1989-90	1990-91
2.5	-3.7	-0.8	21.0	1.7	4.5
8.7	9.1	7.3	8.7	8.6	8.4
4.1	3.6	4.2	10.6	5.2	5.0
15.9	18.6	15.9	17.8	19.4	15.1
4.8	5.1	10.7	5.7	9.1	12.1

नव्या औद्योगिक धोरणाची आवश्यकता

आपण आजपर्यंत सात पंचवाधिक योजना राबविल्या तरीही बेकारी, आर्थिक वारिद्र्य, आरोग्य व शिक्षणविषयक समस्या पूर्णपणे सोडवू शकलो नाही. उलट आर्थिक समस्या अधिक गंभीर होत चालल्या आहेत व त्यासाठी सरकारला वेळोवेळी विदेशी कर्ज घ्यावे लागले. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे देशातील किमती 10 वर्षांच्या कालावधीत अधिक अस्थिर झालेल्या आहेत. त्याला कारण म्हणजे भारत सरकारचे तुटीच्या वित्तव्यवस्थेचे धोरण होय. 1990-91 च्या अर्थसंकल्पात 18,000 कोटी रुपयांची तुटीची वित्तव्यवस्था होती, तर 1991-92 साठी ही रक्कम 7,719 कोटी दाखविली आहे. मात्र या वित्तीय वर्षा-अखेर त्यात दुप्पटीने वाढ होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे वस्तूंच्या किमती आणखी वाढत जाणार हे उघड आहे.

सध्या राष्ट्रीय उत्पादन वाढीपेक्षा किंमत वाढीचा वेग जास्त असण्याचे कारण म्हणजे, दर वर्षी वाढत जाणारा पैशाचा पुरवठा हे आहे. राष्ट्रीय उत्पादनात, पैशाच्या पुरवठ्यात आणि किमतीच्या पातळीमध्ये झालेली वाढ तक्ता 1 च्या आकडेवारीवरून स्पष्ट होईल.

वस्तूंच्या किमतीमध्ये होणारी वाढ काळ्या पैशाच्या निर्मितीस पोषक असते, हे स्वतंत्ररीत्या सांगण्याची गरज नाही. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ अप्लाइड इकॉनॉमिक रिसर्च या संस्थेच्या अभ्यासाप्रमाणे भारतात राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 21 टक्के उत्पन्न काळा पैसा आहे. काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या निम्मे काळ्या पैशाचे प्रमाण आहे. या काळ्या पैशाचा वापर सट्टेबाजीसाठी व चैनीसाठी केला जातो. त्यामुळे भाववाढ होत जाते व त्याचा परिणाम राष्ट्रीय उत्पन्नाची वाटणी विषमतेने होण्यात होतो. दुसरे असे की, देशातील सात योजनांच्या कालावधीस च्या तऱ्हेने विविध क्षेत्रांत गुंतवणूक केलेली आहे त्यापैकी साधारणपणे उद्योग व सेवा क्षेत्रात मिळून 87.5 टक्के तर शेतीमध्ये 12.5 टक्के आहे, त्यामुळे आर्थिक विषमतेबरोबर काळ्या पैशाच्या निर्मितीस चालना मिळाली.

वस्तूंच्या किमतीत वाढ होण्याचे दुसरे महत्वाचे कारण म्हणजे, सरकारी क्षेत्रातील उद्योगांची अकार्य-दक्षता आहे, आणि हेच कारण नव्या औद्योगिक धोरणास प्रामुख्याने जबाबदार आहे. 1989-90 अखेर 233 सरकारी उपक्रमांत 84.5 हजार कोटी रुपयांची गुंतवणूक केलेली होती. त्यावर केवळ 3,782 कोटी रुपये नफा मिळाला. म्हणजे, नफ्याचे हे प्रमाण 4.48 टक्के इतके पडते. या एकूण नफ्यापैकी 2,900 कोटी रुपये नफा पेट्रोलियम उद्योगांना मिळाला आहे. यावरून सरकारी क्षेत्रातील बहुसंख्य उद्योग तोट्यात चालतात हे स्पष्ट होते. हे उद्योग तोट्यात का चालतात यांच्या कारणमीमांसेत जाण्याची ही वेळ नाही. परंतु ही आकडेवारी या उद्योगांच्या अकार्यदक्षतेचे प्रदर्शन करते एवढेच म्हणता येईल. असे अकार्यदक्ष उद्योग देशात उत्पादन वाढ आणि रोजगार वाढ करू शकतील काय ?

भारतास नवे औद्योगिक धोरण स्वीकारण्यास भाग पाडणारे तिसरे एक महत्वाचे कारण म्हणजे,

तक्ता 2

भारताची आंतरराष्ट्रीय ताळेबंदाची स्थिती

(कोटी रुपये)

वर्ष	निर्यात	आयात	व्यापार तूट
1960-61	660	1,140	480
1970-71	1,535	1,634	991
1980-81	6,711	12,549	5,838
1981-82	7,806	13,608	5,802
1982-83	8,803	14,293	5,889
1983-84	9,872	15,763	5,891
1984-85	11,555	17,092	5,537
1985-86	10,723	19,605	8,882
1986-87	12,256	20,036	7,780
1987-88	15,431	22,180	6,749
1988-89	19,921	28,146	8,054
1989-90	27,252	35,295	8,054
1990-91	32,021	43,025	11,004

संदर्भ: The Economic Times, 21 जुलै, 1991.

गेल्या दहा वर्षांत भारताच्या आंतरराष्ट्रीय ताळेबंदात पडत गेलेली प्रचंड तूट आणि घटत गेलेला विदेशी चलनाचा साठा होय. तक्ता 2 च्या आधारे त्याचा खुलासा करण्यात आला आहे.

उद्यमानाने आपल्या आयातीत वाढ झाली त्या मानाने निर्यातीत वाढ झालेली नाही. आयात वाढीचे मुख्य कारण म्हणजे 1982 च्या औद्योगिक धोरणात उद्योगाच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ घडवून आणण्यासाठी विदेशी चलन नियमन कायदा (एफ. इ. आर. ए.) आणि मक्तेदारी नियंत्रण कायदा (एम. आर. टी. पी.) यांच्यात केलेला बदल हे आहे. त्यामुळे भारतास फार मोठ्या प्रमाणात विदेशी गंगाजळी खर्च करावी लागली. गेल्या वर्षी झालेल्या खाडी युद्धामुळे भारताच्या आंतरराष्ट्रीय ताळेबंदावर आणि विदेशी चलनाच्या गंगाजळीवर अखेरचा धाव घालून आपले निघालेले दिवाळे जगासमोर आणले. केवळ खाडी युद्धामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर संकट कोसळले असून आम्हास आमचे औद्योगिक धोरण बदलावे लागले असा कांगावा मात्र करण्यात येतो, त्यात काहीही तथ्य नाही.

जून 1991 मध्ये भारतातील विदेशी चलनाचा साठा 2,686 कोटी रुपयांपर्यंत घटला आणि आपणास आपली पडती अर्थव्यवस्था सावरण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीकडे धाव घ्यावी लागली. भारतीय अर्थव्यवस्थेला या आर्थिक संकटातून सावरण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत काही मूलगामी परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक असल्याचे आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीस वाटले. त्यामुळे त्याचा त्यानी आग्रह धरणे स्वाभाविक होते. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीकडून जेवढे जास्त कर्ज घेतले जाते तेवढ्या जास्त जाचक अटी संबंधित राष्ट्रांना स्वीकाराव्या लागतात. आपण आता विदेशी कर्जाच्या सापळात अडकलो आहोत याची जाणीव सरकारला चांगलीच झाली आहे. म्हणून 1 व 3 जुलै, 1991 रोजी भारतीय रुपयाचे अवमूल्यन 20 टक्क्यांनी करण्यात आले. त्याचबरोबर 24 जुलै, 1991 रोजी नवे औद्योगिक धोरण स्वीकारण्यात आले आहे.

जुलै, 1991 चे नवे औद्योगिक धोरण

या नव्या औद्योगिक धोरणाची उद्दिष्टे पुढील-

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

प्रमाणे देण्यात आली आहेत.

(1) संशोधन आणि विकास यात जास्त गुंतवणूक करून स्वदेशी तंत्रविज्ञानाचा विकास करणे आणि नव्या तंत्रविज्ञानाच्या साहाय्याने भारतीय उत्पादनांना जागतिक बाजारात दर्जा मिळवून देणे.

(2) नियंत्रण व्यवस्थेतील आणि इतर त्रुटी दूर करणे.

(3) सामान्य माणसाच्या फायद्यासाठी उद्योगातील स्पर्धा वाढविणे.

(4) सार्वजनिक क्षेत्रातल्या उद्योगांच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा करून त्यांचा तोटा कमी करण्यावर भर देणे.

(5) मागासलेल्या भागांचे औद्योगीकरण करण्यासाठी प्रोत्साहन व सबळी देणे.

(6) उत्पादनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात कुणाचीही मक्तेदारी राहणार नाही म्हणून दक्षता घेणे. अर्थात संरक्षण आणि इतर राष्ट्रीय महत्त्वाचे निवडक क्षेत्र त्यास अपवाद राहिल.

(7) उद्योगांची उत्पादनक्षमता वाढविणे, जास्तीत जास्त लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे आणि भारतीय उपक्रमशीलतेस प्रोत्साहन देणे.

या उद्दिष्टांना अटूसरून नव्या औद्योगिक धोरणाची आखणी करण्यात आली आहे. त्यात प्रामुख्याने सरकारी क्षेत्र, परवाना धोरण, मक्तेदारी नियंत्रण कायद्यात बदल, विदेशी गुंतवणूक, विदेशी तंत्रविज्ञान, लघुउद्योगाबाबतचे धोरण या सहा मुद्यांचा प्रामुख्याने विचार केला आहे.

(अ) सरकारी क्षेत्रातील उपक्रम

1956 च्या औद्योगिक धोरणाने सरकारी क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान दिल्याचे आपण पाहिले आहे. या क्षेत्रात वीज, पोलाद, खाणी आणि इतर उद्योगांची उभारणी करण्याची जबाबदारी सरकारने स्वीकारली

आहे. सरकारने औद्योगिक वित्त महामंडळ, भारताची औद्योगिक विकास बँक आणि भारतीय युनिट ट्रस्ट यासारख्या संस्था स्थापन केल्या आहेत. तसेच 1956 मध्ये आयुर्विमा महामंडळाची स्थापना केली. 1969 साली मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले आणि भारतीय नाणे बाजारावर सरकारने प्रभुत्व प्रस्थापित केले तसेच देशाच्या औद्योगिक विकासास योग्य असे धळण देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु सरकारी क्षेत्रात ज्या प्रमाणात भांडकळ गुंतवणूक वाढत गेली त्या प्रमाणात रोजगार वाढ झाली नाही. तसेच या उद्योगांच्या उत्पादनक्षमतेत फारशी वृद्धी झाली नाही. हे गेल्या 40 वर्षांच्या अनुभवावरून आता सिद्ध झाले आहे. काही उद्योगांना प्रचंड प्रमाणात भांडवल पुरवठा करूनदेखील ते पूर्वासारखेच आजारी आहेत. हे सर्व विचारात घेता सरकारी क्षेत्राचा आणखी विस्तार करणे भारतीय अर्थव्यवस्थेला मानवणारे नाही. म्हणून नव्या औद्योगिक धोरणात सरकारी क्षेत्रासाठी केवळ पुढील आठ प्रकारचे उपक्रम राखून ठेवले आहेत. (1) संरक्षण यंत्रसामग्री, (2) अणुशक्ती, (3) कोळसा, (4) खनिज तेल, (5) लोखंड, मँगनीज, सल्फर, सोने, हिरे, जिप्सम इत्यादी उद्योग, (6) तांबे, जस्त, (7) अणुशक्तीसाठी आवश्यक खनिज द्रव्ये आणि (8) रेल्वे वाहतूक. थोडक्यात, सरकारी क्षेत्र कमी करून खाजगी उद्योगांना आणखी वाव दिला आहे. 16 ऑक्टोबर, 1991 रोजी वित्तमंत्र्यांनी सरकारी क्षेत्रातील तोंट्यात चालणारे आजारी उद्योग कायम स्वरूपात बंद करण्याची नाट्यमय घोषणा केली आहे.

(आ) औद्योगिक परवाना धोरण

संरक्षणविषयक वस्तू, धोकादायक व प्रदूषणास कारणीभूत होणारी सिगारेटसारखी उत्पादने, चैनीच्या वस्तू, पेट्रोल व पेट्रोलजन्य उत्पादने, मादक द्रव्ये, साखर, जनावरांची चरबी व तेल, अॅस्बेस्टॉस व त्याची उत्पादने, प्लायवूड, कातडी उद्योग, लहान मोटारी, कामद, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे, स्फोटक द्रव्ये, घातक रसायने, औषधे, दूरदर्शन संच, व्ही. सी. आर. व टेपरेकॉर्डर इत्यादी वस्तूंच्या उत्पादनाबाबत आता परवान्याची सक्ती करण्यात आली आहे. या वस्तूंच्या उत्पादनाशिवाय कुठल्याही वस्तूंच्या उत्पादनासाठी आता परवाना घेण्याची आवश्यकता नाही. एवढेच नव्हे

तर, उपरिनिर्दिष्ट वस्तू जर लहान प्रमाणात उत्पादित करण्यात येणार असतील तर त्यासाठीदेखील परवाना घेण्याची गरज नाही. थोडक्यात, नव्या आर्थिक धोरणाने भारतीय उद्योग जवळजवळ परवाना मुक्त केला आहे असे म्हणायला हरकत नाही. वर्षानुवर्षे परवाना मिळविण्यासाठी उपक्रमांना सरकारदरबारी खेटे चालवले लागत होते. या धोरणाने लाल फितीच्या जंजाळातून भारतीय उद्योग मुक्त झाला आहे. ही एक चांगली गोष्ट होय.

(इ) मक्तेदारी नियंत्रण कायदा

नवा उद्योग स्थापन करणे किंवा त्याचा विस्तार करणे तसेच दोन कंपन्यांचे विलिनीकरण किंवा एकत्रीकरण करून नवी कंपनी स्थापन करणे इत्यादीसाठी काही उद्योगांना मक्तेदारी नियंत्रण कायदानुसार पूर्वे परवानगी घ्यावी लागत असे. नवीन औद्योगिक धोरणानुसार या गोष्टीकरिता सरकारची पूर्वे परवानगी घेण्याची गरज नाही. जून, 1970 मध्ये मक्तेदारी नियंत्रण कायदा अमलात आणला आणि 1984 मध्ये त्यात विशेष सुधारणा केल्या होत्या. त्याचा परिणाम म्हणून मोठ्या उद्योगसमूहांच्या विस्तारावर अनेक मर्यादा पडल्या होत्या. त्याचे काही अनिष्ट परिणाम दिसू लागले म्हणून या कायद्यात बदल करण्यात आला आहे. उद्योगांचे बदलत चाललेले व अत्यंत गुंतागुंतीचे स्वरूप लक्षात घेऊन जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी उद्योगांचा विस्तार करणे विकासाच्या दृष्टिकोनातून हितावह ठरते. हे विचारात घेऊन मक्तेदारी नियंत्रण कायद्यात योग्य बदल करण्यात आला आहे. या बदलांमुळे भारतीय उद्योगांना आणला विस्तार करता येईल. त्यामुळे उत्पादन परिव्यय कमी करण्यास मदत होईल अशी अपेक्षा आहे.

(ई) विदेशी गुंतवणूक

विदेशी गुंतवणूक भारतीय अर्थव्यवस्थेवर, व त्यातल्या त्यात उद्योगक्षेत्रावर, मूलगामी परिणाम घडवून आणणारी बाब समजली जाते. उद्योगांच्या साधनसंपत्तीत विदेशी गुंतवणुकीची भूमिका अत्यल्प होती. भारतापेक्षा कमी प्रगत देशांत विदेशी गुंतवणुकीचे प्रमाण फारच जास्त आहे. या बाबीचा विचार

कलून भारत सरकारने नवीन औद्योगिक धोरणानुसार उच्च प्राधान्य असलेल्या उद्योगांत विदेशी गुंतवणूक वाढविण्यासाठी योग्य तो बदल केला आहे. त्यानुसार मोठ्या उद्योगामध्ये 51 टक्के भाग भांडवलपर्यंत विदेशी गुंतवणूक करण्यास परवानगी देण्यात आली आहे. उच्च प्राधान्य दिलेल्या 34 उद्योगांच्या यादीत धातू, विजेची उपकरणे, वाहतूक व औद्योगिक उपकरणे, पर्यटन आणि तत्सम उद्योगांचा समावेश आहे. गुंतवणूक करणाऱ्या विदेशी कंपन्या लाभांशरूपाने किती पैसा बाहेर पाठवितात यावर रिझर्व्ह बँक लक्ष ठेवेल व अशा गुंतवणुकीद्वारे निर्यातीसाठी उत्पादन करण्यास प्राधान्य दिले जाई.

(उ) विदेशी तंत्रविज्ञान

जागतिक बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी वस्तूंचा उत्पादन परिव्यय कमीत कमी ठेवून उत्पादनाची गुणवत्ता वाढविणे आवश्यक असते. त्याकरिता दरवेळी नवीन उत्पादनतंत्र स्वीकारावे लागते. त्यादृष्टीने भारतीय उद्योगांना जर विदेशी तंत्रविज्ञान आयात करण्याची आवश्यकता असेल तर ते त्यांना सहजासहजी आयात करता यावे म्हणून नव्या औद्योगिक धोरणात तजवीज केली आहे. नवीन औद्योगिक धोरणानुसार 34 प्राधान्य क्षेत्रात 1 कोटी रुपयांपर्यंत एकदम गुंतवणूक केलेल्या विदेशी उद्योगांना विदेशी तंत्रविज्ञान आयात करण्याकरिता मान्यता दिली जाणार आहे. तसेच इतर क्षेत्रासाठी विदेशी तंत्रविज्ञान आयात करण्याकरिता जर विदेशी चलनाची आवश्यकता असेल तर त्याही उद्योगांना ते आयात करता येईल.

(ऊ) लघु व लघुतम उद्योगांबाबतचे धोरण

सरकारने सुद्धातील मोठ्या उद्योगांबाबत आपले धोरण जाहीर केले. नंतर 6 ऑगस्ट, 1991 रोजी लघु व लघुतम (tiny) उद्योगांबाबत धोरण जाहीर केले. त्याची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

(1) सरकारी खरेदी करताना लघु उद्योगांच्या उत्पादनास प्राधान्य दिले जाईल.

(2) या उद्योगांची देणी प्राधान्यक्रमाने दिली जावीत म्हणून सरकार कायदेशीर तरतुदी करत आहे.

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

(3) या उद्योगांच्या कर्जाच्या मागणीची पूर्तता पूर्णपणे व्हावी यासाठी खास व्यवस्था केली जाणार आहे.

(4) इतर उद्योगांना लघुउद्योगांत 24 टक्क्यांपर्यंत भाग भांडवल गुंतविण्यास परवानगी दिली आहे.

(5) लघुतम उद्योगांतील गुंतवणूक मर्यादा 2 लाख रुपयांवरून 5 लाख रुपयांपर्यंत वाढविली आहे.

(6) काही लघुतम उद्योगांना श्रमिक कायदा लागू राहणार नाही.

(7) सेवाक्षेत्राचा समावेश लघुतम क्षेत्रात करण्यात आला आहे.

(8) स्थानिक उत्पादनसाधनांचे वाटप करताना या उद्योगांना प्राधान्य दिले जाईल.

(9) या उद्योगांना नोकरशाहीच्या आणि कायद्याच्या जाचातून मुक्त करण्याचे आश्वासन देण्यात आले आहे.

(10) संपूर्ण उद्योगांची व निर्यात वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांची गुंतवणुकीची कमाल मर्यादा 75 लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे.

अशा प्रकारे या नवीन औद्योगिक धोरणाच्या अमलबजावणीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेस दिलासा मिळेल अशी अपेक्षा करण्यात आली आहे.

नव्या औद्योगिक धोरणावरील टिप्पणी

(1) सरकारने सरकारी क्षेत्रातील अपयश विचारात घेऊन त्या क्षेत्राचा विस्तार कमी करण्याचे जाहीर केले आहे. 16 ऑक्टोबर, 1991 रोजी त्यातील आजारी उद्योग पूर्णपणे बंद करण्याचेही वित्तमंत्र्यांनी जाहीर केले आहे. सरकारने यापूर्वी सरकारी क्षेत्र सुधारण्यासाठी खास प्रयत्न केले आहेत काय? केले असल्यास, ते अयशस्वी ठरल्यास कोणते घटक कारणीभूत आहेत याचा खुलासा कलून नंतर सरकारी क्षेत्राची व्याप्ती कमी केली असती तर अधिक सुसंगत झाले

असते. सरकारी क्षेत्रांमध्ये अनेक उद्योग समाजोपयोगी, अत्यावश्यक वस्तु आणि सेवांचे उत्पादन करीत असतात. या वस्तु व सेवा निर्यात दराने पुरविण्याची नैतिक जबाबदारी सरकारची असल्याने ते सरकारी क्षेत्रात चालू ठेवणे आवश्यक ठरते. असे उद्योग खाजगी क्षेत्रात जरी चालू असले तरी आजारी उद्योगांच्या नावाखाली सरकारी उद्योग बंद करणे दीर्घकालीन दृष्टीने परवडणारे नाही. रोग्याच्या आजाराची चिकित्सा करून त्याला औषधे देऊन बरे करण्यापेक्षा त्यालाच मारून टाकण्यासारखा हा प्रकार आहे.

(2) नव्या औद्योगिक धोरणात शेतीवर आधारित उद्योगांच्या विकासाबाबत विचार केलेला नाही. ग्रामीण भागाच्या विकासाबाबत विदेशी चलन मिळवून देण्यासाठी त्याचा उपयोग करणे शक्य आहे. आज शेतीवर आधारित बहुतेक उद्योग सहकारी क्षेत्रात आहेत व सहकारी क्षेत्र सरकारी क्षेत्रास योग्य असे पर्यायी क्षेत्र असताना नव्या औद्योगिक धोरणात सहकारी क्षेत्राविषयीची भूमिका स्पष्ट करण्यात आली नाही.

(3) सामाजिक न्याय हे एक भारतीय आर्थिक धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. परंतु त्याचवेळी सरकारी क्षेत्राची व्याप्ती कमी करून आपण खाजगी क्षेत्राची व्याप्ती वाढवित आहोत. त्याकरिता भक्तेदारी नियंत्रण कायदा सैल केला आहे. त्यामुळे सरकारच्या आर्थिक धोरणाचे उद्दिष्ट आणि कृती या दोन्हीत विसंगती जाणवते.

(4) नव्या आर्थिक धोरणानुसार भारतीय उद्योगात 51 टक्के भांडवल गुंतवणूक करण्यास विदेशी कंपन्यांना परवानगी दिली आहे. अजूनही विदेशी भांडवलाबाबत भारताचे धोरण अनिश्चित स्वरूपाचे आहे. याचा पुरावा म्हणजे वित्तमंत्र्यांचे ऑक्टोबरच्या शेवटच्या आठवड्यात घेतलेल्या पत्रकार परिषदेत विदेशी भांडवलाबाबत केलेले वक्तव्य. भारतातील काही उद्योगांबाबत विदेशी भांडवल 100 टक्केदेखील असू शकेल असा खुलासा वित्तमंत्र्यांनी केला आहे. सरकारच्या या धोरणामुळे भारत आर्थिक पारतंत्र्यामध्ये जाण्याची सीती निर्माण झाली आहे. आपण अगोदरच विदेशी कर्जाच्या सापळाचात अडकलेले

आहोत. उद्या विदेशी भांडवलाच्या गुंतवणुकीमुळे आर्थिक पारतंत्र्य स्वीकारण्याची वेळ येऊ नये म्हणजे जाले.

(5) भारतीय रिझर्व्ह बँकेने व्याजाच्या दराने वाढ केल्यामुळे उपक्रमी शोअर बाजारात जाऊन भांडवल गोळा करायला लागले तर बँकांची परिस्थिती विकट होईल. म्हणून व्याजाच्या दरामध्ये सर्व प्रकारच्या कर्जात सरसकट वाढ करण्याऐवजी केवळ चैनीच्या वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांना कर्ज देताना व्याजाचा दर जास्त आकारल्यास ते अधिक सोयीचे होईल.

(6) विदेशी तंत्रविज्ञान आयात करण्यावरील बंधन कमी केल्यामुळे देशातील तंत्रविज्ञानाचा विकास करण्यासाठी प्रेरणाच राहणार नाही. संशोधन करून स्थानिक परिस्थितीस अनुरूप असे नवे तंत्रविज्ञान शोधून काढण्याचा पर्याय उपक्रमी करणार नाहीत. दुसरे महत्त्वाचे असे की, विदेशी तंत्रविज्ञानामुळे भारतीय साधनसामग्रीचा महत्त्वाने उपयोग करता आला पाहिजे. परंतु आयात केले जाणारे तंत्रविज्ञान त्यादृष्टीने सहसा उपयोगी नसते असा आजवरचा अनुभव आहे. उदाहरणार्थ, भारतीय शेतीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या ट्रॅक्टरमुळे शेतकऱ्यांना अधिक खताचा वापर करावा लागतो; कारण, या ट्रॅक्टरमुळे जमीन वाजवीपेक्षा अधिक खोल नांगरली जाते. त्यामुळे पिकास पोषक द्रव्ये अधिक खोल गाडली जातात. दुसरे उदाहरण आसवणीच्या सांडपाण्याचे शुद्धीकरण करण्यासाठी आयात केलेल्या यंत्रसामग्रीचे देता येईल. ही यंत्रसामग्री भारतीय परिस्थितीत निरुपयोगी ठरलेली आहे. त्यामुळे असे विदेशी तंत्रविज्ञान आयात करण्यात केवळ सरकारी धोरणाचा दुरुपयोग केला जाईल. खरे तर विदेशी तंत्रविज्ञान आयात करण्यापेक्षा या देशातील परिस्थितीच्या संदर्भात योग्य तंत्र शोधून काढणे जास्त गरजेचे आहे.

(7) शेवटचे आणि महत्त्वाचे म्हणजे, श्रमिकांची आणि उपभोक्त्यांची होत असलेली पिळवणूक थांबविण्यासाठी नव्या औद्योगिक धोरणात कोणत्याही प्रकारची तरतूद करण्यात आली नाही. भक्तेदारी नियंत्रण कायदा आणखी सैल केल्याने उपभोक्त्यांची

पिठवणूक आणखी वाढण्याची शक्यता आहे.

थोडक्यात, औद्योगिक धोरणाची जी सर्वसाधारण उद्दिष्टे असतात त्या सर्वांना अनुसरून नव्या औद्योगिक धोरणाची आखणी केलेली नाही. तर नाणे तिथीकडून कर्ज मिळविण्यासाठी औद्योगिक धोरणात केलेला हा सोईचा बदल आहे. यातून चांगले काही साध्य होईल असे वाटत नाही, तर उलट किंमत आणि मक्तेदारी शक्तीत वाढ होऊन आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली विदेशी तंत्रविज्ञानाचा अवलंब केला जाण्याची शक्यता जास्त आहे. त्याचबरोबर देश कर्जाच्या सापळ्यात आणखी अडकला जाण्याची आणि परकियांच्या आर्थिक वर्चस्वाखाली भरडला जाण्याचीच शक्यता आहे.

खरा प्रश्न या परिवर्तिततून मार्ग काढणे हा आहे. त्यासाठी पुढील उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे.

(1) भारताने चैनीच्या वस्तूची आयात पूर्णपणे बंद करावी. उदाहरणार्थ, रंगीत दूरदर्शन संच आणि भास्ती मोटारीसाठी मोठ्या प्रमाणावर सुट्या भागांची आयात केली जाते.

(2) विदेशी तंत्रविज्ञान आयात करण्यापेक्षा भारताने योग्य असे उत्पादनतंत्र विकसित केले पाहिजे की ज्यामुळे येथील साधनसामग्रीचा चांगल्या प्रकारे उपयोग होऊन रोजगारात वाढ होईल.

(3) देशातील काळ्या पैशाला आळा घातला पाहिजे.

(4) जीवनावश्यक वस्तूच्या किमती कमी राहण्यासाठी त्या वस्तूच्या उत्पादनावर अधिक भर दिला पाहिजे.

(5) या सर्वांच्या मुळाशी वाढती लोकसंख्या हे कारण आहे. म्हणजे, लोकसंख्येबाबत गांभिर्यनि विचार केला पाहिजे.

चर्चेचा गोषवारा

(1) आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्थांनी भारताला

कर्ज देण्यासाठी काही अटी लादल्या होत्या. त्यातील महत्त्वाच्या अटी म्हणजे,

(अ) रपयाचे अवमूल्यन करणे

(आ) वेतनावर मर्यादा घालणे

(इ) किमतीवरील नियंत्रणे काढून टाकणे. नैसर्गिक पद्धतीने किमती ठरविण्यात आल्या पाहिजेत.

(ई) आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्यादृष्टीने आणि भारतातील गुंतवणूक वाढीच्यादृष्टीने भारताने विदेशी संस्थांबरोबर जुळवून घ्यावे. त्यांना भारतात गुंतवणूक करू द्यावी.

(उ) विदेशी व्यापाराबाबत आणि मक्तेदारीसारख्या कायद्याबाबत सैल धोरण स्वीकारावे. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल.

(2) परवाना पद्धती रद्द केल्याने इतर देशांमध्ये उद्योगांचा विकास झाला तसा विकास भारतात होईलच असे नाही. कारण परवाना पद्धती जरी रद्द केली असली तरी भारतीय रिझर्व्ह बँकेने व्याजाचा दर वाढविल्यामुळे गुंतवणूक वाढण्याऐवजी घटण्याचीच शक्यता जास्त आहे. परवाना पद्धती रद्द केल्यामुळे उद्योजकांची नोकरीसाठीच्या प्रगष्टाचारी जाचातून मुक्तता आली आहे.

(3) भारताने नवे औद्योगिक धोरण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय साम्राज्यवाद्यांचा एक खुला जाहिरनामा आहे. परकियांना भारतामध्य कोणत्याही उद्योगात 51 टक्क्यांपर्यंत गुंतवणूक करण्यास किंवा काही बाबतीत 100 टक्के गुंतवणूक करण्यास जी परवानगी देण्यात आली आहे त्यामुळे विदेशी गुंतवणूकदार आपल्या मताप्रमाणे वस्तूचे उत्पादन करतात आणि त्यामुळे भारतात अनिष्ट स्पर्धा निर्माण होऊन भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचे प्रतिकूल परिणाम होतील. आदण केवळ परकियांचे आर्थिक वर्चस्व स्वीकारणार आहेत.

(4) नव्या आर्थिक धोरणात सहकारी क्षेत्राच्या विकासाचा उल्लेख करण्यात आलेला नाही.

(5) सरकारी क्षेत्रातील उपक्रम अकार्यक्षम आणि आजारी आहेत म्हणून आजारीपणाच्या नावाखाली असे उपक्रम कायम स्वरूपाचे बंद करण्याचे धोरण चांगले नाही. उपक्रम आजारी पडल्यानंतर ते पुन्हा चालू करण्याची जबाबदारी सरकारचीच आहे, सहकारी आणि खाजगी क्षेत्रात उपक्रम आजारी पडत नाहीत काय? तेथे त्यावर इलाज केला जात नाही काय?

(6) विदेशी उपक्रम तेथील कालबाह्य तंत्र-विज्ञान भारतीय उद्योगासाठी आयात करतील. तसेच जास्त नफा मिळविण्यासाठी वस्तूच्या अवास्तव किमती आकारतील.

(7) ज्या औद्योगिक धोरणामुळे वस्तूच्या किमती कमी होऊ शकत नसतील, तसेच सामान्य माणसांना त्याचा फायदा होत नसेल तर असे औद्योगिक धोरण काय कामाचे?

(8) सामान्य भागाच्या विकासासाठी या धोरणामध्ये काहीही उल्लेख केलेला नाही.

(9) या औद्योगिक धोरणामुळे आर्थिक विषमता आणि किंमत वाढ होत जाणार आहे.

□ □

‘अर्थसंवाद’ या त्रैमासिकाच्या स्वामित्व व इतर बाबींविषयी निवेदन फॉर्म 4, नियम 8 नुसार

1 प्रकाशन स्थळ	:	‘मराठी अर्थशास्त्र परिषद’, द्वारा ‘संपदा’, प्राध्यापक वसाहत, देवपूर, धुळे 424 002
2 नियतकाल	:	त्रैमासिक
3 मुद्रकाचे नाव	:	व्यंकटेश सु. पाटणकर
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	‘संपदा’, प्राध्यापक वसाहत, देवपूर, धुळे 424 002
4 मुद्रण स्थळ	:	हेमंत मुद्रण, 26, प्रतिभानगर मार्केट, कोल्हापूर 416 008
5 प्रकाशकाचे नाव	:	बाबू क. 3 प्रमाणे
6 संपादकाचे नाव	:	रवीन्द्र रा. दोशी
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर 416 004
7 मालकाचे नाव	:	मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ सोशल चेंज, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, दादर, मुंबई 400 014

मी, व्यंकटेश सु. पाटणकर, असे जाहीर करतो की, वर दिलेला तपशील माझ्या माहिती आणि समजूतीनुसार खरा आहे.

व्यंकटेश सु. पाटणकर
मुद्रक, प्रकाशक

अर्थसंवाद

वार्षिक अहवाल : 1990-91

रवीन्द्र दोशी *

एप्रिल 1990 पासून 'अर्थसंवाद' च्या प्रमुख संपादकाची धुरा मी स्वीकारली. त्यानंतर या त्रैमासिकाच्या एकंदर जडणघडणीत काही महत्वाचे बदल केले. मुखपृष्ठापासून त्या प्रक्रियेला सुरुवात केली. त्यापाठोपाठ आतील पानांच्या मांडणीतही काही बदल केले. त्याचप्रमाणे प्रत्येक अंकात 4 ते 5 स्वतंत्र लेख, एक ग्रंथ परीक्षण आणि अखेरीस सांख्यिकी पुरवणी अशी अंकाची एकंदर रचना ठेवली. त्रैमासिकाच्या या आंतरबाह्य बदलाचे सर्वच सदस्यांनी चांगले स्वागत केले. 1990-91 या वर्षातील चार अंकांत मिळून 302 पानांची छपाई झाली. त्यामध्ये 16 स्वतंत्र लेख, 4 ग्रंथ परीक्षणे आणि 4 सांख्यिकी पुरवण्या याखेरीज चौदाव्या वार्षिक अधिवेशनाशी संबंधित 5 वृत्तान्त देण्यात आले यासाठी लेखनाचे योगदान 28 लेखकांनी दिले. यासंबंधी सर्व तपशील जानेवारी-मार्च 1991 अंकात पृष्ठे 301-02 वर दिला आहे. त्या सर्वांना मतःपूर्वक धन्यवाद.

'अर्थसंवाद' च्या प्रत्येक तिसाहीचा अंक उशीरात उशीरा त्या तिसाहीच्या अखेरीस तरी सदस्य व वर्गणीदारांना देण्याचा मनोदय मी पहिल्या अंकाच्या संपादकीयात व्यक्त केला होता खरा. तथापि ते शक्य झालेले नाही. त्यासंबंधीच्या काही महत्वाच्या अडचणीकडे मला आपणा सर्वांचे लक्ष वेधायचे आहे. सर्वांत महत्वाचे म्हणजे, 'अर्थसंवाद' साठी पुरेसे लेखन हाती आलेले नसते. त्यासाठी सातत्याने संभाव्य लेखकांशी एकदा नव्हे तर अनेकदा संपर्क साधून त्यांच्याकडून महत्वाच्या विषयांवर लेख लिहवून घेणे हे एक सततचे काम बनले आहे. अपेक्षित लेख ठरल्या वेळी हाती येत नाहीत. ते हाती येत नसल्याने छपाईचे काम एका टप्प्याने पूर्ण करताच येत नाही. खरे तर, संपादकांकडे छापण्यायोग्य मजकुराचा सातत्याने दुष्काळ राहिल्या आहे. काही वेळा तर नव्या तिसाहीच्या सुरुवातीस एकही लेख हाती नाही अशा कठीण प्रसंगातून वाटचाल करावी लागली. जसे लेख हाती येतील त्याप्रमाणे ह्याव्याहत्याने छपाईचे काम गोपलगाईच्या गतीने पुढे

* प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'.

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

337

सरकत राहते. रोजची मजुरी मिळाली तर संध्या-काळची चूळ पेटते अशा अवस्थेत दिवस काढणाऱ्या रोजंदारीवरील मजुरांसारखी कित्येकदा संपादकांची अवस्था झाली होती. ही बिकट वाटचाल करताना शक्य तो एका लेखकाचा वर्षातून एकच लेख घ्यायचा, नव्या लेखकांना लिहिते करायचे, प्रसंगानुषंग माहिती प्रसिद्ध करण्यासाठी अदुरुप लेख लिहवून घ्यायचे (उदाहरणार्थ, सुखमय चक्रवर्ती, 'नोबेल' चे मानकरी, बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार, कच्चा तेल्याची जागतिक परिस्थिती यावरील सांख्यिकी पुरवणी) याकडे आकर्षण लक्ष दिल्यानेही मुद्रणप्रती हाताशी मिळण्यात वेळ लागत असे. त्याच-प्रमाणे आलेल्या लेखनावर आवश्यक ते संपादकीय संस्कार करून आणि वेळप्रसंगी सुधारणा सुचवून ते पुन्हा (कधीकधी पुनःपुन्हाही) लिहवून घेण्यात वेळ जात असे. या सर्वातून समाधानाची बाब एवढीच की, नव्या नव्या विषयांवर उपयुक्त असे साहित्य आणून वाचकांना पुरवू शकलो आहेत. असे असले तरी, प्रकाशनासाठी पुरेसे साहित्य हाताशी राहात नाही ही आपली एक गंभीर समस्या आहे हे विसरता कामा नये. याकरिता परिषदेच्या सदस्यांनी अधिक सक्रिय बनून आपापल्या परीने त्रैमासिकाला लेखनरूपाने योगदान द्यावे असे मी आवाहन करतो. पुरेसे लेखन उपलब्ध होत राहिले तर अंकांची वर्षातील पानांची संख्या तीनशेपेक्षाही अधिक करण्याची आमची इच्छा आणि तयारी आहे. मराठीतून अर्थशास्त्रीय विषयांवरील उपयुक्त साहित्य उपलब्ध करून देणारे 'अर्थसंवाद' हे एकमेव नियतकालिक असल्याने त्याला सर्वसंपन्न बनविण्याच्या उपक्रमात सर्व सदस्यांनी व वाचकांनी आपला खारीचा वाटा उचलावा अशी मी विनंती करतो. मुहाम नमूद करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, या वर्षभरात मराठवाडा विभागातून प्रकाशनयोग्य काहीच हाती लागले नाही. मराठ-वाड्याकडून हा अनुशेष भरून काढला जाईल काय ? लेखनासंबंधीच्या तपशिलाविषयी पहिल्या अंकाच्या संपादकीयात मी लिहिले आहेच. इच्छुकांनी संपादकांशी स्वतंत्रपणेही संपर्क साधायला हरकत नाही.

'अर्थसंवाद' ने अंकाच्या जडणघडणीत जो बदल केला त्यामुळे अंकाचे वर्गणीदार आणि अंजीव सदस्य वाढविण्यास बराच हातभार लागला आहे. वर्षभराच्या

काळात अंजीव सदस्यांची संख्या 480 पासून 574 पर्यंत वाढविता आली. ही प्रगती स्वागतार्ह असली तरी आत्मसंतुष्टपणाची मानू नये. कारण, पाबाव्रतीत आपणाला अजून बरीच वाटचाल करता येणे शक्य आहे. 'अर्थसंवाद' महाराष्ट्रातील अनेक महाविद्या-लयांच्या आणि काही विद्यापीठांच्या ग्रंथालयापर्यंत पोचू शकलेला नाही. ही गोष्ट चिंतनीय मानावी लागेल. महाराष्ट्रातील कृषी विद्यापीठे व कृषी महा-विद्यालये आपल्यापासून अजून दूर आहेत. महाराष्ट्रातील कला, वाणिज्य शाखांच्या सर्व महाविद्यालयांच्या ग्रंथालयात 'अर्थसंवाद' घेतला जाईल यासाठी आता काही वेगळ्या पद्धतीने प्रयत्न करावा लागेल असे वाटते. प्रत्येक विद्यापीठाच्या क्षेत्रात, विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र अभ्यास मंडळ, विद्याशाखा आणि विद्वत् सभा या अधिकार मंडळांच्या माध्यमातून कला-वाणिज्य महा-विद्यालयात 'अर्थसंवाद' आवश्यक स्वरूपात घेतला जावा असे ठराव संमत करून घेण्यासाठी संबंधितांनी हालचाल करावी. अर्थशास्त्रावरील आवश्यक नियत-कालिकांच्या यादीत 'अर्थसंवाद' चा समावेश झाल्यास बहुसंख्य महाविद्यालयांच्या ग्रंथालयात 'अर्थसंवाद' नियमितपणे दिसू लागेल. शिवाजी विद्यापीठात यादृष्टीने अलीकडेच मी काही पाऊले उचलली आहेत, आणि काही आश्वासक प्रगती दिसून येत आहे. महाराष्ट्रा-तील इतर विद्यापीठातील प्राध्यापक मित्रांनी या दिशेने प्रयत्न करावा अशी त्यांना मी विनंती करतो.

आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणे मला जहरीचे वाटते. 'अर्थसंवाद' चे अर्थशास्त्र अजून पुरेसे समाधानकारक नाही. त्रैमासिकाची अतिशय बाजू सुदृढ करण्यासाठी जाहिरातींच्यामार्गे काही उत्पन्न मिळ-विण्याचा प्रयत्न आम्ही या वर्षात केला. त्याचे फलित म्हणजे चारही अंकांच्या आवरणपृष्ठे 2, 3 आणि 4 वर पूर्ण पानाच्या जाहिराती मिळाल्या आणि त्यामुळे अंकांची बिले भागविणे काहीसे सुकर झाले. या जाहि-राती मिळविण्यासाठी मी स्वतः जारिने प्रयत्न केले, त्याचबरोबर सु. गो. भानुशाली, आ. गो. पुजारी, व्यं. सु. पाटणकर, टी. एम. पाटील, के. बी. काटे, के. जी. पठाण, ज. फा. पाटील, शशिकांत गंधे, प्र. व. कुलकर्णी आणि श्रीनिवास खादेचाले यांचेही मोलाचे सहकार्य लाभले. सर्वांना मतःपूर्वक धन्यवाद. परिषदेच्या कार्य-कारी मंडळातील त्याचप्रमाणे संपादन सल्लागार

मंडळातील सर्व सदस्यांनी वर्षाकाठी प्रत्येकी दोन पूर्ण पानांच्या जाहिराती उपबल्ल करून देण्याची आपली नैतिक जबाबदारी जाणीवपूर्वक उचलली तर 'अर्थसंवाद' ला आर्थिक बळकटी येऊन त्याला अधिक मोठा बनविण्याचे इप्सित साध्य करणे शक्य होईल. आवश्यक त्या जाहिराती वेळेत न मिळाल्यानेदेखील अंक प्रसिद्ध करायला वेळ लागला आहे.

परिषदेचे चौदावे वार्षिक अधिवेशन 10, 11 आणि 12 नोव्हेंबर, 1990 रोजी सोलापूर येथे संपन्न झाले. त्यावेळी संपादन सल्लागार मंडळाची बैठक झाली. त्यामध्ये यापूर्वी उल्लेख केलेल्या प्रश्नांची चर्चा झाली, उपस्थित सदस्यांनी 'अर्थसंवाद' ची वाटचाल

मुलभ बनविण्यासाठी शक्य ते सर्व प्रयत्न करण्याची खात्री दिली. या वर्षभरात माझी संपादकीय जबाबदारी समाधानकारकपणे पेलण्यात सहायक संपादक सु. गो. भानुशाली, संपादन सल्लागार मंडळाचे सदस्य, कार्य-वाह-खजिनदार व्यं. सु. पाटणकर, कार्याध्यक्ष रवीन्द्र सबनीस, अध्यक्ष श्रीनिवास खांदेवाले, परिषदेचे आघारस्तंभ नी. वि. सोवनी आणि 'हेमंत मुद्रण'चे सुनील नसिराबादकर व मुद्रणालयातील कामगारवर्ग यांचे बहुमोल सहकार्य लाभले. सर्व जाहिरातदारांनी आर्थिक ओझे हलके करण्यास मदत केली. या सर्वांचे हार्दिक आभार.

□ □

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

वार्षिक वर्गणी संपली

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे वार्षिक सदस्य आणि 'अर्थसंवाद' चे वार्षिक वर्गणीदार यांना आम्ही आठवण देऊ इच्छितो की, 'अर्थसंवाद' च्या जानेवारी-मार्च, 1992 या अंकाबरोबर त्यांची वार्षिक वर्गणीची मुदत संपत आहे. त्यांनी 1 एप्रिल, 1992 ते 31 मार्च, 1993 या वर्षासाठी आपल्या सदस्यत्वाचे आणि 'अर्थसंवाद' च्या वर्गणीदाराचे नूतनीकरण करून घ्यावे ही विनंती.

व्यं. सु. पाटणकर
कार्यवाह - खजिनदार

पंधराव्या वार्षिक अधिवेशनाचा कार्यवृत्तांत

व्यं. सु. पाटणकर *

नांदेड येथील प्रतिभा निकेतन महाविद्यालयाच्या विद्यमाने दिनांक 29, 30 नोव्हेंबर आणि 1 डिसेंबर, 1991 या दिवशी मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या पंधराव्या वार्षिक अधिवेशनाचे आयोजन करण्यात आले. औरंगाबाद आणि अंबेजोगाई नंतर मराठवाड्याच्या भूप्रदेशात तिसऱ्यांदा जाण्याची संधी या निमित्ताने परिषदेला लाभली. अनेक प्रकारच्या प्रतिकूलतांवर मात करून महाविद्यालयाचे व्यवस्थापन, प्राचार्य व त्यांचे समस्त सहकारी आणि विद्यार्थी यांनी सांघिकरीत्या यजमानपदाची धुरा वाहिली आणि अधिवेशन यशस्वी करून दाखविले. अधिवेशनाच्या तारखा अनेक प्रतिनिधींच्यादृष्टीने गैरसोयीच्या ठरल्या आणि त्यामुळे उपस्थिती गेल्या वर्षाच्या तुलनेने थोडीशी कमी राहिली तरी अधिवेशनाचे एकूण कामकाज उत्साहाने आणि रेखीवपणाने पार पडले. डॉ. ज. फा. पाटील, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांनी अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान मंडित केले होते.

29 नोव्हेंबर, 1991 रोजी सकाळी 11:30 वाजता अधिवेशनाला प्रारंभ झाला. आपल्या प्रास्ताविकामध्ये अधिवेशनाचे संयोजक या नात्याने प्राचार्य स. दि. महाजन यांनी संयोजनकार्याच्या पूर्वतयारीचा विस्तृत आढावा श्रोत्यांसमोर मांडला आणि परिषदेच्या रूपाने उभी राहिलेली शैक्षणिक चळवळ महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पोहोचण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली. महाराष्ट्राच्या सहकार क्षेत्रातील एक अग्रणी पदाश्री शामराव कदम यांनी स्वागताध्यक्ष पदावरून कोलतांना परिषदेच्या बहुमोल कार्यामधून अर्थशास्त्रीय आणि प्रादेशिक वा राष्ट्रीय पातळीवरील आर्थिक व्यवहारांच्या परस्परसंबंधाविषयीचे ज्ञान लोकभाषेच्या माध्यमातून सामान्य माणसापर्यंत पोहोचविता येईल आणि अर्थशास्त्रीय विचारांची एक परंपरा त्यामधून जोमदारपणाने वाढीला लागेल असा विश्वास व्यक्त केला. देशाची अर्थव्यवस्था आज दुर्बल झालेली असून लोकसंख्यावाढ, निरक्षरता, दारिद्र्य, बेकारी, चलनवाढ इत्यादी अनेक समस्या आपणाम भेडसावत असून

* कार्यवाह, मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

त्यांचा परिणामकारक मुकाबला कसा करता येईल यासंबंधीच्या विविध पर्यायी उपाययोजनांमध्ये तज्ज्ञां-बरोबर जनसामान्यांनाही स्वारस्य असल्याचे सांगून श्री. कदम यांनी अशा अपेक्षा व्यक्त केली की, या समस्यांबाबत व्यावहारिक उपाय शोधताना आपली परंपरा आणि भौतिक स्थिती, राहणीमान आणि मूल्ये, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील बदल इत्यादींचा साकल्याने विचार करून अंतिम निर्णयांची निश्चिती व्हावयास हवी. सहकारी क्षेत्र आणि ग्रामीण जीवनाशी असलेल्या आपल्या निकटच्या आणि दीर्घ अनुभवाचे काही दाखले सांगून श्री. कदम यांनी आपल्या भाषणाचा सभारोप केला.

मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू आणि परिषदेचे एक ज्येष्ठ आजीव सदस्य डॉ. वि. बा. घुगे यांनी त्या-नंतर अधिवेशनाचे उद्घाटन केले. अशा परिषदा आणि संमेलने यामधून विविध ज्ञानशास्त्रांतील समस्यांवर बौद्धिक पातळीवर विचारविनिमयाची आणि चर्चा विमर्शाची अमूल्य संधी मिळत असते असे प्रारंभी सांगून डॉ. घुगे यांनी अर्थशास्त्रीय तत्त्वे आणि व्यवहार यांच्या चिकित्सक अभ्यासाची गरज स्पष्ट केली. आर्थिक जीवनाच्या विविध अंगोपांगांच्या विश्लेषणाला वाहिलेल्या अर्थशास्त्राचे स्वरूप गुंतागुंतीचे आणि रूक्ष असले तरी प्रत्येक समाजघटकाशी त्याचे असणारे अतूट नाते लक्षात घेता त्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व असाधारण असल्याचे प्रतिपादन करून डॉ. घुगे म्हणाले की, विविध मानवसमूहांसमोरच्या समस्या वरकरणी सारख्याच वाटल्या तरी त्यांचे स्थल-काल संबन्ध भिन्न असल्याने त्यांचे परिस्थितीसापेक्ष स्वरूप लक्षात घेणे जरूरीचे असते. अशा समस्यांची जाण वा दखल व्यक्तीच्या पातळीवर घेतली जाण्याच्या शक्यतेला काही उघड मर्यादा पडतात. परंतु यासाठी वैचारिक मंच उपलब्ध झाल्यास अशा समस्यांची दखल अधिक जाणीवपूर्वक घेतली जाण्याचा संभव वाढतोच; परंतु त्याची उकल करण्याचेही कार्य अधिक मुलभ आणि परिणामकारक ठरू शकते. मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या कार्याकडे या दृष्टिकोनातून पाहावयास हवे. मराठी भाषेच्या माध्यमातून सर्व स्तरांवरील अध्ययन-अध्यापनामध्ये परिभाषा निर्मितीचा आणि भाषासमृद्धीचा अग्रक्रमाने विचार व्हावयास हवा. शास्त्रीय विचारांना समर्थपणे पेलू शकणारी आणि दुर्बोध विषयांच्या

जानेवारी-मार्च, 1992, खंड 15, अंक 4

विश्लेषणामध्ये आशयाला बाध येऊ न देता रसाळपण आणि आकलन सौकर्य आणि भाषा-समृद्धीचे महत्त्व निर्विवादपणाने मोठे असल्याचे त्यांनी सांगितले. आपल्या भाषणाच्या अखेरीस चर्चासत्रांसाठी निवडलेले विषय आणि त्यावर सादर होणाऱ्या निबंधांतून व त्यावरील चिंतनातून समाजोपयोगी असे विचारधन उभे राहील असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला.

डॉ. ज. फा. पाटील यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणासाठी 'तुटीचे [अन] अर्थकारण : भारताच्या राजकोषीय व्यवहाराचे एक विश्लेषण' असा विषय निवडलेला होता. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या उंबरठ्यावर असलेल्या आपल्या देशाला सध्या भेडसावत असलेल्या अनेक आर्थिक समस्यांचा ओझरता उल्लेख करून भारताच्या राजकोषीय व्यवहारात गेल्या दशकात आढळलेल्या ठळक प्रवृत्ती व त्यातून व्यक्त होणाऱ्या काही मूलभूत समस्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याचा मनोदय डॉ. पाटील यांनी सुरुवातीलाच व्यक्त केला. भारताच्या राजकोषीय व्यवस्थेमध्ये केंद्रगामी प्रवृत्तींवर स्पष्ट भर आणि घटक राज्यांच्या जबाबदाऱ्यांच्या तुलनेने त्यांना प्राप्त झालेले मर्यादित व अपुरे महसुली उत्पन्नाचे अधिकार यातून उद्भवणाऱ्या असमतोलाचा निर्देश करून डॉ. पाटील यांनी 1980 नंतरच्या काळातील राजकोषीय घडामोडींच्या विस्तृत मोमासेकडे श्रोत्यांचे लक्ष वेधले. अर्थसंकल्पीय तुटीच्या विविध संकल्पना स्पष्ट करून 1980 नंतरच्या दशकात केंद्र सरकारच्या आयव्ययातील वाढती महसुली तुट आणि ती भागविण्यासाठी भांडवली जमा वापरण्याची प्रवृत्ती, विकासेतर खर्चाचे वाढते प्रमाण आणि त्यातील संरचनात्मक बदल, भांडवलसंचयाचे एकूण खर्चातील प्रमाण 8.5 ते 9.5 टक्के यामध्ये स्थिर राहण्याची प्रवृत्ती, एकूण कर उत्पन्नातील अप्रत्यक्ष करातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा वाढता हिस्सा आणि त्यातून स्पष्ट होणारे कर संरचनेतील प्रतिगामित्व आणि केंद्र व राज्य सरकारांनी चालविलेल्या उपक्रमांची एकंदरीने दुःस्थिती या राजकोषीय व्यवहारातील अतिष्ट व धोकादायक प्रवृत्तींचा विस्तृत आकडेवारीच्या साहाय्याने डॉ. पाटील यांनी परामर्श घेतला. भारत सरकारच्या गेल्या दशकातील देशी व विदेशी कर्जातील प्रचंड वाढीबरोबरच सरकारी विकासेतर खर्चातील वाढ कमी चिंताजनक

बनली याच विवेचन आपल्या भाषणाच्या अखेरच्या भागामध्ये करताना राज्यसंस्थेची कार्ये आणि त्या अनुषंगाने होणारा खर्च यासंबंधीच्या सैद्धान्तिक वादाचा चिकित्सक आढावा त्यांनी घेतला. या आढाव्याच्या आधारे भारतातील राजकीय असमतोलाला कारणीभूत ठरणान्या महत्त्वाच्या घटकांचा निर्देश करून आणि सरकारी खर्च आणि सरकारी निवड या क्षेत्रांमध्ये अधिक अनुभवाधिष्ठित संशोधनाची गरज असल्याचे मत व्यक्त करून डॉ. पाटील यांनी आपले अध्यक्षीय भाषण संपविले.

चर्चासत्रे

प्रथेनुसार यंदाच्याही अधिवेशनात चार चर्चासत्रे आयोजित करण्यात आली. एकूण 40 निबंध चर्चासत्रांमध्ये सादर करण्यात आले. चर्चासत्रासाठी नियुक्त करण्यात आलेल्या सूत्रसंचालकांनी आपापल्या विषयावरील निबंधांची छाननी करून त्यांचे विशिष्ट वर्गीकरण, त्यातील प्रतिपाद्य मुद्यांचा संक्षिप्त आढावा आणि आढळणारे निकर्ष यावर अगोदरच टिपण तयार केल्याने चर्चासत्रे रेखीव आणि उद्बोधक ठरली. सर्व चर्चासत्रांच्या अध्यक्षस्थानी डॉ. ज. फा. पाटील हे होते.

पहिल्या चर्चासत्राचा विषय 'पैसाविषयक सिद्धान्तातील आधुनिक प्रवाह' हा होता. डॉ. श. शं. जोशी यांनी या चर्चासत्राचे सूत्रसंचालन केले. 29 नोव्हेंबर, 1991 रोजी दुपारी 3:00 ते 6:30 या कालावधीमध्ये हे चर्चासत्र झाले. स्वीकारण्यात आलेल्या 14 निबंधांपैकी 9 निबंध लेखकांनी चर्चेसाठी सादर केले. यामध्ये ल. शि. पाटील व डी. जी. पाटील, कल्याणी कुलकर्णी, जा. शि. पाटील, श्रीराम पेडगावकर, दि. व्यं. जहागिरदार, मा. ल. अत्रे व कांबळे, महाडिक व कवडे, बा. द. कुलकर्णी, लादे व वाकोडकर या लेखकांचा समावेश होता. या विषयावरील चर्चेत कैलास पाटील, मृणालिनी फडणवीस, कैलास बवले, र. पु. कुसलकर, विनायक देशपांडे, अर्जुन पाटील, सुधा सैनिस्, सु. दा. तुणे, दि. व्यं. जहागिरदार, निरगुडे, पेडगावकर, कवडे यांनी सहभाग घेतला. फिशरचा चलनसंख्या सिद्धान्त, तटस्थ पैसा, पैशाची मागणी, चलनपुरवठ्याचा भारताच्या संदर्भातील अभ्यास, चलनवाढीची मुद्रावादी स्पष्टीकरणे मुद्राविषयक

आधुनिक सिद्धान्त इत्यादी पैलूसंबंधी लेखकांनी आपल्या निबंधांमध्ये विस्तृत विचार मांडले. डॉ. जोशी यांनी आपल्या समारोपामध्ये पैसाविषयक आधुनिक चर्चेमधील अनेक विचारवंतांच्या योगदानाचे स्वरूप स्पष्ट केले. विशेषतः जॉन हिक्स, लॅंडलर, फ्रिडमन इत्यादींचे पैसाविषयक प्रश्नासंबंधीचे दृष्टिकोन डॉ. जोशी यांनी विशद केले.

दुसरे चर्चासत्र 30 नोव्हेंबर, 1991 रोजी सकाळी 9:30 ते 1:00 या कालावधीमध्ये पार पडले. डॉ. श्री. वि. खांदेवाले हे सूत्रसंचालक होते. या चर्चासत्रासाठी 'भारतातील अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्या-स्वरूप व उपाय' या विषयावर एकूण 18 निबंध स्वीकारण्यात आले होते व ते सर्व प्रत्यक्ष चर्चेसाठी त्या त्या लेखकांनी सादर केले. त्यामध्ये अंजली कुलकर्णी, अनिल वर्तक, दि. व्यं. जहागिरदार, विनायक देशपांडे, जगदीश पोल, मुसळे, शरद जावडेकर, सु. गो. भानुशाली, कैलास बवले, शीतलकुमार पाटील, भास्कर आ. पाटील, गोविंद जाधव, सुकाळे, स्वामी, रमेश कटके व विलास कुमठेकर यांचा समावेश होता. चर्चेमध्ये बिडवाई, सर्वोत्तम कुलकर्णी, अनिल पडोशी. अ. ब. देवगिरीकर, सु. रा. तांबे, र. पु. कुसलकर. मृणालिनी फडणवीस, जा. शि. पाटील, रवींद्र दोशी, व्यं. गु. कदम, चौगुले, शशिकांत गंधे, दि. व्यं. जहागिरदार, सुधा मोकाशी, रा. ना. भालेराव, रा. द. आगरकर, कैलास पाटील, दिनकर कटके, हडप, बा. द. कुलकर्णी, निरगुडे व पेडगावकर यांनी आपले मनोगत व्यक्त केले. विविध क्षेत्रातील अनौपचारिक श्रमिकांच्या आर्थिक-सामाजिक जीवनाच्या प्रत्यक्ष सर्वेक्षणावर आधारलेल्या निबंधांची संख्या अपेक्षेप्रमाणे मोठी होती. बाल कामगारांसाठी असलेल्या प्रचलित कायद्यातील त्रुटी व विसंगती आणि शहरातील अनौपचारिक क्षेत्रातील रोजगार व उत्पन्नाच्या अंदाजावर आधारलेल्या निबंधांचाही या गटात समावेश होता. चर्चेचा समारोप करताना डॉ. खांदेवाले यांनी अनौपचारिक क्षेत्रातील श्रमिकांची व्याख्या व गणना, श्रमपुरवठ्याची रचना व स्वरूप, अशा श्रमांना मागणी असणाऱ्या उद्योगांची वैशिष्ट्ये, कामाची परित्यक्ती व सेवाशर्ती, सामाजिक सुरक्षेच्या अभावाचे परिणाम, बाल व स्त्री कामगारांचे विशेष प्रश्न, एतद्विषयक शासकीय श्रम आणि स्वयंसेवी संस्थांची याबाबतची

भूमिका इत्यादी प्रश्नांचा ऊहापोह केला.

तिसरे चर्चासत्र 30 नोव्हेंबर, 1991 रोजी दुपारी आयोजित करण्यात आले. 'महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यातील पर्यटन व्यवसाय' या विषयावरील या चर्चासत्राच्या सूत्रसंचालनाची जबाबदारी डॉ. शशिकांत गंधे यानी सांभाळली. एकूण 8 निबंधांपैकी 7 प्रत्यक्ष सादर करण्यात आले. धोरडे, जहागिरदार, गावडे व देसाई, रमेश कटके, मृणालिनी फडणवीस, यमुना पाटील, ना. कृ. पाटील या लेखकांचा यामध्ये सहभाग होता. प्रस्तुत विषयावरील चर्चेमध्ये अंजली कुलकर्णी, पडोशी, बबले. जा. शि. पाटील, अनिल वर्तक, सुधा सैनिस, कल्याणी कुलकर्णी, श्री. आ. देशपांडे, सुधा मोकाशी, इप्पर, रमेश चौगुले यानी आपले विचार मांडले. पर्यटनाचे अर्थशास्त्र, पर्यटन धोरण आणि आर्थिक विकासातील पर्यटन उद्योगाचे योगदान यांच्याबरोबरच पर्यटन व्यवस्थेचे महाराष्ट्र आणि गोव्यातील स्वरूप यावर प्रामुख्याने निबंधांचा भर होता. डॉ. गंधे यानी पर्यटन उद्योगाची वैशिष्ट्ये, रोजगारनिर्मिती आणि विदेशी चलन प्राप्तीचे साधन म्हणून पर्यटन व्यवसायाचे महत्त्व, मागास भागाच्या विकास कार्यक्रमातील पर्यटन उद्योगाचे स्थान आणि पर्यटन उद्योगातून उद्भवणाऱ्या काही नवीन समस्यांची विस्ताराने चर्चा करून या चर्चासत्राचा समारोप केला.

चौथे सत्र 1 डिसेंबर, 1991 रोजी 'भारताचे नवे औद्योगिक धोरण' या विषयावर आयोजित करण्यात आले. आयत्या वेळेच्या या विषयावरील चर्चेचे सूत्रसंचालन डॉ. सु. दा. तुपे यानी केले. नव्या औद्योगिक धोरणाची पार्श्वभूमी, धोरणविषयक निवेदनातील ठळक तरतुदी आणि वैशिष्ट्ये त्यानी प्रारंभी स्पष्ट केली. दि. व्यं. जहागिरदार, सु. गो. भानुशाली, श्री. वि. खांदेवाले, जा. शि. पाटील. वा. द. कुलकर्णी, श्री. आ. देशपांडे, हडप, जी. लु. गांधी, अंजली कुलकर्णी, कैलास बबले, अनिल पडोशी, बिडवाई, निरगुडे, व्यं. गु. कदम आणि भुजंगराव कुलकर्णी यानी चर्चेत भाग घेतला. उद्योगक्षेत्रात स्पष्टला प्रोत्साहन देणारे हे उदारमतवादी धोरण आपल्या अर्थव्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम करणारे असल्याने त्याच्या तपशीलवार अभ्यासाची आवश्यकता बहुतेक वक्त्यांनी प्रतिपादन केली. खाजगी उद्योगावरील विविध नियंत्रणे शिथिल वा दूर कर-

ण्याच्या नव्या धोरणामुळे आर्थिक नियोजनातील अग्रक्रम आणि व्यूह रचना यात घडून येणारे संभाव्य बदल, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या विकासाची गती आणि दिशा याना निर्माण होणारे अवरोध, उत्पन्न वितरणाच्या आकृतिबंधाला मिळणारे वळण, प्रादेशिक असंतुलनावरील परिणाम, उत्पादन रचनेत उद्भवणाऱ्या नव्या अनिष्ट प्रवृत्ती इत्यादी प्रश्नांसंबंधी सदस्यांनी आपली मते मांडली व काही शंकाही उपस्थित केल्या. डॉ. तुपे यांच्या समारोपानंतर हे चर्चासत्र संपले.

कार्यकारी मंडळाच्या सभा

परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाच्या दोन सभा नांदेह येथे 28 नोव्हेंबर, 1991 रोजी सायंकाळी 5-30 वाजता आणि 30 नोव्हेंबर, 1991 रोजी सायंकाळी 6-30 वाजता आयोजित करण्यात आल्या. दोन्ही सभांच्या अध्यक्षस्थानी डॉ. ज. फा. पाटील होते. या सभांमध्ये परिषदेपुढील विविध प्रश्नांसंबंधी चर्चा होऊन खालील महत्त्वाचे निर्णय घेण्यात आले.

(1) 9 नोव्हेंबर, 1990 रोजी सायंकाळी 6 वाजता व 11 नोव्हेंबर, 1990 रोजी रात्री 9 वाजता वालचंद कला व विज्ञान महाविद्यालय, सोलापूर येथे झालेल्या कार्यकारी मंडळाच्या सभांच्या कार्यवृत्तांसाठी मंजुरी देण्यात आली.

(2) कार्यवाहू-खजिनदारांनी सादर केलेला 1990-91 या वर्षाचा परिषदेच्या कार्याचा अहवाल संमत करण्यात आला.

(3) 'अर्थसंवाद'च्या प्रमुख संपादकांनी 1990-91 या वर्षाचा अहवाल सभेपुढे मांडला. आपल्या अहवालामध्ये वर्षभराच्या या अकांतील 302 पानांमध्ये प्रसिद्ध केलेल्या साहित्याचे विवरण, पुरेसे आणि दर्जेदार लेखन त्या त्या वेळी उपलब्ध न झाल्याने मुद्रणकार्यात येणाऱ्या अडचणी, 'अर्थसंवाद'च्या जडणघडणीतील बदल, जाहिरातीसाठी अधिक चिकाटीने प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आणि 'अर्थसंवाद'च्या वर्गणीदारांच्या संख्येत वाढ व्हावी यासाठी विद्यापीठांच्या विद्वत्सभा, विद्याशाखा व अभ्यास मंडळे

या पातळीवर प्रयत्न करण्याची निकड इत्यादी महत्त्वाच्या प्रश्नांकडे प्रमुख संपादकांनी लक्ष वेधले. 'अर्थसंवाद'चे सध्याचे स्वरूप आणि भावी सुधारणा याबाबत स्वतंत्र प्रश्नावलीच्या साहाय्याने वाचकांचे अभिप्राय व मते मागवावीत असाही निर्णय घेण्यात आला. विस्तृत चर्चेअंती 'अर्थसंवाद'च्या 1990-91 च्या अहवालाला मान्यता देण्यात आली.

(4) 1990-91 या वर्षाचे परिषदेचे हिशोब आणि 1992-93 या वर्षाचे अंदाजपत्रक यांना सभेने मान्यता दिली.

(5) कै. पां. वा. गाडगीळ स्मृती व्याख्यान-मालेचे (पाचवे पुष्प) आयोजन एप्रिल, 1992 मध्ये औरंगाबाद येथे मराठवाडा विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागाच्या सहकार्याने व्हावे असे ठरविण्यात आले.

(6) स्व. जमनालाल बजाज स्मृती उपक्रम 1992-93 या वर्षामध्ये कोल्हापूर येथे व्हावा असा निर्णय घेण्यात आला आणि त्याची सविस्तर रूपरेषा ठरविण्यासाठी परिषदेचे अध्यक्ष, कार्याध्यक्ष, कार्यवाह आणि डॉ. रवीन्द्र दोशी यांची समिती नियुक्त करण्यास सभेने मान्यता दिली.

'अर्थसंवाद' संपादन सल्लागार मंडळाची सभा

मंडळाची सभा शुक्रवार 29 नोव्हेंबर, 1991 रोजी सायंकाळी 6 वाजता प्रतिभा निकेतन महाविद्यालय, नांदेड येथे झाली. 'अर्थसंवाद'च्या प्रमुख संपादकांनी 1990-91 या वर्षाचा सादर केलेला अहवाल त्यातील त्रुटिांची नोंद घेऊन स्वीकारण्यात आला. 'अर्थसंवाद'च्या 1991-92 वर्षातील छपाई खर्चासंबंधीची विस्तृत माहिती सभेपुढे ठेवण्यात आली. 'अर्थसंवाद' साठी पुरेसे लेखन सातत्याने मिळविण्यासाठी आणि वाढते खर्च भागविण्यासाठी जाहिराती मिळविण्याबाबत कसोशीने प्रयत्न करण्याचे ठरविण्यात आले. 'सांख्यिकी पुरवणी' उपयुक्त ठरत असल्याने ती चालू ठेवावी असा मनोदय व्यक्त करण्यात आला. 'अर्थसंवाद'च्या जडणघडणीसंबंधी निवडकरीत्या प्रश्नावलीच्या साहाय्याने वाचकांची मते मागविण्याच्या सूचनेला सहमती दर्शविण्यात आली. 1 एप्रिल, 1992

पासून 'अर्थसंवाद'चे वितरण कोल्हापूर येथूनच करावे व त्यासाठी आवश्यक कार्यालयीन व्यवस्था कोल्हापूर येथे व्हावी, या कार्यकारी मंडळाच्या निर्णयाला दुजोरा देण्यात आला.

वार्षिक साधारण सभा

परिषदेची वार्षिक साधारण सभा रविवार 1 डिसेंबर, 1991 रोजी सकाळी 10:30 वाजता प्रतिभा निकेतन महाविद्यालय, नांदेड येथे भरविण्यात आली. डॉ. ज. फा. पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या या सभेत पुढील कामकाज पार पडले.

(1) सोमवार 12 नोव्हेंबर, 1990 रोजी सकाळी 11:30 वाजता कला व विज्ञान महाविद्यालय, सोलापूर येथे झालेल्या वार्षिक साधारण सभेच्या कार्यवृत्तांतास मंजूरी देण्यात आली.

(2) 1990-91 या वर्षाचा परिषदेच्या कार्याचा कार्यवाहानी सादर केलेला अहवाल सभेने स्वीकृत केला.

(3) 'अर्थसंवाद'च्या प्रमुख संपादकांनी सादर केलेला 'अर्थसंवाद'चा 1990-91 चा अहवाल सभेने मंजूर केला. तत्पूर्वी प्रमुख संपादकांनी आपल्या अहवालातील महत्त्वाच्या मुद्यांचे व संबंधित घडामोडींचे सभेसमोर स्पष्टीकरण मांडले.

(4) 1990-91 या वर्षाच्या लेखापरीक्षकांनी तपासलेल्या परिषदेच्या हिशोबाला आणि 1992-93 या वर्षाच्या अंदाजपत्रकाला सभेने मान्यता दिली.

(5) 1992-93 या वर्षासाठी परिषदेचे लेखापाल म्हणून मे. प्रकाश पाठक अॅन्ड असोसिएट्स, सनदी लेखापाल, धुळे यांची नियुक्ती करण्याचा निर्णय घेण्यात आला व या कामाबद्दल त्यांना रुपये दोनशे पन्नास फक्त इतका मोबदला देण्यात यावा असे ठरविण्यात आले.

(6) 1992-95 या कालावधीसाठी परिषदेच्या कार्यकारी मंडळावरील तीन रिक्त जागांसाठी सभेने खालील तीन सदस्यांची बहुमताने निवड केली.

(अ) प्रा. बाबूराव कवडे, औरंगाबाद

(आ) श्री. भुजंगराव कुलकर्णी, औरंगाबाद.

(आ) प्रा. लक्ष्मण पाटील, मंदुरबार (जि. धुळे)

(इ) डॉ. प्रफुल्ल सुळे, मुंबई.

(इ) प्रा. अर्जुन महाडिक, तासगाव (जि. सांगली)

(7) अर्थशास्त्रावरील मराठीतील सर्वोत्कृष्ट ग्रंथाच्या लेखकासाठी ठेवलेले 'मराठवाडा विद्यापीठ पारितोषिक' प्रा. नी. वि. सोवनी, पुणे यांच्या 'अर्थ-सिद्धान्त-चुकीचे आणि / वा चकवे' या ग्रंथाला देण्यात आले.

(8) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरच्या एम. ए. (अर्थशास्त्र), एप्रिल-मे, 1991 च्या परीक्षेत सर्वाधिक गुण मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यास सौम्याचे 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद पाचवे अधिवेशन पारितोषिक' पंढरीनाथ हरीभाऊ कदम, मु. पो. खंराडेवाडी, ता. फलटण, जि. सातारा याना देण्यात आले.

(9) मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या वार्षिक अधिवेशनातील चर्चासत्रांसाठी सादर केल्या जाणाऱ्या सर्वोत्कृष्ट निबंधासाठी ठेवण्यात आलेले कॅ. प्रा. ग. प्र. पिपरकर स्मृती पारितोषिक अंजली कुलकर्णी, नागपूर यांच्या 'शहरातील अनौपचारिक क्षेत्रातील रोजगार व उत्पन्न - काही अंदाज' आणि श्रीराम पेडगावकर, नांदेड यांच्या 'चलनवाढीची मुद्रावादी स्पष्टीकरणे' या निबंधांना विभागून देण्यात आले.

(10) कॅ. पां. वा. गाडगीळ स्मृती व्याख्यान-मालेचे तिसरे पुष्प डॉ. मो. वि. भाटवडेकर, पुणे यांनी गुंफले. 1 मे, 1990 रोजी सायंकाळी 7 वाजता नगर वाचनालयाचे राठी सभागृह, अमरावती येथे झालेल्या या व्याख्यानाचा विषय 'आपला शिक्षणावर होणारा खर्च' हा होता.

(11) 1992-95 या कालावधीसाठी परिषदेच्या तिसऱ्या विश्वस्त मंडळावर खालील सदस्यांची एकमताने नियुक्ती करण्यात आली.

(अ) प्रा. प्रभुराम जोशी, मुंबई.

1 एप्रिल, 1992 रोजी विश्वस्त पदावरून निवृत्त होणारे परिषदेचे ज्येष्ठ आजीव सदस्य आणि हितचिंतक श्री. गोविंदराव तळवलकर यांच्या आज-वरच्या बहुमोल मार्गदर्शनाची सभेने साभार नोंद घेतली.

(12) सभेने 1992-93 या वर्षासाठी डॉ. शशिकांत गंधे, प्र-कुलगुरु, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली यांची परिषदेचे आणि सोळाव्या वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून एकमताने निवड केली.

(13) नोव्हेंबर, 1992 मधील सोळाव्या वार्षिक अधिवेशनासाठी कार्यवाह, गोखले एज्युकेशन सोसायटी, नाशिक यांच्याकडून आलेले निमंत्रण स्वीकारण्यास सभेने मान्यता दिली.

(14) सोळाव्या वार्षिक अधिवेशनातील चर्चा-सत्रांसाठी पुढील विषय निश्चित करण्यात आले.

(अ) कल्याणाच्या अर्थशास्त्रातील आधुनिक विचार.

(आ) भारतातील ग्रामीण औद्योगीकरण.

(इ) महाराष्ट्रातील फलोद्यान व्यवसायाचे अर्थशास्त्र.

चौथा विषय तत्कालीन परिस्थितीशी संबंधित असेल आणि परिषदेचे अध्यक्ष तो यथावकाश जाहीर करतील.

समारोप

अधिवेशनाचा समारोप समारंभ 1 डिसेंबर, 1991 रोजी दुपारी झाला. नांदेड येथील प्रतिभा निकेतन शिक्षण संस्थेचे उपाध्यक्ष डॉ. एम. जी. वजाज प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते प्रारंभी प्राचार्य स. दि. महाजन यांनी आपले मनोगत व्यक्त करताना अतिशय अल्पावधीमध्ये राज्यस्तरीय अधिवेशनाच्या संयोजनाची कठीण जबाबदारी पेलण्याचे जे आव्हान

आपण स्वीकारले ते आपल्या विविध क्षेत्रातील सहकाऱ्यांच्या भक्कम पाठिंब्याच्या विश्वासापोटी होते असे नम्रपणाने नमूद केले. तो विश्वास सार्थ ठरला याबद्दल प्राचार्य महाजन यांनी समाधान व्यक्त केले. डॉ. बजाज यांनी हे अधिवेशन भरविण्याची संधी आपल्या संस्थेला लाभली याबद्दल संतोष व्यक्त केला आणि अधिवेशनाच्या निमित्ताने होणाऱ्या विचारसंशयनाचे शैक्षणिक मोल व महत्त्व मोठे असल्याचा निर्वाळा दिला. स्थानिक कार्यवाह डॉ. देशमुख यांनी सर्व प्रतिनिधींचे आणि अधिवेशन कार्याला विविध प्रकारे साहाय्य करणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्था यांचे मनःपूर्वक आभार मानले. अध्यक्षीय समारोपामध्ये

डॉ. पाटील यांनी निबंधलेखकांना काही उपयुक्त सूचना केल्या आणि परिषदेच्या विविध उपक्रमांमध्ये मोठ्या संख्येने व उत्साहाने सहभागी होण्याचे आवाहन केले.

परिषदेच्या वर्तमाने कार्यवाह डॉ. व्यं. सु. पाटणकर यांनी पंधराव्या अधिवेशनाच्या संयोजकांचे आणि त्यांच्या सर्व सहकाऱ्यांचे मनःपूर्वक आभार मानले. परिषदेच्या वर्षभरातील विविध उपक्रमांमध्ये सहभागी झालेल्या व्यक्ती आणि संस्था यांना त्यांनी धन्यवाद दिले. त्यानंतर अध्यक्षांनी अधिवेशन समाप्त झाल्याचे जाहीर केले.

□ □

सांख्यिकी पुरवणी सूची

पुरवणी क्रमांक	सांख्यिकी पुरवणीचा विषय	अर्थसंवाद		संकलक	पृष्ठे
		खंड	अंक		
1	आंतरराष्ट्रीय व्यवहार	12	2	आरती भागवत, हिमा मार्कंडेय	1-8
2	शेती (1)	12	3	माधवी प्रयाग	1-6
3	शेती (1) : महाराष्ट्र	12	4	माधवी प्रयाग	1-8
4	शेती (2) : सिंचन	13	1	माधवी प्रयाग	1-8
5	उद्योग क्षेत्र (1)	13	2	माधवी प्रयाग	1-8
6	नियोजन (1)	13	3	माधवी प्रयाग	1-8
7	केंद्र-राज्य वित्त व्यवस्था (1)	13	4	माधवी प्रयाग	1-8
8	भारतातील बँक व्यवसाय (1)	14	1	रवीन्द्र दोशी	55-60
9	भारतातील बँक व्यवसाय (2)	14	2	रवीन्द्र दोशी	119-28
10	भारतातील बँक व्यवसाय (3)	14	3	रवीन्द्र दोशी	213-18
11	कच्च्या तेलाची जागतिक परिस्थिती	14	4	रवीन्द्र दोशी	289-98
12	भारतातील बँक व्यवसाय (4)	15	1	रवीन्द्र दोशी	65-74
13	रुपयाच्या विनिमय दरातील बदल	15	2	रवीन्द्र दोशी	173
14	भारतीय अर्थव्यवस्था : विकासाची निर्देशके	15	3	रवीन्द्र दोशी	242-50

सोळावे वार्षिक अधिवेशन

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे सोळावे वार्षिक अधिवेशन 1992 च्या ऑक्टोबर/नोव्हेंबरमध्ये नाशिक येथे गोखले एज्युकेशन सोसायटीच्या विद्यमाने आयोजित होणार आहे. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापिठाचे प्र-कुलगुरु डॉ. शशिकांत गंधे अध्यक्षस्थानी असतील.

अधिवेशनातील चर्चासत्रासाठी खालील विषय निश्चित करण्यात आले आहेत.

- (1) कल्याणाच्या अर्थशास्त्रातील आधुनिक विचार.
- (2) भारतातील ग्रामीण औद्योगीकरण.
- (3) महाराष्ट्रातील फलोद्धान व्यवसायाचे अर्थशास्त्र.

चौथा विषय तत्कालिन आर्थिक परिस्थितीशी संबंधित असेल, आणि तो परिषदेचे अध्ययन यथावकाश जाहीर करतील.

निबंधलेखकांनी जास्तीत जास्त 2,000 शब्दांत विषय मांडावयाचा असून निबंधामोबत 250 शब्दांत त्याचा गोष्टवारा सादर करणे अनिवार्य आहे. निबंधाच्या दोन प्रती पाठविल्याखेरीज त्याविषयीचा निर्णय अध्यक्षंकडून कळविला जाणार नाही.

निबंध मराठीतच असावेत. हे निबंध पूर्वी अन्यत्र कोठेही सादर केलेले वा प्रसिद्ध केलेले नसावेत. लेखकांनी आपले संपूर्ण नाव आणि महाविद्यालयाचा पत्ता मराठीत देणे आवश्यक आहे.

31 ऑगस्ट, 1992 ही निबंध स्वीकारण्याची अंतिम तारीख असून त्यानंतर पाठविलेला निबंध स्वीकारला जाणार नाही.

निबंधलेखकांनी आपले निबंध डॉ. शशिकांत गंधे, प्र-कुलगुरु, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, मैदान गढी, नवी दिल्ली, 110 068 या पत्त्यावर पाठवावयाचे आहेत.

व्यं. सु. पाटणकर
कार्यवाह - खजिनदार

निबंधलेखकांसाठी महत्वाच्या सूचना

- (1) चर्चासत्रासाठी विषयाचे जे शीर्षक जाहीर केलेले असते तेच आपल्याही निबंधाला देणे आवश्यक नाही. त्याच्या अंतर्गत एखादा उप-विषय निवडून त्याअनुषंगाने योग्य असे शीर्षक आपणास देता येईल.
- (2) सामान्यपणे विषयाचा ऐतिहासिक आढावा घेण्यासाठी पूर्ण निबंधाचा उपयोग करू नये. त्यात अनेक बाब्यस्त

मुद्द्यांचे विश्लेषण असल्यास व त्यातून आपण नवीन अर्थ (Interpretation) लावण्याचा प्रयत्न करणार असल्यासच विस्तृत आढावा घ्यावा.

- (3) जी माहिती एम. ए. पर्यंतच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये उपलब्ध असते तिचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा परंतु त्या पातळीचे विश्लेषण निबंधात असू नये; कारण, ते सर्वांना माहीत असते. त्या माहितीतील सांख्यिकी संबंध शोधून त्यापलीकडे जाऊन विश्लेषणाचा प्रयत्न करणे योग्य राहिल.
- (4) समाजाच्या आर्थिक जीवनाचा (राष्ट्रीय/प्रादेशिक आणि आवश्यकतेनुसार स्थानिक) सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनाशी येणारा संबंध, त्यात होणारे बदल आणि शासनाचे आर्थिक धोरण यावर निबंधात त्या त्या विषयाच्या अनुषंगाने भर असावा.
- (5) निबंधातील वेगवेगळ्या भागांमध्ये जे संबंध आपण दर्शवितो आणि निष्कर्ष प्रस्थापित करतो त्यांच्यात अंतर्गत सुसंगती साधण्याचा प्रयत्न केला जावा.
- (6) निबंधात शक्यतो महाराष्ट्र शासनाच्या भाषा संचालनालयाने प्रकाशित केलेल्या ' अर्थशास्त्र परिभाषा कोश ' आणि ' शासन व्यवहार कोश ' यातील परिभाषेचा उपयोग करावा त्यातील शब्दांचा अर्थ पटत नसल्यास इतर शब्दांचा उपयोग करावा म्हत्वाच्या मराठी संज्ञांचे मूळ इंग्रजी शब्द कंसात द्यावेत.
- (7) निबंधातील आकडेवारीचे संदर्भ अचूक, सुस्पष्ट, परिपूर्ण आणि मान्य पद्धतीनुसार असणे आवश्यक आहे.
- (8) निबंधाची मांडणी केवळ सांख्यिकी माहितीचे संकलन करून वर्णन करणारी न ठेवता संशोधनात्मक पद्धतीची असावी. त्यामुळे निबंधाची पातळी उंचावेल.

निबंधलेखकांच्या मार्गदर्शनासाठी विषयांची रूपरेषा

कल्याणाच्या अर्थशास्त्रातील आधुनिक विचार

प्रास्ताविक

चर्चेसाठी निबंध लिहितांना प्रथम नियोजित विषयाच्याबाबतीत दोनतीन गोष्टी ध्यानात घेणे उचित ठरेल. त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

(अ) साधारणपणे 'कल्याणाचे अर्थशास्त्र' याचा अर्थ आर्थिक कल्याणाविषयीच्या प्रमेयांची सैद्धान्तिक (theoretical) चर्चा असा केला जातो. परंतु ही प्रमेये विशिष्ट आर्थिक परिस्थितीस कशा रितीने आणि कितपत लागू होतात याचे विवेचनदेखील आपणास कल्याणाचे अर्थशास्त्र या विषयीच्या साहित्यामध्ये अधुनमधून केलेले आढळते. उदाहरणादाखल पिंगु यांचा 'The Economics of Welfare' हा ग्रंथराज उल्लेखिता येईल. या ग्रंथात सैद्धान्तिक चर्चा आहे, त्याचप्रमाणे दुसऱ्या प्रकारचे विश्लेषणदेखील आहे. आपली चर्चा आटोपशीर व्हावी यासाठी विषयाची व्याप्ती 'कल्याणाचे सैद्धान्तिक अर्थशास्त्र' यापुरती मर्यादित ठेवावी. मात्र एखादा सैद्धान्तिक मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी आवश्यक वाटल्यास व्यावहारिक स्वभावाची उदाहरणे देण्यास प्रतिबंध नसावा.

(आ) दुसरे असे की, आपल्या विषयाची व्याप्ती मथळ्यातील 'आधुनिक' या शब्दाने सीमित केलेली आहे. खरे तर अर्थशास्त्र या विषयाच्या प्रारंभकाळापासून अर्थशास्त्रज्ञांना समाजाचे आर्थिक हित आणि त्यासाठी

आवश्यक असलेली धोरणे यामध्ये रस होता. अँडॅम स्मिथ, डेव्हिड रिकार्डो आदी लेखकांचे विश्लेषण हे ' Political Economy ' म्हणजे ' धोरणाभिमुख अर्थशास्त्र ' म्हणून ओळखले जात असे. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकातील शासकीय धोरणांचे विश्लेषण करण्याच्या ओघात स्मिथ इत्यादी अभिमत (Classical) संप्रदायातील अर्थशास्त्रज्ञ सैद्धान्तिक अर्थशास्त्राची प्रमेये मांडत गेले. इंग्लंडमधील त्यावेळच्या धान्याच्या आयातीवरील निर्बंधा-द्वारा खेतीस जे संरक्षण दिले जात असे त्यावर रिकार्डो यांच्या काळात बरीच चर्चा सुरू होती. त्या चर्चेत रिकार्डो यानी हिरीरीने भाग घेतला. या बाबतीतील रिकार्डो यांची भूमिका आणि त्यांचे अर्थशास्त्रीय सैद्धान्तिक विश्लेषण या दोहोंचा ऋणानुबंध अभ्यासकांना परिचित आहे. एका परीने अभिमत अर्थशास्त्रात ठिकठिकाणी विखुरलेले कल्याणविषयक विवेचन म्हणजे ' कल्याणाचे अर्थशास्त्र ' या विषयाचा सुरुवातीचा टप्पा होता असे म्हणता येईल. ला मिन्ट यानी आपल्या ' Theories of Welfare Economics ' या ग्रंथाच्या सुरुवातीच्या भागात संबंधित विवेचनाचा टीकात्मक आढावा घेतला आहे. ' कल्याणाच्या अर्थशास्त्रातील आधुनिक विचार ' याविषयी लिहिताना उपरिनिर्दिष्ट पहिला टप्पा नजरेआड करावा लागेल. फारतर आपल्या विश्लेषणातील एखादा मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी सुरुवातीच्या टप्प्यातील विवेचनाशी त्याचा वेगळेपणा दाखविणे जरूरीचे असेल तर तेवढ्यापुरती या विवेचनाची दखल घ्यावी लागेल. अलीकडच्या काळात कल्याणाच्या सैद्धान्तिक अर्थशास्त्रात ज्या बाबींची चर्चा केली जाते त्यापैकी काहींचे विवेचन पिगु यानी आपल्या उपरोल्लिखित ग्रंथात विस्ताराने केले आहे. तेव्हा या ग्रंथातील विश्लेषण हा प्रारंभबिंदू मानून आपल्या नियोजित विषयावर चर्चा करणे प्रस्तुत ठरेल.

(इ) कल्याणाच्या अर्थशास्त्रात अनेक पर्यायी दृष्टिकोन मांडण्यात आले आहेत. त्यांचे विवरण करताना त्यातील प्रत्येकाच्या बुडाशी असलेली गृहिते स्पष्ट करून मांडणे हे चर्चेच्या दृष्टीने फलदायी ठरेल.

आर्थिक कल्याण : संकल्पना

(1) कल्याणाचे अर्थशास्त्र : आर्थिक बदल हा सुधारणावजा आहे असे केव्हा म्हणता येईल, याचा शोध घेणे. ' प्रत्यक्षानुसारी (Positive) अर्थशास्त्र ' आणि ' कल्याणाचे अर्थशास्त्र ' : दोहोंतील फरक. ' Theoretical Welfare Economics ' या आपल्या पुस्तिकेत जे. द व्ही. ट्राफ यानी हा फरक खालीलप्रमाणे सांगितला आहे. प्रत्यक्षानुसारी अर्थशास्त्रातील एखाद्या सिद्धान्ताचा खरेखोटेपणा पडताळून पाहण्यासाठी सामान्यतः या सिद्धान्ताचे निष्कर्ष बरोबर आहेत की नाहीत हे तपासून घ्यावे लागते, तर कल्याणविषयक विधानाच्या बाबतीत मात्र यासाठी आपणास त्या विधानाची गृहिते चूक आहेत की बरोबर याची छाननी करावी लागते. अर्थशास्त्राच्या उपरोक्त दोन शाखांमधील फरक अशा रितीने सांगणे कितपत सयुक्तिक आहे ?

(2) ' कल्याण ' ही संकल्पना : दोन प्रकारचे विभेद : (अ) ' एकूण कल्याण ' आणि ' आर्थिक कल्याण ', (आ) व्यक्तीचे कल्याण आणि समाजकल्याण (Social Welfare).

बरील (अ) या प्रकारचा विभेद. एकूण कल्याण / आर्थिक कल्याण व्यक्तीचे असेल वा समाजाचे. आपण उदाहरणादाखल व्यक्तीचे कल्याण नजरेसमोर ठेऊन (आ) प्रकारच्या विभेदाविषयीचे दोन पर्यायी दृष्टिकोन पाहू. आर्थिक कल्याणाची विगुप्रणित व्याख्या : एकूण कल्याणाचा जो भाग पैसा या फूटपट्टीने प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या मोजता येतो त्यास ' आर्थिक कल्याण ' असे संबोधता येईल. याउलट, नंतरच्या अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी कल्याणाचा संबंध व्यक्तीच्या निवडीशी जोडला आहे. समाजा, एखाद्या व्यक्तीस दोन पर्यायांतून निवड करता येत असेल तर त्यातील जो पर्याय व्यक्ती निवडते तो तिला अधिक कल्याणकारक असतो असे मानावयास हवे. येथे आपण एक नैतिक अभिप्राय व्यक्त करीत असतो तो हा की, आपले कल्याण कशात आहे हे जाणण्याची कुवत इतर कोणाही-पेक्षा संबंधित व्यक्तीमध्येच अधिक असते. व्यक्तीच्या निवडी अनेक गोष्टींनी ठरत असतात. त्यातील काही अर्थशास्त्र-ज्ञांच्या विवेचनाच्या विषय बनल्या आहेत यास आपण आर्थिक चल (Variables) असे संबोधू. एका अर्थाने या आर्थिक चलानी निर्धारित केलेला व्यक्तीच्या कल्याणाचा भाग म्हणजे आर्थिक कल्याण होय. या दोन दृष्टिकोनांतील साधर्म्य आणि भेद : तौलनिक विचार :

या संदर्भात आपखी एक प्रश्न. खरे पाहता 'कोणत्याही व्यक्तीचे एकूण कल्याण वाढत जाणे हे महत्वाचे असते. केवळ आर्थिक कल्याणाचा स्वतंत्रपणे विचार केल्यास एक अडचण संभवते. समाजा, एखाद्या बाबीमुळे आर्थिक कल्याण वाढते, परंतु आर्थिकेतर कल्याण मात्र त्याहून अधिक प्रमाणात घटते; परिणामी एकूण कल्याण कमी होते. अशा परिस्थितीत केवळ आर्थिक कल्याणाविषयीचा सैद्धान्तिक अभ्यास - कल्याणाचे अर्थशास्त्र - अर्थहीन ठरण्याची शक्यता आहे. यातून मार्ग काढण्यासाठी पिगु यांनी स्वीकारलेले गृहीत (पिगु, 1961, पृष्ठे 12 ते 22) - व्यक्तीच्या कल्याणाचा तिच्या निवडीशी संबंध जोडणाऱ्यांनी मान्य केलेले गृहीत (प्राफ, 1967, पृ. 6). या प्रश्नाची साधकबाधक चर्चा.

(आ) व्यक्तीचे कल्याण आणि समाजकल्याण यातील फरक. कल्याणाचे अर्थशास्त्र प्रामुख्याने समाज कल्याणावर लक्ष केंद्रित करते. समाजकल्याण म्हणजे काय? सामान्यतः स्वीकारण्यात आलेले एक गृहीत. समाजकल्याण हे केवळ समाजातील व्यक्तींच्या कल्याणावर अवलंबून असते, इतर कशावरही नाही. परंतु व्यक्तीव्यक्तींच्या कल्याणविषयक वस्तुस्थितीवरून समाजकल्याणाविषयी निष्कर्ष काढावयाचे, हा प्रवास कसा करा-वयाचा? येथून अर्थशास्त्राच्या या शाखेतील एका प्रमुख वादाला सुरुवात होते.

आर्थिक कल्याणाचे पर्यायी निकष

समाजाची परिस्थिती सुधारली आहे हे दर्शविणारा पारेटो यांचा निकष : जेव्हा किमान एका व्यक्तीची आर्थिक स्थिती सुधारते, आणि इतर कोणाचीही स्थिती बिघडत नाही, तेव्हा समाजकल्याण वाढते असे म्हणता येईल. परंतु व्यवहारामध्ये आर्थिक बदल होत असताना किमान एकाचा लाभ आणि इतरांच्या बाबतीत 'जैसे थे' परिस्थिती असे घडून येत नाही. काहींचा लाभ होतो तर काहींना नुकसान सहन करावे लागते. या वास्तवपूर्ण परिस्थितीत समाजकल्याणाविषयी शास्त्रीयदृष्ट्या ग्राह्य मानता येण्यासारखी विधाने करता येतील का, या प्रश्नाची बरीच चर्चा कल्याणाच्या अर्थशास्त्रात होत आली आहे.

आर्थिक बदल होत असताना काहींचा लाभ तर इतरांचे नुकसान असे घडून येत असेल तर एकंदरित समाजाचा लाभ झाला की नुकसान, याविषयीचा अंदाज बांधण्यासाठी लाभार्थींचा लाभ आणि इतरांचे नुकसान यांची परस्परांशी तुलना करून निष्कर्ष काढावे लागतील. परंतु हे करताना संबंधित बाबतीत व्यक्तीव्यक्तींची तुलना करणे अशास्त्रीय नाही अशी भूमिका स्वीकारावी लागते. लिऑनिल रॉबिन्स यांची या भूमिकेवरील टीका वस्तुनिष्ठ विधान आणि मूल्यावर आधारित विधान या दोहोंतील भेद. रॉबिन्सप्रणीत दृष्टिकोनावर झालेली टीका : पिगु; आय. एम. डी. लिटल. अलीकडे या प्रश्नाचे अमात्य सेन यांनी केलेले विवरण (सेन, प्रकरण 12).

आंतरव्यक्तीविषयक तुलनेबाबतची रॉबिन्स यांची भूमिका मान्य करूनही कोणत्या परिस्थितीत कल्याणा-विषयीची विधाने वस्तुनिष्ठ ठरतात याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न काही अर्थशास्त्रज्ञांनी केला आहे. हिव्स आणि काल्दॉर. उत्पादनातील क्षमता आणि वितरणात्मक समन्याय (distributive equity) यातील भेद. पारेटो यांची इष्टतमता (optimum) संकल्पना आणि संभाव्य भरपाईचा निकष.

हिव्स-काल्दॉर निकषावरील टीका : शितांव्हस्की; लिटल-हिव्स-काल्दॉर-शितांव्हस्की निकष. एक बहुचर्चित दृष्टिकोन : प्रत्येक समाजकल्याणविषयक विधानाच्या मूळाशी उत्पादनाच्या वाटपासंबंधीची कोणती ना कोणती भूमिका अनुस्यूत असतेच. अशी विधाने शास्त्रीयदृष्ट्या वैध (Valid) मानता येतील का ?

'समाजकल्याण अनुवर्त' (Social Welfare Function) कल्याणाच्याबाबतीतील आंतरव्यक्ती-विषयक तुलना ही मूलतः मूल्य विधानावर (Value Judgements) आधारलेली असते असे आपण मान्य केले तर ही विधाने सुस्पष्ट करून आपण ती समाजकल्याण अनुवर्ताच्या स्वरूपात मांडू शकतो. कोणत्याही व्यक्तीची निवड ठराविक बाबींनी (घटकानी) निश्चित होत असते. भिन्नभिन्न व्यक्तींच्या बाबतीतील ते ते घटक परस्परांशी कसे संबंधित असतात. याविषयीची गृहिते-मूल्य विधानांवर आधारित अशी-आपण समत केली तर समाजातील

व्यवर्तीच्या निवडीवर समाजकल्याण कसे अवलंबून असते हे सांगणारे अनुवर्त आपण सांडू शकू. असे यांचे समाज-कल्याण अनुवर्ताचे विवरण. या संदर्भात त्यांनी सादर केलेले 'अशक्यता प्रमेय' (Impossibility Theorem) (बोमॉल, 1963, प्रकरण 13) या प्रमेयाचे सेनप्रणीत विश्लेषण. (सेन, 1983, प्रकरण 15).

समाजकल्याणाचे महत्तमनीकरण (Maximisation) : शर्ती

कल्याणाच्या अर्थशास्त्रात या अगोदर निर्देशिलेल्या तात्विक विश्लेषणावरोबर आजही एका प्रकारची मीमांसा आपणास आढळते. समाजकल्याण महत्तम झाले हे कसे ठरविता येते? महत्तमनीकरणाच्या शर्ती कोणत्या?

याविषयीचे पिंगु यांचे विश्लेषण. आर्थिक बाबींचे खाजगी आणि सामाजिक मूल्यांकन (Valuation) या दोहोत पिंगु यांनी केलेला फरक. पिंगु यांच्या विश्लेषणातील सीमान्तिक शर्ती आणि त्यावर करण्यात आलेली टीका.

पारटो यांची इष्टतमता संकल्पना; त्यावर आधारलेल्या इष्टतमता शर्ती; विनिमय; उत्पादन; दोन्ही एकत्रित. विनिमयात वस्तूंची अदलाबदल (पर्यायन) होते. उत्पादनात एका वस्तूच्या साहाय्याने दुसऱ्या वस्तूचे उत्पादन होते, म्हणजे एका वस्तूचे दुसऱ्या वस्तूत रूपांतरण होते. पर्यायन प्रमाणे आणि रूपांतर प्रमाणे.

इष्टतमता शर्तीच्या साहाय्याने केले जाणारे पूर्ण स्पष्टेच्या परिस्थितीचे समर्थन. या समर्थनाच्या मर्यादा.

कल्याणाचे अर्थशास्त्र-- एकूण मूल्यमापन

कल्याणाच्या सैद्धान्तिक अर्थशास्त्राचा उद्देश कोणता असा प्रश्न उपस्थित करणे सयुक्तिक ठरेल. सामान्य-पणे अनेकांना मान्य होतील अशी गृहिते स्वीकारून त्यांच्या साहाय्याने विशिष्ट परिस्थितीत कोणती घोरणे अवलंबिता येतील याचे मार्गदर्शन कल्याणाच्या सैद्धान्तिक अर्थशास्त्रातून लाभेल अशी अपेक्षा असते. ही अपेक्षा फलदायी होण्याची शक्यता कितपत आहे?

अपेक्षा फलदायी होण्यातील काही अडचणींचा निर्देश करण्यात येतो : (1) गृहितांपैकी कित्येक नैतिक स्वरूपाची असतात. त्यांच्यावर पुरेशा प्रमाणात मतैक्य होण्याची शक्यता? (2) सेवनातील बाह्यता (externality in consumption) : एकाच्या सेवनविषयक निवडीवर इतर व्यक्तींच्या सेवनाचा होणारा परिणाम. हा परिणाम लक्षात घेऊन कल्याणासंबंधी सैद्धान्तिक विश्लेषण करावयाचे म्हटल्यास ते अतिशय गुंतागुंतीचे होईल. असे विश्लेषण व्यवहारात उपयुक्त ठरण्याची शक्यता बरीच कमी आहे.

या मुद्यांवरील मिशान यांचे भाष्य. त्यांनी निर्देशिलेल्या कल्याणाच्या अर्थशास्त्राच्या मर्यादा (मिशान, 1965, पृष्ठे 208-13).

कल्याणाच्या अर्थशास्त्रावरील अमार्त्य सेन यांची टीका : (1) ज्या प्रकारच्या उपयोगिताविषयक माहिती-वर कल्याणाच्या अर्थशास्त्रातील प्रमेये आधारलेली असतात. ती माहिती अपूर्ण असते. (2) उपयोगिता व्यतिरिक्त इतर बाबींवरील माहितीदेखील मानवी कल्याणाच्या संदर्भात प्रस्तुत ठरते, तिच्याकडे या अर्थशास्त्रात कानाडोळा केला जातो. (सेन, 1983, प्रकरण 15).

कल्याणाचे अर्थशास्त्र आणि अर्थव्यवस्थेतील बाजाराचे कार्य, तसेच शासनसंस्थेचा सुयोग्य सहभाग. सरकारी उद्योगांना कल्याणाच्या अर्थशास्त्रातून मार्गदर्शक सूचना मिळण्याची शक्यता?

संदर्भ सूची

- 1 Bator, Francis M., (1971), ' Simple Analytics of Welfare Maximization ', in Harry Townshend (ed.), PRICE THEORY, Penguin Modern Economics Readings.

- 2 Baumol, William J. (1963), ECONOMIC THEORY AND OPERATIONS ANALYSIS, Prentice-Hall of India (Private) Limited, New Delhi.
- 3 Boulding, Kenneth (1952), 'Welfare Economics' in B.F. Haley (ed.), SURVEY OF CONTEMPORARY, ECONOMICS, VOL. II, American Economic Association.
- 4 Graff, J. de V. (1967), THEORETICAL WELFARE ECONOMICS, Cambridge University Press.
- 5 Hicks, J. R. (1940-41), 'The Rehabilitation of the Consumer's Surplus', REVIEW OF ECONOMIC STUDIES, Vol. VIII, No. 2.
- 6 Kaldor, Nicholas (1939), 'Welfare Propositions and Interpersonal Comparisons of Utility' 'ECONOMIC JOURNAL, September, 1939.
- 7 Little, I. M. D. (1957), A CRITIQUE OF WELFARE ECONOMICS, Second Edition, Oxford U. P.
- 8 Mishan, E. J. (1965), 'A Survey of Welfare Economics, 1939-59', in SURVEYS OF ECONOMIC THEORY, VOLUME I, Prepared for American Economic Association and the Royal Economic Society, Macmillan, St. Martin's Press.
- 9 Myint, Hla (1948), THEORIES OF WELFARE ECONOMICS, Longmans, London, 1948.
- 10 Pigou, A. C. (1951), 'Some Aspects of Welfare Economics', AMERICAN ECONOMIC REVIEW.
- 11 Pigou, A. C. (1961), THE ECONOMICS OF WELFARE, Fourth Edition, English Language Book Society and Macmillan and Co. Ltd., London.
- 12 Reder, M. W (1947), STUDIES IN THE THEORY OF WELFARE; ECONOMICS, Oxford, U. P.
- 13 Reynolds, Morgan and Eugene Smolensky (1977), 'Welfare Economics : Or, When is A Change An Improvement?', in Sydney Weintraub (ed.), MODERN ECONOMIC THOUGHT, Basil, Blackwell, Oxford.
- 14 Robbins, Lionel (1935), AN ESSAY ON THE NATURE AND SIGNIFICANCE OF ECONOMIC SCIENCE, Second Edition, Macmillan, London.
- 15 Robbins, Lionel (1938), 'Interpersonal Comparisons of Utility : A Comment' ECONOMIC JOURNAL, December, 1938.
- 16 Scitovsky, T. (1951), 'The State of Welfare Economics', AMERICAN ECONOMIC REVIEW, June 1951.
- 17 Sen, Amartya (1983), CHOICE, WELFARE AND MEASUREMENT, Oxford University Press, Delhi.
- 18 Sen, Amartya (1989), 'The Moral Standing of the Market', in Dieter Helm (ed.), THE ECONOMIC BORDERS OF THE STATE, Oxford University Press.

भारतातील ग्रामीण औद्योगीकरण

भारताच्या लोकसंख्येत वेगाने होत राहिलेली वाढ व त्याकारणाने श्रमपुरवठ्यातही होणारी वाढ यांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एका बाजूने दबाव वाढतो आहे, तर दुसऱ्या बाजूने लागवडीयोग्य शेतजमीन अपुरी आहे. परिणामी, ग्रामीण श्रमिकांसाठी ग्रामीण भागातच शेतीच्या क्षेत्राबाहेर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे निकडीचे बनले आहे. हा प्रश्न गंभीर बनण्याचे आणखी एक कारण आहे. नियोजन काळात प्रामुख्याने नागरी विभागात वाढलेल्या मोठ्या उद्योगांतून पुरेशा प्रमाणात रोजगारसंधी उपलब्ध झालेल्या नाहीत. त्या कारणाने या क्षेत्राकडून रोजगाराची समस्या सुकर बनविण्यास लक्षणीय हातभार लागेल याविषयी साशंकता आहे.

ग्रामीण लोकसंख्येचे शेतीवरील मोठ्या प्रमाणातील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी दीर्घकालीन आणि टिकाऊ स्वरूपाची उपाययोजना म्हणून ग्रामीण भागात सक्षम आणि सुदृढ अशा उद्योगांवर भर दिला पाहिजे. तसेच ग्रामीण लोकसंख्येचे नागरी भागाकडे रोजगारासाठी होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठीही कारखानदारी ग्रामीण क्षेत्रात विखुरली गेली पाहिजे.

ग्रामीण औद्योगीकरण हे भारतीय नियोजनाच्या अनेक आर्थिक-सामाजिक उद्दिष्टांपैकी एक आहे. यातून उद्योगांचे विस्तृत क्षेत्रात अपसरण (dispersal) करून रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातही भारत सरकारने ग्रामीण उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी त्याचप्रमाणे त्यांच्या वाढी-साठी विविध उपाययोजना केल्या आहेत. तथापि, ग्रामीण औद्योगीकरणाचे महत्त्व देशाच्या पंचवार्षिक योजनांमधून विशेषत्वाने जाणले गेले, आणि त्यादृष्टीने काही पाऊले उचलली गेली. कच्च्या मालाचा पुरवठा, तांत्रिक सल्ला, तंत्रविज्ञानात सुधारणा, विपणन व्यवस्था, वित्तपुरवठा आणि मोठ्या उद्योगांच्या स्पर्धेपासून मुक्तता यांचा या संदर्भात विशेष उल्लेख करता येईल.

ग्रामीण उद्योगांचे विविध पैलू स्पष्ट करण्यात आले आहेत. त्या अनुरोधाने सरकारी साहाय्याचे स्वरूप निश्चित करता येईल आणि या उद्योगांना भक्कम पायावर उभे करण्यासाठी विविध कार्यक्रम अनुसरता येतील. निबंधलेखकांना या पैलूवर लक्ष केंद्रित करून काही निष्कर्ष मांडता येतील. त्यासाठी एक तर उपलब्ध माहिती वापरता येईल अथवा नवी माहिती निर्माण करता येईल.

ग्रामीण औद्योगीकरणातील पुढील घटकांचा संशोधनात्मक अभ्यास निबंधलेखकांना करता येईल :

- (1) परंपरागत हस्तव्यवसाय आणि ग्रामीण कारागिरांचे उद्योग
- (2) कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया करणारे उद्योग
- (3) पशुसंवर्धन (animal husbandry) आणि जंगलातील वस्तू यांच्यावर प्रक्रिया करणारे उद्योग
- (4) बांधकामाची संबंधित उद्योग
- (5) तयार कपडे, पादत्राणे व अन्न यांसारखे उपभोग्य वस्तूंचे (consumer goods) उद्योग
- (6) दुरुस्ती आणि परिरक्षा (maintenance) यासारखे सेवा उद्योग
- (7) दुय्यम उद्योग (ancillary industry) : मोठ्या उद्योगांशी त्यांची साखळी

या घटकांमध्ये समाविष्ट होणाऱ्या ग्रामीण उद्योगांपैकी काहींचा वानगीदाखल उल्लेख करता येईल. ते असे : खादी, तूणधान्ये व कडधान्यांवरील प्रक्रिया, घाणी तेल, कातडी कमावणे, आगपेट्या, गूळ व खांडसारी, पाम वस्तू, अखाद्य तेल, साबण, हस्तकागद, सुतारकाम, लोहारकाम, चुनकळीचा चुना, गोबर गॅस, जंगलातील औषधी वनस्पती, वेतकाम, मधुमक्षीपालन, कुंभकाम (pottery), कुक्कुटपालन व कुक्कुट खाद्य, पुठ्याच्या पेट्या, हलके निर्माणी उद्योग (उदाहरणार्थ, वस्त्रोद्योग, खाद्यवस्तू, पेये, तंबाखूच्या वस्तू), भारी (heavy) निर्माणी उद्योग (उदाहरणार्थ, मूलभूत धातू, रसायने व रासायनिक वस्तू), दोरखंड, कडूनियाच्या वस्तू, भूईभूग (दाणे, तेल, पेंड), चिनी मातीच्या वस्तू, हस्तव्यवसाय, वीटभट्टी, काथ्याच्या वस्तू, शिल्पकाम, बुधावरील प्रक्रिया, भात सडणे, रेगीम उद्योग, मत्स्यव्यवसाय वगैरे.

ज्या त्या प्रदेशातील नैसर्गिक साधनसामग्रीनुसार तेथील ग्रामीण उद्योगांचा प्रकार ठरेल. ग्रामीण उद्योगांच्या वाढीसाठीच्या उपक्रमांचा विचार करताना शक्य तो एका विशिष्ट उद्योगाचा स्वतंत्रपणे संदर्भ न घेता काहींचा एकत्रितपणे समूह म्हणून संदर्भ घेणे अधिक उपयुक्त ठरेल. त्यासाठी त्या त्या प्रदेशातील अशा उद्योगांचे भूतकाल्यातील अनुभव आणि भविष्यातील वाव यांचा साकल्याने विचार करावा लागेल.

ग्रामीण उद्योगांचा संशोधनात्मक अस्वास मांडताना निबंध लेखकांनी प्रामुख्याने भांडवल-श्रम, भांडवल-उत्पादन, श्रम उत्पादकता, लाभप्रदता वगैरे संदर्भात माहिती मांडावी. ती एकाच उद्योगाची समयश्रेणीनुसार (time-series) अथवा काही उद्योगांची तुलनात्मक पद्धतीनुसार असावी. शक्य असेल तिथे या माहितीची तुलना लघुउद्योग/मोठे उद्योग यांच्याशीही करावी. अशा अनुभवाधिष्ठित (empirical) अभ्यासामुळे ग्रामीण उद्योगां-विषयीच्या आपल्या प्रस्थापित समजूती तपासून पाहण्यास आणि सुधारण्यास मदत होईल.

ग्रामीण उद्योगांच्या वाढीसाठी आणि त्यांच्या अडचणी निवारण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारे तसेच इतर संस्था यांनी मोलाचा हातभार लावला आहे. तंत्रविज्ञानात सुधारणा, कच्च्या मालाचा पुरवठा, वित्तपुरवठा, कमी अथवा सवलतीच्या दरात निविष्टींचा पुरवठा, कामगारांचे प्रशिक्षण, किमती, उत्पादनाच्या खरेदीसाठी प्राधान्यता वगैरे बाबींचा या संदर्भात उल्लेख करता येईल. या मोष्टी बरीच वर्षे अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे त्यांचे मूल्यमापन करण्यास निबंधलेखकांना वाव आहे. एका किंवा अधिक उपाययोजनांचे परीक्षण करता येईल. लहान आकाराच्या प्रतिकूलता, उत्पादनांचा दर्जा-किंमत-टिकाऊपणा या बाबतीतली स्वीकार्यता (acceptability) आणि उत्पादनांची स्पर्धाशक्ती यावर वरील प्रकारच्या उपाययोजनांचा काय परिणाम झाला आहे. याकडे निबंधलेखनात विशेष लक्ष द्यावे. याशिवाय या उपाययोजनांचा रोजगार, उत्पादकता, कामगारांचे नागरी क्षेत्राकडे होणारे स्थलांतर इत्यादी सामाजिक घटनांवर काय परिणाम झाले यासंबंधीचेही संशोधन झाल्यास धोरणात्मक निर्णयासाठी ते उपयुक्त ठरेल.

ग्रामीण उद्योगांच्या विकासासाठी विविध मंडळे आणि महामंडळे अस्तित्वात आहेत. (उदाहरणार्थ, खादी ग्रामोद्योग मंडळ, हस्तव्यवसाय महामंडळ, जिल्हा उद्योग केंद्र इत्यादी). या सर्वांच्या कार्यात सुसुत्रता आणण्यासाठी 'ग्रामीण औद्योगीकरण समिती' स्थापण्यात आली. अशा या संस्थांच्या कार्याचे मूल्यमापन करून त्यांचा ग्रामीण उद्योगांना कितपत लाभ झाला आणि अधिक लाभ होण्यासाठी त्यांच्यात काही सुधारणा करण्याची गरज आहे काय हेही सुसंबद्धपणे मांडता येईल.

निबंधलेखकांना आपल्या संशोधनपर निबंधात पुढील मुद्द्यांना स्पर्श करून आपल्या विषयाची मांडणी करता येईल.

- (1) ग्रामीण उद्योगांनी बदलती संरचना (कला, हस्तव्यवसाय आणि घरगुती निर्माण कार्ये); परंपरागत उद्योगांचा न्हास अथवा टिकाव (Survival), त्यांची जागा घेणारे नवे वा आधुनिक उद्योग याविषयीचे विश्लेषण.
- (2) ग्रामीण उद्योगक्षेत्राच्या विकासासाठी कार्यरत असलेल्या कार्यक्रमांच्या सुसूत्रीकरणासाठीची संस्थात्मक व्यवस्था.
- (3) मोठ्या संघटित उद्योगांशी स्पर्धा : उत्पादने, किमती, ग्राहक पसंती.
- (4) राखीव क्षेत्र आणि अर्थसाहाय्य (Subsidy) याविषयी भूमिका.
- (5) तंत्रविज्ञानातील सुधारणा, वस्तू सुधारणा (Product improvement), कौशल्यनिर्मिती, प्रशिक्षण.
- (6) निविष्टी / कच्चा माल पुरवठा.
- (7) पतपुरवठा आणि विपणन. उत्पादनांच्या विक्रीसाठी राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवर प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय विपणन महामंडळांची गरज व त्यांची शक्यता.
- (8) पायाभूत संरचना (infrastructure) : बीज, वाहतूक, साठवण इत्यादी.
- (9) ग्रामीण उद्योगांचा विस्तार / टिकाव यासंबंधीचे भवितव्य. नवे औद्योगिक धोरण. (मोठ्या व लघुउद्योगा-साठीचे)

निबंधलेखकांना आपले निबंध बेतण्यासाठी पुढील वर्गीकरण उपयोगी ठरेल. लेखकांनी त्यापैकी एखाद्या गटाची निवड करून आपला निबंध तयार करावा.

- (अ) एक वा अधिक उद्योगांचा सखोल व्यष्टीय अभ्यास.

- (आ) एखाद्या उद्योगाचे परिव्यय-लाभ (Cost-benefit) विश्लेषण.
 (इ) निवडलेल्या उद्योगाचा/उद्योगांचा उत्पादकता, उत्पन्न आणि रोजगारावर परिणाम.
 (ई) वित्तपुरवठा, पायाभूत संरचना आणि संस्थात्मक पाठवळ यांचा परिणाम.
 (उ) सरकारचे धोरण आणि ग्रामीण उद्योगांचे भवितव्य.

महाराष्ट्रातील फलोद्यान व्यवसायाचे अर्थशास्त्र

महाराष्ट्रात अनेक फळांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. आंबा, संत्री, मोसंबी, चिकू, केळी, लिंबू ही फळे तर पूर्वीपासूनच प्रसिद्ध आहेत. नंतरच्या काळात द्राक्ष पिकाने फार मोठी मजल मारली. गेल्या काही वर्षात, काही भागात, डाळिंब व बोर या पिकांची पैदास वाढू लागली आहे. महाराष्ट्र शासनाने गेल्या दोन वर्षात महत्वाकांक्षी अशी फळबाग विकास योजना सुरु केली आहे. या योजनेत शेतकऱ्यांना बरेच मोठे अनुदान देण्याची व्यवस्था आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रात फलोद्यान व्यवसायाची वाढ शीघ्र गतीने होऊ लागली आहे. तथापि, फळबाग क्षेत्र, उत्पादन व व्यवसायासंबंधी अद्यावत आकडेवारी तसेच या विषयावरील अर्थशास्त्रीय लिखाण तुलनात्मक-दृष्ट्या फारच कमी उपलब्ध आहे. या व्यवसायात अनेक समस्या आहेत आणि नजिकच्या काळात त्या वाढणार असे दिसत आहे. त्यासंबंधी अर्थशास्त्रीय विश्लेषण व उपाययोजना यावरही लिखाण तुरळकच आहे.

या विषयावर पुढील मुद्यांच्या संदर्भात निबंध तयार करता येतील.

(1) महाराष्ट्रातील फलोत्पादन प्रादेशिक स्वरूपाचे असल्याचे दिसून येते. आंबा हे पीक कोकणात, संत्री विदर्भात, द्राक्षे पश्चिम महाराष्ट्रात, केळी खानदेशात इत्यादी. हे प्रादेशिक विशेषीकरण कोणत्या कारणांनी झाले? जमीन, हवामान या नैसर्गिक बाबींमुळे की बाजारपेठा, वाहतुकीच्या सोयी, शेतकऱ्यांची उपक्रमशीलता इत्यादी बाबींमुळे झाले आहे? यात अलीकडील काळात काही बदल होत आहे का? हा बदल कोणत्या कारणांमुळे होत आहे? महाराष्ट्रातील फलोत्पादनातील तंत्र तसेच निरनिराळ्या फळ पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन, दर हेक्टरी उत्पन्न व त्यातील वाढीचा प्रभाव यासंबंधी आकडेवारी आणि त्यांचे चिकित्सक विश्लेषण.

(2) निरनिराळ्या महत्त्वाच्या फळांच्या उत्पादनाचा आर्थिक अभ्यास. यात लागवडीच्या खर्चाचे सखोल विश्लेषण, साधनसंपत्तीचा वापर, निविष्ट-उद्‌विष्टी गुणोत्तर, नफा-तोटा इत्यादी बाबींचा समावेश करता येईल. लागवड खर्च व उत्पन्न यात गेल्या काही वर्षात फरक पडला आहे का, व तो कोणत्या कारणांनी? विशिष्ट फळांच्या संदर्भात लागवड व विपणन खर्च वजा जाता निव्वळ वाढावा किती मिळत राहिला आहे याची तपशीलवार व समय-श्रेणीनुसार माहिती देता येईल.

(3) लहान शेतकरी व मोठे शेतकरी यांच्या फलोत्पादनाचा तौलनिक अभ्यास करता येईल. फळबाग व इतर व्यापारी पिके यांच्या उत्पादनाचा तौलनिक आर्थिक अभ्यास उपयुक्त ठरेल. फलोत्पादन आर्थिकदृष्ट्या किती लाभदायक ठरते ते आकडेवारी देऊन सांगता येईल.

(4) फलोद्यान विकासांमुळे शेतकऱ्यांच्या साधनसंपत्तीच्या वापरात, गुंतवणुकीत व पीक संरचनेत (crop structure) झालेले बदल यांचाही अभ्यास करता येईल. फलोद्यान विकासाचा त्या भागातील मजूर, संबंधित व्यावसायिक व इतर काही बाबींवर होणारे आघात यावर उद्‌बोधन करणारे निबंध तयार करता येतील.

(5) फळ म्हणजे नाशवंत शेतमाल. यामुळे फळांची विपणन व्यवस्था ही महत्त्वाची वाढ ठरते, निरनिराळ्या भागात, तेथील फळांसाठी प्रचलित विक्रीव्यवस्थेचा सखोल अभ्यास करता येईल. विपणन खर्चाचे

विश्लेषण करता येईल. विपणन व्यवस्थेत अलीकडे काही बदल होत आहेत. आवेष्टनात (packing) सुधारणा नवीन बाजारपेठा, उत्पादक संस्थांमार्फत विपणन इत्यादी बदलांचे स्वरूप आणि त्यांचे झालेले परिणाम यांचाही अभ्यास करता येण्यासारखा आहे.

(6) महाराष्ट्रातील फळांची काही प्रमाणावर परदेशी निर्यातही होत आहे. त्यासाठी करावी लागणारी प्रतवारी, आवेष्टन, प्रक्रिया, वाहतूक यासंबंधीची वैशिष्ट्ये, निर्यातीत येणाऱ्या अडचणी व त्यावर उपाययोजना यावर प्रकाश टाकणारे निबंध तयार करता येतील. निर्यातीचे प्रमाण वाढविण्यासाठी काय करता येण्यासारखे आहे ?

(7) फळांची साठवण व प्रक्रिया यातही हळूहळू प्रगती होऊ लागली आहे. यासंबंधी सद्यःस्थितीवर आधारित आर्थिक विश्लेषण करणारे निबंध सादर करता येतील.

(8) महाराष्ट्रात फलोत्पादन करणाऱ्या सेतक-यांच्या संस्था निर्माण झालेल्या आहेत. बऱ्याच संस्था अनौपचारिक स्वरूपाच्या आहेत तर काही नोंदणीकृत आहेत. बऱ्याच संस्था फार चांगल्या रितीने काम करीत आहेत. काही संस्था सभासदांना तांत्रिक मार्गदर्शन, निविष्टीचे वितरण अशी कार्ये करतात तर काही संस्था याबरोबरच विक्री व्यवस्थेचेही कार्य करीत आहेत. अशा संस्थांची कार्यपद्धती, त्यांची वैशिष्ट्ये, त्यामुळे होणाऱ्या फायद्यांचे विश्लेषण करता येण्यासारखे आहे. या संस्था कोणत्या कारणामुळे वाढीस लागल्या व यशस्वी झाल्या ? अशा काही संस्था निर्जीव (Defunct) का झाल्या ?

(9) फलोद्यान व्यवसायाच्या विकासासाठी सरकारकडून मिळालेले साहाय्य व सरकारी धोरणाची दिशा यांचा या व्यवसायाच्या आर्थिक बाजूवर कसा परिणाम झाला आहे याचीही पाहणी करता येईल.

निबंधांची मांडणी व्यष्टीय पद्धतीने केल्यास विशिष्ट फळासंबंधीची प्रवेशनिहाय सांख्यिकी माहिती नव्याने पुढे येऊ शकेल. मात्र ती देताना निबंध केवळ वर्णनात्मक न होता विश्लेषणात्मक व चिकित्सक होईल याची काळजी घ्यावी.

□ □

टीप : चर्चासत्रासाठीच्या विषयांची रूपरेषा तयार करून दिल्याबद्दल पुढील तज्ज्ञांना मनःपूर्वक धन्यवाद.

(1) कल्याणाच्या अर्थशास्त्रातील आधुनिक विचार :

आनंद नाडकणी, प्राध्यापक, भारतीय अर्थविज्ञान वर्धिनी, पुणे आणि भूतपूर्व प्रमुख संपादक, ' अर्थसंवाद '.

(2) भारतातील ग्रामीण औद्योगीकरण :

रवीन्द्र दोशी, प्राध्यापक व प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आणि प्रमुख संपादक ' अर्थसंवाद '.

(3) महाराष्ट्रातील फलोद्यान व्यवसायाचे अर्थशास्त्र :

मा. पं. धोंगडे, प्रमुख, कृषी अर्थशास्त्र विभाग, कृषी महाविद्यालय, कोल्हापूर.

- प्रमुख संपादक

□ □

अर्थसंवाद

अर्थसंवाद (खंड 15 : 1991-92)

(अ) लेख सूची

स्वतंत्र लेख

1 अर्थशास्त्रातील ज्ञानमहूषी : व्ही. के. अर. व्ही. राव	146-52
2 अर्थशास्त्राच्या अध्यापनाचा अनुशेष	175-80
3 अर्थसिद्धान्त : चुकीचे आणि / वा चकचे	22-34
4 उत्पादनक्षमता मापनपद्धती	122-39
5 उत्पादनक्षमतेची संकल्पना	35-44
6 उद्योगीकरणाकडे झेपावणारे चार देश आणि भारत	45-54
7 कौटिलीय अर्थशास्त्र	230-32
8 तुटोचे (अन) अर्थकारण : भारताच्या राजकोषीय व्यवहारांचे एक विश्लेषण	255-84
9 दारिद्र्याचे धोरणाभिमुख अर्थशास्त्र	13-21
10 'नोबेल'चे मानकरी : रोनाल्ड कोझ	230-32
11 भारताचे प्रचलित आर्थिक अरिष्ट	111-21
12 भारतातील औद्योगिक कलह	1-12
13 भारतातील औद्योगिक उत्पादनक्षमतेच्या वापराचे मापन : एक आढावा	204-17
14 भारतातील राजकोषीय व्यवस्थापन	153-65
15 भारतातील लोकसंख्येची वाढ आणि आर्थिक अभिवृद्धी	285-97
16 भारतासाठी नवी विकासनीती : नवे संदर्भ, समस्या आणि पर्याय	81-94
17 भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अरिष्ट	140-45
18 महानगरांची परिवहन समस्या	194-203
19 रोनाल्ड कोझ : शिकागो संप्रदायातील शुक्रतारा	233-35
20 विकसनशील देशांचे विदेशी कर्ज	95-110
21 समाजवादाचा अस्त : एक प्राथमिक मीमांसा	181-93

ग्रंथ परीक्षण

1 खाजगीकरण आणि विकास	55-63
----------------------	-------

अधिवेशन वृत्तान्त

1 'अर्थसंवाद' : वार्षिक अहवाल : 1990-91	337-39
2 पैसाविषयक सिद्धान्तातील आधुनिक प्रवाह	307-16
3 पंधराव्या वार्षिक अधिवेशनाचा कार्यवृत्तान्त	340-46
4 भारताचे नवे औद्योगिक धोरण	327-36
5 भारतातील अनौपचारिक क्षेत्रातील श्रमिकांच्या समस्या	317-22
6 महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यातील पर्यटन व्यवसाय	323-26

सांख्यिकी पुरवणी

1 भारतातील बँक व्यवसाय (4)	65-74
2 भारतीय अर्थव्यवस्था : विकासाची निर्देशके	242-50
3 रुपयाच्या विनिमय दरातील बदल (परिशिष्ट)	173

आर्थिक वार्ता

1	166-70
2	236-41
3	298-306

(आ) लेखक सूची

स्वतंत्र लेख

1	आपटे, प्रदीप	140-45
2	केसरकर, अनघा	218-29
3	कोस्टा, जी. सी. द	95-110
4	खेर, माणिक	1-12
5	गोस्वामी, सुरेश्वर	230-32
6	चित्रे, विकास	140-45
7	जोशी, स्वाती	95-110
8	ढेकणे, भा. रा.	13-21
		181-93
9	दास्ताने, संतोष	111-21
10	दोशी, रवीन्द्र	233-35
11	नायक, पुलिन	111-21
12	पाटील, ज. फड.	255-84
13	पिन्ने, प्र. न.	153-65
14	बुरसे, लक्ष्मण	35-44
		122-39
		204-17
15	भट्टाचार्य, बी. बी.	153-65
16	भानुशाली, वं. गो.	194-203
17	माने, शि. ना.	45-54
		175-80
18	सोवनी, नी. वि.	22-34
		285-97

ग्रंथ परीक्षण

1	फडणवीस, मृणालिनी	55-63
---	------------------	-------

अधिवेशन वृत्तान्त

1	खांदेवाले, श्री. वि.	317-22
2	गंधे, शशिकांत	323-26
3	जोशी, शरद शंकर	307-16
4	तुपे, सु. दा.	327-36
5	दोशी, रवीन्द्र	337-39
6	पाटणकर, व्यं. सु.	340-46

सांख्यिकी पुरवणी

1	दोशी, रवीन्द्र	65-74
		173
		242-50

आर्थिक वार्ता

1	भानुशाली, सु. गो.	166-70
		236-41
		298-306

अंकांचा तपशील

अंक	तिसाही	पृष्ठे
1	एप्रिल-जून, 1991	1-80
2	जुलै-सप्टेंबर, 1991	81-174
3	ऑक्टोबर-डिसेंबर, 1991	175-254
4	जानेवारी-मार्च, 1992	255-358

□ □